

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૦૮૫૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૨૪૦૬ ૨૮૧૫૭

વિષય ૫૨૨૪૪ : ૩૩

અવતારલીલા-લેખમાળા
લેખ ૬

સહજાનંદ સ્વામી

અથવા
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

અવતારહીલા-લેખમાળા

લેખ ૧

સહજાનંદ સ્વામી

અથવા

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

લેખક

કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મરાઠવાળા

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર—સત્યાગ્રહાગ્રમ,

સાબરમતી

નવચલન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ

૦-૧૧-૦

આ માળાનાં બીજાં પુસ્તકો:

રામ અને કૃષ્ણ

મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

બુદ્ધ અને મહાવીર

મૂલ્ય ૦-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

ધર્મ શિસ્ત

મૂલ્ય ૦-૬-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

૧૪ : ૨૨

૧૦૮૫૯

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

વેણીલાલ હગનલાલ જૂન

નવજીવન મુદ્રણાલય

અમદાવાદ

*

સેવત ૧૯૭૮

ઈષ્ટદેવ પ્રત્યે
તેજોયુક્ત શ્રદ્ધામયી મારી
માતાનું

તથા

સૌજન્ય અને ધૈર્યયુક્ત લક્ષ્મિનિષ્ઠ મારા
પિતાનું

આ એમને અત્યંત પ્રિય લાગત એવું ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા
પ્રિય અને પાવનકારી સ્મરણ કરૂં છું.

પ્રસ્તાવના

રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિનાં અને સહજનંદ સ્વામીનાં ચરિત્રની નિરૂપણપદ્ધતિમાં ફરક માલમ પડશે. એનાં કારણો નીચે મુજબ છે:

૧. આ ચરિત્ર ત્રણેક વર્ષ પર અમદાવાદમાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદ માટે પહેલાં લખ્યું હતું. એ લેખની થોડીએક નકલો મિત્ર વર્ગમાં—અને ખાસ કરીને સત્સંગીઓમાં—વંચાઈ હતી, અને તેમની તરફથી એને પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની માગણી થયા કરી હતી. ત્યાર પછી શ્રી. ઇન્દુલાલ યાચિકે વળી પાછો એમાંનાં ધણોખરો ભાગ ‘શુભધર્મ’ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો; અને મારી જાણ પ્રમાણે વાચકોને એ લેખ પસંદ પડ્યો. એટલે સહજનંદ સ્વામીનું ચરિત્ર જાણવાની વાચકોને ઇચ્છા છે એમ મને લાગ્યું. રામ, કૃષ્ણ વગેરેનાં ચરિત્રની મુખ્ય ઘટનાઓ સામાન્ય રીતે આખાલવૃદ્ધ સર્વેએ સાંભળેલી

પ્રસ્તાવના

હોય છે, એટલે એ ચરિત્રોનું લંબાણપૂર્વક નિરૂપણ કરવાની જરૂર ઓછી હતી. એમાં તો એ ચરિત્રોને નિહાળવાનું દૃષ્ટિ-ખિંદુ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. સહજનંદ સ્વામીનું ચરિત્ર સત્સંગીઓમાં પણ ઓછું જાણીતું થતું ચાલ્યું છે; વૃદ્ધ સાધુઓ અને હરિજનોની પરંપરા તુટતી ચાલી છે. સહજનંદ સ્વામીના સહવાસમાં આવેલા તો હવે કોઈ રહ્યા જ નથી, અને એવા સહવાસમાં આવેલા હોય તેવાનો સમાગમ કરેલા પણ જુજ અથવા બાગ્યે જ રહ્યા છે. સત્સંગની બહાર સહજનંદ સ્વામી વિષેનું જ્ઞાન એથીયે ઓછું, અને હોય તે પણ બહુધા સાંપ્રદાયિક અણુગમાથી મિશ્રિત હોય છે. આ કારણથી એમનું ચરિત્ર વિશેષ વિગતોવાળું મૂળે લખ્યું હતું તે મોટે ભાગે કાયમ રાખ્યું છે, તથા તેમાં કાંઈક ઉમેરો પણ કર્યો છે.

૨. પણ, ખીજ દૃષ્ટિએ એ મૂળ લેખમાં અને આ પુસ્તકમાં ફરકે ધણો છે. તે વખતે માફ 'ખીજ' પ્રત્યેની ભક્તિનું દૃષ્ટિખિંદુ અને આજના દૃષ્ટિખિંદુમાં બહુ ફરક પડી ગયો છે. તે ફરક સમાધિની પ્રસ્તાવનામાં માંડ્યો છે અને આ પુસ્તકમાં એ કેટલેક અંશે નજરે આવશે. આ ફરવાયલા દૃષ્ટિખિંદુનું નિરૂપણ સત્સંગીઓને સચિત્ર થશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા તો છે જ. એમને પહેલા લેખનું પુનર્મુદ્રણ અનુકૂળ થાત, પણ એથી હું ચોક્કસ અપ્રામાણિકપણના આશ્ચર્યથી સુક્ત કરી શકત નહિ.

૩. તેથી, આ બે કારણોને લીધે આ પુસ્તકમાં જૂના લેખમાં નવા વિચારોનું આરોપણ થવાથી નિરપણપદ્ધતિના સંકર થયેલો પણ જણાશે.

આટલું જણાવી સંપ્રદાયોને લગતી બે ચાર વાતો સ્પષ્ટ કરવી ઉચિત ધારું છું.

ભારતવર્ષના અને અન્ય દેશોના ધર્મોમાં એક બેદ જણવાળેલો છે. ભારતવર્ષના સર્વે ધર્મો અને સંપ્રદાયો ‘ગુરુમુખી’ અને ગુરુને જ પરમ દેવ માનવાવાળા છે. ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મો ગુરુમુખી ખરા પણ ગુરુ એ જ પરમદેવ એમ માનવાવાળા નહિ. આનાં કારણ દેખીતાં છે. ભારતવર્ષના ધર્મો વેદ—એટલે જ્ઞાન અથવા અનુભવ—મૂલક છે. એ ધર્મોનું જે કાંઈ તત્ત્વ કે પ્રાપ્ત્ય પદ હોય તે કેવળ શ્રદ્ધેય અથવા મરણ પછી પ્રાપ્ત્ય નથી; પણ છતે દેહે અને આત્મપ્રતીતિથી ગમ્ય છે. * હિન્દુ ધર્મ એવી સ્થિતિ કે એવું વ્યક્તિત્વ નથી સ્વીકારતો કે જે ખીજા કોઈ માનવ દેહધારીને પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ.

પણ એ તત્ત્વ કે પદ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ગુરુગમ્ય છે એમ સામાન્યતઃ સ્વીકારાયેલું છે. જેણે એ તત્ત્વ કે પદ પોતે અનુભવ્યું છે, પ્રાપ્ત કર્યું છે તે ખીજાને એ પ્રાપ્ત કરાવી શકે,—કરવામાં મદદ આપી શકે. આ રીતે ગુરુ એ

* આ દૃષ્ટિએ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પણ વેદ ધર્મ જણી શકાય. ‘વેદ’ નામના ગ્રન્થોને માનનાર નહિ, પણ અનુભવને આધારે રચાયેલા અને અનુભવથી સિદ્ધ કરી શકાય એવા.

પ્રસ્તાવના

પરમપદની પ્રાપ્તિમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. અને તથા જોકે હિંદુધર્મના સ્થાપક તરીકે કોષ્ટનું નામ નિર્દેશ કરી શકાય નહિ, તોપણ ગુરુભેદને લીધે, ગુરુજનોની વિચાર અને સ્થિતિની જૂમિકાના ભેદને લીધે તથા એમણે પ્રવર્તીવેલી સાધનપ્રણાલિકાના ભેદને લીધે હિંદુ ધર્મમાં સંપ્રદાયો અનેક થયા છે. એના શુદ્ધ રૂપમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાય ગુરુ સંપ્રદાય છે; અને આદિ ગુરુના જેટલા જ અનુભવી ગુરુની પરંપરા ચાલતી રહે, ત્યાં સુધી જ એને વાસ્તવિકપણે જીવંત કહી શકાય છે. જ્યાં એ પરંપરા તૂટે ત્યાં એ સંપ્રદાયનો ખરો અંત આવે.

એમ તો હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે આખું જગત ઈશાવાસ્ય (ઇશ્વરથી વસાયેલું) છે. આણુ આણુ પ્રભુપૂરિત છે. આખું જગત અને જગતમાંનો એકેએક આણુ ઇશ્વરનું દેવસ્થાન છે. પણ જે સ્થાનકમાં એનું સારામાં સારી રીતે દર્શન થાય, —એનું સર્વોત્કૃષ્ટ મંદિર—એ ગુરુમૂર્તિ છે. જગતમાં અત્યંત વિકસિત પ્રાણી મનુષ્ય છે અને મનુષ્યમાં (નિદાન તે કાળમાં) વિકાસને શિખરે પહોંચેલો પુરુષ ગુરુ જ હોઈ શકે. આ રીતે ઇશ્વરભક્તિ માટે ગુરુ એ પરમ દૈવત ઠરે છે.

આજ વાતનો વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે ક સહગુરુ હોય તો એના શિષ્ય જ નું એ પરમ દૈવત ગણાય; અને જ એવી જ પૂર્ણતાને પામે તો એના શિષ્ય જ નું એ પરમ દૈવત ગણાય; પણ ક ન ગણાય. આ રીતે જો અનુભવની પરમ્પરા આલ્યા કરે તો પરમ દૈવત તરીકેની ઉપાસના ઉત્તરોત્તર ઉતરતી જાય, અને એ પરમ્પરાને ક સંપ્રદાયનું નામ આપ્યું હોય તો

તે દેવળ ઇતિહાસ સાચવવા પૂરતું જ. આ પ્રકારના સંપ્રદાયોને હિંદુધર્મમાં સ્થાન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ આ રીતના સંપ્રદાયમાં કેાઇ રીતનું ગૃહીતવાદ મૂલક (dogmatic) બંધારણ હોઇ શકે નહિ. એ પદ્ધતિમાં અતુલ બેચેન સાધક સિવાય બીજા કેાઇ શિષ્યો સમાઇ શકે નહિ; અને આ રીતે એક દષ્ટિએ એમ પણ કહી શકાય કે વેદ (જ્ઞાન) ધર્મમાં સંપ્રદાયને સ્થાન જ નથી. વાદ રહિત, નિરાલમ્બ આત્મપ્રતીતિ અને તજજન્ય શાંતિ એ જ અંતિમ પ્રમાણ. ગુરુપ્રતીતિ અને શાસ્ત્રપ્રતીતિ એ આત્મપ્રતીતિ માટે માર્ગદર્શક અને પૂર્તિકારક.

પણ એવા અનુભવો સાધક વિરલ હોય છે. આખા જીવનમાં ગુરુનું સર્વ રહસ્ય પી જઇ શકે એવો એકાદ શિષ્ય મળવો પણ દુર્લભ હોય છે. આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોડસ્ય લઙ્કા । આશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાડ્ગુશિષ્ટઃ ॥ જે માર્ગે પોતાને જીવનનું રહસ્ય સમજાઇ શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ, તે માર્ગે સર્વે પ્રાણીઓ વળે એવી સદ્ગુરુની કરુણજન્ય સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે. પૂર્ણ અધિકારી ન હોય, તોપણ કાળાંતરે એ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, એવી રીતે લોકોને સન્માર્ગે લગાડી દેવા એવી એમની રુચિ હોય છે. પોતાના શુદ્ધ સત્ત્વમાં એમને પોતાના કાળમાં કઇ વસ્તુની જરૂર છે એનું સ્પષ્ટ દર્શન હોય છે. અને તે વૃત્તિ અને જ્ઞાનથી પ્રેરાઈ પ્રજનનું સામાન્ય હિત થાય, એવા ધર્મ માર્ગનો ઉપદેશ દેવા એ પ્રવૃત્તિ કરતા નજરે આવે છે. તે સાથે જ પૂર્ણ અધિકારી નહિ છતાં આરુઢ્ધુ શિષ્યોનું મંડળ

પ્રસ્તાવના

સ્વાભાવિક રીતે જ એમની આબુખાબુ ભેગું થઇ જાય છે. કેટલેક અંશે ગુરુના જેવી જ જનકલ્યાણની વૃત્તિથી, કેટલેક અંશે સત્કાર્યોમાં લાગી પોતાની ન્યૂનતાઓ ટાળવાની વૃત્તિથી, અને કેટલેક અંશે ગુરુભક્તિથી પ્રેરાઇ ગુરુની વાણી સર્વેને પહોંચાડવા તે સર્વે હોંશભેર કામે લાગી જાય છે; અને આ રીતે એક મંડળ બની આવે છે.

પછી શિષ્ય સ્વરૂપજ્ઞાનને યોગ્ય થાય એ ઉદ્દેશથી ગુરુ ક્રોધક પ્રકારનો તે કાળને યોગ્ય સાધનમાર્ગ આંકી કાઢે છે. પશુ કાળાન્તરે એવું બને છે કે સ્વરૂપજ્ઞાનનું સાધ્ય ભૂલાઇ જવાય છે, સાધનમાર્ગનું બાહ્ય સ્વરૂપ ટકી રહે છે, પ્રસંગોપાત સ્વરૂપજ્ઞાન સમજાવવાને જુદી જુદી રીતે કહેલાં વચનો સ્મૃતિમાં જળવાઈ રહે છે, અને જો કે પહેલા શિષ્યોએ જે ભાવનાથી ગુરુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ એ સ્મૃતિવાક્ય સ્વીકારેલું તે ભાવના તો રહેતી નથી, છતાં બીજી ભાવનાથી એમની ઉપાસના દૃઢ થાય છે. આ પ્રમાણે એક વાદ અને રૂઢિબદ્ધ સંપ્રદાય બંધાય જાય છે. અંતિમ ગુરુ ઇષ્ટદેવ બને છે, અને એનામાં સ્વપ્રયત્નની અપેક્ષા વિના જ તારકપણાની શ્રદ્ધાથી જીવતાં ધ્યાન વડે અને મરણુ બાદ એને ‘સાક્ષાત્’ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી એની ભક્તિ થયા કરે છે.

ગુરુપરમ્પરા તુટી જાય ત્યારે આ પ્રમાણેનો કેવળ ભક્તિ-માર્ગ ચાલુ રહે એમાં દોષ જ છે એમ માનવાનું કારણ નથી. મતુષ્યને આત્મોન્નતિ સાધવાની ઇચ્છા તો રહી હોય અને સદ્ગુરુનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થયો ન હોય, ત્યાં સુધી એણે શું

પ્રસ્તાવના

કરવું ? સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ પછી પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા વિના એની પાસેથી કશો લાભ લઇ શકાય એમ નથી. એનો અરો ઉપયોગ તો દૈવી સંપત્તિઓના ઉત્કર્ષ પછી જ થઇ શકે. અને એ ઉત્કર્ષ ઇષ્ટદેવની ભક્તિ વડે સરળતાથી થઇ શકે છે.

ભક્તિ આ પ્રમાણે સાંપ્રદાયિક સ્વરૂપ ધારણ કરે તેમાં વિદ્ય પણ રહ્યાં છે. પહેલું વિદ્ય એ કે દૃષ્ટિ સંકુચિત થવાનો સંભવ છે. પોતાના ઇષ્ટદેવ એ જ પરમદૈવત છે—એ શ્રદ્ધા યોગ્ય છે; એવી શ્રદ્ધા વિના ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી. પણ એ શ્રદ્ધા એવું પણ સ્વરૂપ પકડે છે કે સંપ્રદાયની બહાર પરમેશ્વર છે જ નહિ; અને તેથી જ સંપ્રદાયની બહારનો છે તે બૂલમાં પડેલો છે, માટે તેની પાસેથી કશું મેળવવાનું હોઇ શકે નહિ. એના પ્રત્યે એક પ્રકારની તિરસ્કાર યુક્ત દયાની લાગણી થાય છે. અને એ રીતે ઉન્નતિ સાધવાનું દ્વાર પોતાની મેળે જ પોતે વાસી દે છે.

ખીજું વિદ્ય, શ્રદ્ધા અને પ્રણામ વચ્ચે વિસંગ કરવાની વૃત્તિ કેળવાય છે. અમુક વસ્તુઓને કેવળ શ્રદ્ધેયના વિભાગમાં મૂકી દેવામાં આવે છે, અને એ વસ્તુને વિચારનો વિષય બનાવવો એ ઘૃષ્ટતા અને નાસ્તિકતાનું લક્ષણ મનાય છે, અને પુરુષાર્થ કરતાં એવી શ્રદ્ધાનું બળ વધારે મનાય છે.

ત્રીજું વિદ્ય, આ બેને પરિણામે ઇષ્ટદેવ દિવસે દિવસે અનુબધ્ધી વિનમ્રતા સત્ત્વ (અથવા તત્ત્વ ?) છે એવી ભાવના સ્થિર થતી જાય છે, અને એની ભક્તિ બીજીથી અથવા પ્રણામવિરહિત શ્રદ્ધાથી જ થાય છે. પામર અનુબધ્ધને એ અપ્રાપ્ય બનતા જાય છે.

પ્રસ્તાવના

ચોથું વિદ્ય, આ ત્રણેને પરિણામે ભક્તિ રૂઢ માર્ગથી આગળ વધી શકતી નથી. દેવદર્શન, સેવા, પૂજા, ભોગ, વસ્ત્ર-ધરણાં, હિંડોળા, આરતી એમાં ભક્તિનું ક્ષેત્ર સમાપ્ત થાય છે. ભક્તિ વડે ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરવું, ઇષ્ટ દેવના ભાવયુક્ત ચિંતન વડે એના ગુણો પોતામાં વિકસાવવા એટલે મુધી દૃષ્ટિ ઉતરતી નથી.

આ ચારેને પરિણામે, પાંચમું વિદ્ય, ભોગવૃત્તિ ઓછી થતી નથી; કેવળ એ સ્વરૂપ બદલે છે. ભોગવૃત્તિની વેલી ઇષ્ટ-દેવની પૂજનું મિષ લાઇ મૂર્તિની ઉપર શાલે છે.

છઠું વિદ્ય, દેવ પૂજાથી વધી પ્રાણી પૂજા અને મનુષ્ય પૂજામાં પ્રવેશ થતો નથી. સર્વ જૂતોને વિષે ભગવંત ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. જગત પ્રત્યેનું ઝણુ અદા કરવાની વૃત્તિ જ ઉઠતી નથી. અને એથી દેશકાલાનુસાર સામાજિક કર્તવ્યો ક્યાં એ ઠરાવવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અને તે પ્રત્યે વિમુખ થવાય છે.

આવાં વિધ્નો રહ્યાં છે માટે ઇષ્ટદેવની ભક્તિ ત્યાજ્ય છે એમ માનવામાં પણ ભૂલ થશે. વિવેક અને વિચારને ત્યાગ ન કરવામાં આવે તો એ સર્વે વિધ્નોથી પર થઇ, ઇષ્ટદેવની ભક્તિ વડે અત્યંત ચિત્તશુદ્ધિ થઇ શકે, અને એને અતિ એને સદ્ગુરુ પણ અવશ્ય મળી જ રહે, અથવા એને પોતાને પણ જીવન અને મરણનું તત્ત્વ સમજાઇ જાય અને શાંતિ થાય. ઇષ્ટ-દેવની જે પ્રકારની પોતે ભક્તિ કરતો હોય, તેને અત્યંત તીવ્રપણે વધારી એનો અંત લેવાથી, અને એથી કેટલી

પ્રસ્તાવના

શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એ તપાસ્યા કરવાથી અને સંત-સમાગમથી વિધ્નો હઠી જાય છે.

આના અનુસંધાનમાં રામ અને કૃષ્ણ આદિની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી એ પ્રસ્તાવના વિશેષ સ્પષ્ટ થશે એમ માનું છું.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પણ આ રીતે મૂળે ગુરુસંપ્રદાય જ છે. આના સમર્થનમાં સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાંથી પ્રમાણો આપી શકાય એમ છે; પણ પ્રમાણો આપી કાગળો રોકવા ઇચ્છા નથી. વિચારથી ઉપરની વસ્તુ સમજી શકાય એવી છે.

પ્રત્યેક ગુરુસંપ્રદાયમાં આદિગુરુને કે કોઈ ભૂત કાળના અવતારને અથવા બીજા દેવને ઇષ્ટ તરીકે સ્વીકારેલા જોવામાં આવે છે; તદનુસાર સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણ અથવા નારાયણ મૂળે ઇષ્ટદેવ હતા; પણ આગળ જતાં એ માર્ગ ગુરુમુખી સંપ્રદાય મટી જ્યારે ઇષ્ટદેવનો સંપ્રદાય બન્યો, ત્યારથી સહજનંદ સ્વામીને જ સત્સંગીઓએ ઇષ્ટદેવ સ્વીકાર્યા છે.

ગુજરાતની પ્રજાના એક મોટા ભાગના ઇષ્ટદેવ હોવાથી સહજનંદ સ્વામીના જીવનથી સર્વને પરિચિત થવાની જરૂર હોય જ. તદુપરાંત એમણે પોતે ગુજરાતને વડવા અને સંસ્કારવામાં જે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે, તે દૃષ્ટિએ પણ એમનું જીવન જણાયલું હોવું જોઈએ. લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી એમણે ગુજરાત, કાઠીયાવાડ અને કચ્છમાં સતત પરિશ્રમ લઈ લોકોને શુદ્ધ માર્ગે ચઢાવ્યા; ગુજરાતમાં રહેતી ઉંચી-હલકી, હિંદુ-અહિંદુ સર્વ કોમોને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડવા એમણે જે યોગદાન આપ્યું, જેખમે ખેડ્યાં અને સાધુઓ તૈયાર કર્યા તે બુદ્ધદેવની

પ્રસ્તાવના

સ્મૃતિ કરાવે છે. યુદ્ધનાં પંચશીલ અને સહજનંદ સ્વામીનાં પંચવર્તમાન, યુદ્ધનો બિશુ સંધ અને સહજનંદ સ્વામીનું પરમહંસ મંડળ, યુદ્ધની સંગીથિ અને સહજનંદ સ્વામીના સમૈયા-સર્વેમાં વિલક્ષણ સામ્ય રહ્યું છે. બન્નેનો ‘દારૂ, માટી, ચોરી, અવેરી’ના ત્યાગનો ઉપદેશ, સંયમવ્રતોનો આગ્રહ, ઇન્દ્રિયોની આહાર શુદ્ધિ પર ભાર, હિંસાયુક્ત યજ્ઞનો નિષેધ, વ્યસનો સામે યુદ્ધ, બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે વિલક્ષણ કડક નિયમોનો અંગિકાર, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કાળજી, દૈવી સંપત્તિના ઉત્કર્ષ માટે વિનવણી—એ બધામાં બેડું અતિશય સરખાપણું છે. બેમાં બેદ નથી એમ નહિ, પણ સહજનંદ સ્વામીના જીવનમાં અને એમના સંપ્રદાયમાં ચિત્તશુદ્ધિનો (puritanism નો)—દોરો, યુદ્ધના જીવન અને સંપ્રદાયની માશક જ સોંસરો આલ્યો આવે છે. બન્નેનો કાળ વિલાસના યુગનો હતો. એક યુગમાં યજ્ઞને માટે કે વિલાસને માટે દારૂમાંસનું સેવન થતું; બીજા યુગમાં વિલાસિતા મોગલોમાંથી મરાઠાઓમાં અને રાજાઓમાંથી પ્રજામાં ઉતરી હતી, અને એ વિલાસતાનો સંબંધ ભગવાનની લીલા કે ‘પ્રસાદ’ની સાથે કરવામાં આવી, એ ભોગ,—‘કાયદેસર’થી પણ વધી,—‘પુણ્યદાયી’ બની ગયો હતો. બન્નેનો માર્ગ પોતાની સાધુતા દ્વારા સુધારણા કરવાનો હતો. બન્નેને રાજાઓનો આગ્રય પણ મળી શકે એમ હતું; રાજાઓએ એમને પૂજા અર્પણ કરી હતી; પણ બેમાંથી એકેયે રાજ્યના આસનથી પોતાનો સંપ્રદાય ફેલાવવા કે હેતુઓ પાર પાડવા કશું રાખી ન હતી. બુદ્ધે રાજાની સદ્વૃત્તિ બેધ વિહારો

માટે જમીનનાં દાન સ્વીકાર્યાં હતાં; તેમ સહજનંદ સ્વામીએ મંદિરે માટે જમીનનાં દાન સ્વીકાર્યાં હતાં. પણ એમને મળેલો રાજ્યાશ્રય કોઇને બીતિનું કારણ થઇ પડે એમ એમણે એનો ઉપયોગ કર્યા ન હતો.

પોતાના કાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષોમાં સહજનંદ સ્વામી સૌથી મહાન હતા. તે કાળના મુમુક્ષુઓને પુરુષોત્તમ તરીકે ઉપાસના કરવા યોગ્ય હતા. પૂર્વ દેશમાં પ્રગટી ગુજરાતને એમણે પોતાનું ઘર બનાવ્યું, એ ગુજરાતીઓનું મહદ્દભાગ્ય.

મોહાવરણ દૂર કરી મારી અશુદ્ધ કલ્પનાઓને શુદ્ધ કરી, મારા ગુરુદેવે મને એક અંધ (bigotted) અનુયાયી રહેવા દીધો નથી; પણ મોહ દૂર થવાથી જો મારી સહજનંદ સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિ ઓછી થાય, તો હું કૃતમ્ની અને ગુરુ-કૃપાનો અનધિકારી જ કહેવાઉં. સંપ્રદાયમાં કેટલીક અશુદ્ધિઓ મેં જોઇ છે, સંપ્રદાયના કેટલાક વાદોમાં અને તત્ત્વનિરૂપણની પદ્ધતિમાં હું સંપૂર્ણપણે સંમત નથી; અને આ ચરિત્રમાં જ્યાં છુટકો ન હોય ત્યાં મારે એનો નિર્દેશ પણ કરવો પડ્યો છે.*

* છતાં વિસ્તાર લયથી તથા આવા વિષયોનો પાંડિત્યવાદ ઉપકારક નથી એવી માન્યતાથી હું મારા પોતાનો વિચારભેદ સર્વત્ર દર્શાવી શક્યો નથી. એક રીતે આ પ્રમાણે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં મને બહુ અસમાધાન રહે છે. જે વાદોમાં મારી માન્યતા નથી. તેના નિરૂપણથી હું મૂળ પ્રવર્તકને અન્યાય કરતો હોઉં એ લયનું અસમાધાન છે; અને ખીલ બાનુથી જે મને બૂલ ભરેલું લાગતું હોય તેની મીન પ્રસિદ્ધિથી બૂલની પરંપરા બાહુ રાખવાના દોષનું

પ્રસ્તાવના

પણ એમ તો મારા કુટુંબમાં, જ્યાં મેં શિક્ષણ લીધું તે મારી શાળાઓમાં, જેમાં હું કાર્ય કરું છું તે સંસ્થાઓમાં અને જ્યાં મારો જન્મ થયો છે તે દેશમાંથી અશુદ્ધિ અને સંમત થઈ ન શકાય એવું છે; તેથી જેમ કુટુંબસ્તરે, શાળા પ્રત્યેનો રાગ, સંસ્થાઓ પ્રત્યે કર્તાવ્યનિષ્ઠા અને જન્મભૂમિનું ઝણ ધટતાં સંભવતાં નથી, તેમ સહજનંદ સ્વામી પ્રત્યેની મારી ભક્તિ ઓછી થઈ શકતી નથી. મારામાં જે કંઈ સાઈ હોય, તો તેનું ખીજ કેટલે બધે અંશે એમણે નાખ્યું છે, તે માપી શકાય એમ નથી.

ચરિત્ર-નાયકના ગુણદોષની યથાર્થ સમાલોચના કરી બેયનું તટસ્થપણ વર્ણન કરવું, એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. મેં આ ચરિત્ર એ દૃષ્ટિએ નથી લખ્યું. દોષની સમાલોચના કરવાનો મેં પ્રયત્ન જ નથી કર્યો. (ભક્તિથી અને ભક્ત માટે લખનાર માટે એ અશક્ય પણ હોય.) જ્યાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ દોષરૂપ દેખાય એવા પ્રસંગો મારા જાણવામાં આવ્યા છે, તેનો મેં ઉલ્લેખ ટાળ્યો પણ છે. કારણકે હું માનું છું કે

અસમાધાન છે. ત્રીજી બાજુથી પોતાની અમાન્યતા દર્શાવવાથી સત્સંગીઓને આ પુસ્તક સત્સંગી પુષ્ટિ કરનારું ન લાગે અને તેથી એમને રુચે નહિ એ સંભવનું અસમાધાન છે. પણ એ બધાની સામે એક બળવાન સમાધાન છે તે એ કે એ સર્વે વાદો ક્યાઓ અને તત્ત્વનિરૂપણની પાછળ પ્રવર્તકોનો શુદ્ધ આશય અને તેમાં સત્યપણની નિષ્ઠા હતી, અને આ પણ શુદ્ધ આશય અને સત્યને વળગવાની ઈચ્છાથી જ લખાયું છે; એટલે એનું પરિણામ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કદાચિત્ત રુચિકર ન લાગે, તો પણ અન્તમાં સત્ય તરફ વળનારું થશે એમ માનું છું.

પ્રસ્તાવના

કોઈ વ્યક્તિનું ચરિત્ર જો લખવા જેવું હોય તો તે એના દોષો માટે નહિ, પણ ભોકોત્તર શુભ ગુણોને માટે. કોઈનાએ દોષો ચિરંજીવ કરવાની આવશ્યકતા નથી. કાળ એનો નાશ કરી નાખે એમાં લેખક અને વાચક સહનું કલ્યાણ છે. એના શુભ ગુણો સદાને માટે માર્ગદર્શક હોવાથી, એની જ નોંધ રાખવી હીક છે. એ ગુણોનું અતિશયોક્ત સ્વરૂપ આપવાનો એ મુદ્દિપૂર્વક દોષ નથી કર્યો.

આ પુસ્તક લખવામાં હું કોનું નામ માંડી આભાર માનું અને કોનું છોડું ? માતાપિતા, સાંપ્રદાયિક કવિઓ અને લેખકો, વૃદ્ધ સાધુઓ અને હરિજનો, શાસ્ત્રીઓ અને પુરાણીઓ, સર્વેનો, મારા અંગત વિચારો બાદ કરતાં આ પુસ્તક લખાવવામાં અને એના મુદ્રણમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હાથ છે. એ ઋણુનાં ચિહ્ન તરીકે આ પુસ્તક સત્સંગને જ અર્પણ કરી ધન્ય થાઉં છું.

ગાંધી જયન્તિ
સં. ૧૯૭૯

}

કિશોરલાલ ધ. મશાણવાળા

તારણુ

કાલિવલોકન—જન્મ સમયે ભારત વર્ષની સ્થિતિ (૪); કેટલીક મહાન વ્યક્તિઓના જન્મ—રણુજીતસિંહ, રામ-મોહનરાય, હયારામ, ગિરધર, ધીરો, નીરાંત, લોભે, રણુછાડ, લાલો, રામાનંદ સ્વામી છ. (૪-૫); ગૂજરાતી સમાજ-મહાજનસત્તા, ધર્માચાર્યોનો દોર, ધરપ્રપણ્ણ; પંથોની વિવિધતા, વહેમ; હિંસામય બલિદાન (૬-૮); મધ્યમ વર્ગ (૯); પચાસ વર્ષ પછીની સ્થિતિ (૧૦).

ગુરુ પરંપરા—ઉદ્ભવ સંપ્રદાય-એ કથાઓ (૧૨-૧૩); અવતાર ભેદ-રાજકીય નેતા અને સદ્ગુરુ રૂપે (૧૪); સ્વામી રામાનંદ (૧૪-૧૬).

શબરશ્યામ—માતાપિતા (૧૮); વીર્યાટન-શાપ (૧૯); જન્મ (૨૦); ચિહ્નો, વિધો (૨૦); આસ્થાવસ્થા-સ્વભાવ; તપનો ઇસ્કઃ નિઃસ્પૃહતા (૨૧); નિષ્કમણ્ણ (૨૧-૨૨)

નીલકંઠ—વર્ણવેષ (૨૩); વિચરણુ-ગોપાળ યોગી સાથે ચોગાસ્થાસ-મંત્રવાદીઓનો પરાભવ-સેવકરામની શુશ્રૂષા (૨૪-૨૬); મંચલ દિવસ (૨૬).

દીક્ષા—લોભ-ગુમાનંદ અને ગુકાનંદ સ્વામીનો મેળાપ—પ્રશ્નોત્તર (૨૭); દેહદમન-રૂધિર સોપણ-સ્વેદનય (૨૮); રામાનંદ સ્વામીને યત્ર-એમનો આનંદ (૨૮-૨૯); એમનો ઉત્તર-મોક્ષનો જપ-થાંભલાને બાથ (૨૯); લોભમાં ફેરફાર (૧) સી-પુરુષો માટે જુદી સલા અને દ્વાર-અષ્ટાંજ બ્રહ્મચર્ય—દીક્ષા-પરિણામ-જુદાં મંદિર-સીસાક્ષરતા (૩૦-૩૩)

તારણ

(૨) બાકોરૂં પૂરણું (૩૩); ચિત્તના સ્થૈર્યનો પ્રસંગ-નીલ-
કંઠનો પ્રભાવ (૩૪-૩૫); રામાનંદજીનો મેળાપ; દીક્ષા-
નામ ધારણ (૩૫).

સદ્ગુરુપદ—ધર્મધુરા-વરયાચના-દયાળુતા (૩૬-૩૭); રામાનંદ
સ્વામીનું અંતર્ધાન (૩૭); અન્તઃકલહ-રેધુનાયદાસ-હર-
બાઈ-બાલબાઈ (૩૭-૩૮); મંડળ રચના-મંડળોની કાર્ય-
પદ્ધતિ-પંચવ્રત-ધન સ્ત્રીનો ત્યાગ-કડક નિયમન-ક્ષમા-
વૃત્તિની તીવ્રતા (૩૮-૪૦); સમાધિ પ્રકરણ; સહજનંદ
સ્વામીની ચિત્તાર્પકતા; શુક્તાનંદ સ્વામીનો સંશય અને
સમાધાન (૪૧-૪૩); વેરાગીઓનો દ્વેષ-કાઠી ગરાસીઆની
સેવા, -દાદાબાચરનું સર્વાર્પણ-દાદા અને જીવાં વચ્ચે ભેદ
-(૪૪-૪૭); પરમહંસ દીક્ષા-સ્વામીનારાયણના ‘મુંડિયા’
-ગૃહસ્થોની કસોટી (૪૭-૪૮); શિષ્યોની કસણી-કસર ન
રાખવા ઇચ્છા-‘પ્રકરણો’-એકડમલ (૪૮-૫૦); સહજનંદ
સ્વામીની યોજકશક્તિ-પ્રેમ-ભક્તાધીનત્વનાં ઉદાહરણ-
સાદાઈ માટે પ્રીતિ-સુંદર વસ્તુનો ત્યાગ-ગંગામા અને
સોનાબાઈ-લોકાચાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા (૫૦-૫૩); શિષ્યો
પર સ્નેહ (૫૩-૫૪) સહજનંદ સ્વામીનાં લાલિત્યવૃત્તિ અને
વિદ્યોત્તેજન-સાહિત્યની વૃદ્ધિ (૫૪-૫૭); વિદ્યતા અને ચારિત્ર
નૃસિંહાનંદ-દીનાનાથ ભટ્ટ-પ્રેમાનંદ સ્વામી (૫૭-૫૯).

અવૃત્તિઓ—હિંસારહિત યજ્ઞ-જગજીવન મહેતો-અમદાવાદનો
સુબો-મારવાનું કપટ-દેશપાર (૬૦-૬૩); બાળહત્યા-
નિષેધ (૬૩); સતી વિષે (૬૩-૬૪); લગ્નમાં ખીલતો
ગીતો (૬૪-૬૫); હોળીનાં ગીતો (૬૫); વહેમોનું ખંડન
-એકેશ્વર ભક્તિ-પત્ર (૬૬-૬૮); અહિંદુ-ભવિષ્યોનો

હિંદુ ધર્મમાં પ્રવેશ (૬૬); શુદ્ધ જાતિઓની ઉન્નતિ (૬૬); વર્ણાશ્રમધર્મો—તે વિષે સહજનનંદ સ્વામીની વૃત્તિ (૭૦-૭૧)

સંપ્રદાયનું જાંધારણ—સમૈયો—પ્રયોજન—કાર્યક્રમ—લાભિત્ય—અંકુશ (૭૨-૭૫) સંતમંડળરચના—સદ્ગુરુની નીમણૂક—વિવિધ પક્ષભેદ (૭૬-૭૭); મંદિરો (૭૭-૮૦) આચાર્ય સ્થાપના—આચાર્ય પર અંકુશ (૮૦-૮૨); સંપ્રદાયનો વિસ્તાર—રહેવામાં મુશ્કેલીઓ (૮૨-૮૪); સહજનનંદ સ્વામીનો પ્રભાવ—મહત્તા—અસર (૮૪-૮૭).

અંતકાળ—કાર્યની પૂર્ણતા (૮૮); બિશપ હેબરની મુલાકાત (૮૮-૯૦); સર જોન માલ્કમની મુલાકાત (૯૧); મંદવાડ; છેલ્લા દિવસોનો જીવનવિધિ (૯૧-૯૨); દેહત્યાગ (૯૨).

ચારિત્ર—સામગ્રીની સામાન્ય પૂર્ણતા; અંગવર્ણન; (૯૩-૯૪) સ્વભાવ—વૈરાગ્યપ્રિયતા—તપસ્વિતા—સતત જાગૃતિ—કર્મવૃત્તિ (૯૪-૯૭); દયા—પ્રેમાધીનતા—વિષયદ્વેષ—જનનપ્રીતિ—(૯૭-૯૮) ક્રોધની ચટકી—સહિષ્ણુતા—ક્રોમળતા—પરિશ્રમ—ક્ષમા—[શોભારામ]—સત્યાગ્રહ [લાલદાસ] (૯૮-૧૦૨) અગ-જોતેરોકાળ—અમત્કાર (૧૦૨-૧૦૪); ક્રોધ—માન—ધૃતિ અને ક્ષમ ઉપર અણુગમે (૧૦૪); શુષ્કવેદાંતનો દ્વેષ (૧૦૪).

કેદલાક અસંગો—દોરોની રક્ષા (૧૦૫); ધૈર્ય દેવાની રીત—ઝીણાભાઈની અંતાવસ્થા (૧૦૬-૧૦૭); સમદષ્ટિ (૧૦૭-૧૦૮) શ્રદ્ધા—સંતમહિમા અને નિર્માનિતા—દાદાખાચરની પુત્રી અને ઘોડીની માંદગી—ઝાડોને વર્તમાન (૧૦૮-૧૦૯); સ્નેહાધીનતા—પાતળભાઈની પત્નીની હાશ—આદિરની વેંસ (૧૦૯-૧૧૦); નિર્ધન બ્રાહ્મણ (૧૧૦-૧૧૧).

પારશ્વ

ઠેટલાક શિષ્યોની વાતો—અક્ષા અને વૈરાગ્ય-મૂળજીભાઈ (૧૧૨-૧૧૩); ગુરુભક્તિ-લાલદાસ-અપરિમલ (૧૧૩-૧૧૪); આજ્ઞાધીનતા-રામભક્ત (૧૧૪-૧૧૫); વિશ્વાસ-દાદાખાચર (૧૧૬-૧૧૭).

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો—શિક્ષાપત્રી-મુખ્ય અગિયાર નિયમો (૧૧૮-૧૨૩); ત્યાગીઓના ભેદ-સાધુ-અક્ષચારી, પાળા (૧૨૩-૧૨૪); વચનામૃત-સંપાદકો (૧૨૫-૧૨૭).

સાંપ્રદાયિક તત્ત્વજ્ઞાન—વેદાંતમત (૧૨૬); પરમાત્મા (૧૩૦-૧૩૧); અક્ષરબ્રહ્મ (૧૩૧-૧૩૨); માયા અને ઇશ્વર (૧૩૨-૧૩૪); જીવ (૧૩૪-૧૩૫); સાકારતત્ત્વવાદ (૧૩૫-૧૩૬); મુક્તિનો અર્થ (૧૩૬-૧૩૭).

મુક્તિનાં સાધન—જ્ઞાન: ત્રણ પ્રકારનું—ઉપાસના: બે પ્રકાર અને છ ભૂમિકાઓ (૧૩૮-૧૪૦); ભક્તિ-પ્રકટ અને પરોક્ષ (૧૪૧-૧૪૨); સત્સંગ-મહિમા (૧૪૨-૧૪૪); આત્મનિષ્ઠા (૧૪૪); વૈરાગ્ય (૧૪૪-૧૪૫); ધર્મ (૧૪૫-૧૪૬); અષ્ટકારણવાદ (૧૪૬-૧૪૭); સાત વરો (૧૪૭) સાંપ્રદાયિક સંસ્કારો (૧૪૮-૧૫૦)

પાછલો ઇતિહાસ-ગોપાળાનંદ અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી (૧૫૧-૧૫૨); આચાર્ય: અયોધ્યાપ્રસાદજી-રઘુવીરજી (૧૫૨-૧૫૩); અયોધ્યા પ્રસાદજીની વંશાવળી (૧૫૪) રઘુવીરજીની વંશાવળી (૧૫૪-૧૫૫).

સહજનંદ સ્વામી

અથવા

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

કાલાવલોકન

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીના શુભારે બીજા પાદથી શરૂ થઇને ત્યાર પછીનો લગભગ સાઠ વર્ષનો કાળ જુદાં જુદાં કારણોને લીધે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. એ અરસામાં આર્યાવર્તમાં અનેક રાજકીય, ધાર્મિક અને સાંસારિક વિપ્લવો થયા; કેટલાં રાજ્યો અને ધર્મપંથો ઉભાં થયાં અને નાશ પામ્યાં; કેટલાક પરાક્રમી રણવીરો, ધર્મસ્થાપકો અને સુધારકો એ સમયપટ પર પોતાનાં પગલાં પાડી ગયા. એ બનાવોની જુદી જુદી રીતની સારી માડી અસર આજ સુધી હિન્દુસ્તાન ભોગવી રહ્યું છે.

ભગવાન સહજનંદની જીવનચર્યા એ જ વખતમાં દેખાઈ, તેથી એમના કાર્યની યોગ્ય પીછાણુ થવાને એ સમયનું સિંહાવલોકન યોગ્ય થશે.

સહજનનંદ સ્વામી

સહજનનંદ સ્વામીના જન્મ સમય (સં. ૧૮૩૭, ઇ. સ. ૧૭૮૧) ના હિન્દુસ્તાન પર દષ્ટિ નાખો. સં. ૧૮૩૭ (ઈ. સ. ૧૭૮૧)માં ભારત-પશ્ચિમ રાજકીય સ્થિતિ ઉત્પન્ન નથી થઈ; હજી એમનું ધ્યાન વ્યાપાર પર જ ચોંટ્યું છે; હજી એમના અમલદારોની રાજ્ય વધારવાની ટાંટી ઉપર ઈંગ્લાંડથી સખ્ત અંકુશ મુકાયા જાય છે; એમના રાજ્યનો વિસ્તાર હજી બંગાળામાં જ થયેલો છે. મદ્રાસ તરફ હજી માધ્યસોરનો પરાક્રમી સિપાઈ હૈદર અને તેનો પુત્ર એમને હાંસી રહ્યા છે. મરાઠી સત્તાનો અસ્ત થવા માંડ્યો છે, પશ્ચિમ હજી તેનું તેજ અંગ્રેજોને આંજી નાખે એટલું તો છે.

પંજાબમાં શીખ સત્તાનો સ્થાપનાર પરાક્રમી રણજીતસિંહ ચોડા માસતું બાળક હોઈ પારણામાં જુલે છે.

ગુજરાતમાં પોપાયાઈનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. ગુજરાતનો કોઈ માલિક રહ્યો નથી. પૈશ્વ અને ગાયકવાડ વારાફરતી મરજીમાં આવે તેમ ગુજરાતનું લીલું ધન લુંટી જાય છે. કોળી, કાઠી અને ગરાસીયા દેશવાસીઓ પર જ ધાડ પાડી લુંટફાટ કરી રહ્યા છે.

હિન્દુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ આ તરેહની છે. પશ્ચિમ સમય અનેક મહાપુરુષોના જન્મ માટે પશ્ચિમ પ્રસિદ્ધ છે. રણજીતનો જન્મ ગણાવ્યો. રાજ રામમોહનરાય પશ્ચિમ હજી એ ત્રણ વર્ષનું બાળક છે. ગુજરાતમાં દયારામ બાર

કેટલીક મહાન
વ્યક્તિઓના
જન્મ

કાલાવલોકન

વર્ષનો કિશોર છે, ગિરધરના જન્મને હજુ પાંચ છ વર્ષની વાર છે, પણ ધીરો યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યો છે. નીરાંત પણ યુવાવસ્થામાં હશે, અને હોળે પણ ચાળખા મારવાની શરૂઆતમાં છે. ગુજરાત, કાઠીયાવાડ તથા કચ્છમાં ભક્તોનો ખળભળાટ નગી ઉઠેલો જણાય છે. ધીરો, રણછોડ, હાલો વગેરે અનેક ભક્તરાજે પ્રભુના ગુણાતુવાદ ગાતા અને ગવડાવતા આ ભૂમિમાં ફરી રહ્યા છે. એ સર્વ સંપ્રદાયોથી અલ્પ સમયમાં અતિથય વધી જનાર ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનો પાયો સ્વામિનારાયણના ગુરુ સ્વામી રામાનંદ, તેમની શિષ્યમંડળી સહ, નાખી રહ્યા છે. તેમના એક શિષ્ય ગોવિંદરામે આ જ વર્ષમાં (સં. ૧૮૭૭માં) કળિયુગના ધર્મનો ગરબો ગાત્ર નીચે પ્રમાણે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે:—

ગીતામાં અર્જુનને કીધું, કૃષ્ણ પ્રભુ શ્રીમુખજરે,
અધર્મ કળિના વીંટલા માણસ મુજથી થાશે વિમુખરે,
કળિયુગ આવ્યોજરે.

ત્યારે હું પૃથ્વીમાં પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સારજરે,
અધર્મ કળિનો નાશ કરીને, તારીશ જીવ હજારે,
કળિયુગ આવ્યોજરે.

ઠરણા કરીને કૃષ્ણ કળિમાં પ્રગટ થાશે સુખદાનજરે,
હરિ હરિકૃષ્ણ નામે કે'વાશે, પુરુષોત્તમ ભગવાનરે,
કળિયુગ આવ્યોજરે.

સહભાનંદ સ્વામી

કામ, ક્રોધ, મદ, લોભના ત્યાગી, સાધુ કરશે અપારજીરે,
ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સૌની ભક્તિ કરશે વિસ્તારરે,
કળિયુગ આવ્યોજીરે.

(કડી ૫૬ થી ૫૯)

દુકામાં કહીયે તો આ સમયમાં ગુજરાતમાં ધાર્મિક
ભગૃતિનાં ચિહ્નો દેખાઈ આવે છે. આમ એક જ સમયે
અનેક ભગવદ્ભક્તોનો ઉદ્ભવ થવો, અનેક મત-પંથોનો ફેલાવો
થવો એ એક અસાધારણ ઘટના છે; અને સહજ પ્રશ્ન ઉઠે
છે કે એનું કારણ શું હશે? આ સમયનો અને કિંચિત્
તેની પૂર્વેનો ગુજરાતી સમાજ તપાસવાથી જ એનું કારણ
સમજી શકાય.

ગુજરાતની રાજ્યસત્તા નિર્બળ હતી એ આપણે જોયું.
એવી સ્થિતિમાં સાધારણ જનસમાજનું રક્ષણ યોતપોતાનાં કે
ગામનાં મહાજનો જ કરી શકે. એટલે આ વખતમાં ગુજરાતનાં
મહાજનો સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતાં એમ
ગુજરાતી સમાજ લાગે છે. આનો કાંઈક પુરાવો સ્વામિનારાયણ
સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાંથી તથા એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ
તરફની તેમની વર્તણૂક પરથી મળી આવે છે. મહાજનો
યોતાના ગામના અધિકારીઓને હંકારી શકતાં એમાં કાંઈ
શક નથી.

પણ જેમ મહાજનો રાજ પર અધિકાર ચલાવતાં, તેમ
તે યોતે ધર્માચાર્યોના સંપૂર્ણ અંકુશ તળે હતાં. જે સમયના

આગેવાનોને આત્મરક્ષણ માટે નિરંતર ડોળા ફાડી તપાસતાં રહેવું પડે, તે આગેવાનો સ્વાભાવિક રીતે જ ‘જીવું એટલું સોનું’ ના પક્ષમાં રહેવાના; એ કોઈપણ જાતનો ફેરફાર અસહ્ય ગણવાના. એટલે આ સમય પ્રાગતિકાનો ન હતો; ધરરખપણું (conservatism) એ આ સમયનું ખાસ લક્ષણ કહી શકાય. ધરરખપણાની એક ખાસીયત એવી છે કે જેમાં મમત્વ બંધાયું તેના દોષો તરફ આંખમીંચામણાં કરવાની વૃત્તિ રહે, એટલું જ નહિ પણ એ ગુણ તપાસી એને સંધરી રાખવાની વૃત્તિ થાય; અથવા એ દોષોને લીધે રખેને મમત્વના વિષયની કિંમત ઘટી જાય, એ ધાસ્તીથી એનું કૃત્રિમપણે મૂલ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન થયા કરે.

આ વખતનાં મહાજનોનું મમત્વ મુખ્યત્વે કરીને વલ્લભ સંપ્રદાય કે જૈનમતમાં હતું, અને એ બન્ને ધર્મપંથો બહુ અધોગતિએ પહોંચેલા હતા. ધર્મને નામે અનીતિ ચાલતી અથવા અનીતિ જ ધર્મરૂપ થઈ ગઈ હતી. ઘણા લાંબા વખતથી એ પંથોમાં સડો પેસતો હતો એમ અખો વગેરે સાક્ષી પુરે છે. એટલે એ સડાનું વિસ્તારથી વર્ણન નહિ કરીયે.

આ તો એ મુખ્ય પંથો કહ્યા. આ સિવાય જીજ્ઞાસામાં બીજા અનેક પંથો ચાલી રહ્યા હતા. કપીરપંથી, કુડાપંથી કૌલ, શાક્ત, વામનાગી, શુષ્કવેદાંતી વગેરે નામો વિશેષ જાણીતાં છે. વેરાગીઓનાં જીવંત જીવંત નામો પણ અનેક પંથોનો પ્રચાર બતાવે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી વર્ણન કરે છે કે,

સહજનનું સ્વામી

કેલેક શીશ જટા નખ દીરધ, ડોલત અંમ બાધંબર ધારે,
કેશ હુંચા અરુ કાનફટા કેઉ, ધંટ બળવત જંમમ ન્યારે;
કેઉકે વીર કે વાડુ કહાવત, કેઉકે દાડુ હી દાડુ પુકારે,

... ..
ન્યાસી અરુ વનવાસી કહે ગુરુ, ઔર ઉદાસી ગુરુ મુખ ગાવે.
(અહાવિલાસ)

એ વેરાગીઓમાં નરસિંહ, શિવ, હૈરવ, કાલી, હનુ-
માન વગેરે અનેક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલતી. વેરાગીઓનું
જેર પણ ધણું હતું. એ સર્વ શસ્ત્ર રાખતા અને મોટાં મોટાં
ટોળાંમાં ફરતા. એમની સવારીનો ઠાઠ રાજાઓને આંજો એવો
રહેતો. એ લોકોના ધર્મિય બળમાં શસ્ત્રબળનો ઉમેરો થતો.
એમની સવારી જે ગામમાં જાય ત્યાં શાપની ભીતિ દાખવી
આધિદેવિક ત્રાસ, શસ્ત્રથી આધિભૌતિક ત્રાસ અને ભોજન
તથા ધનની ઉધરાણીથી આધ્યાત્મિક (માનસિક) ત્રાસ આપી
તણે તાપનો અનુભવ કરાવી શકતા.

આ સિવાય વહેમનો ભંડાર પણ કાંઈ જોણો ન હતો.
ભાગ્યે કોઈ કુટુંબ એવું હશે કે જેના ધરતું કોઈ મનુષ્ય—
સાધારણ રીતે સ્ત્રીજન—ભૂતયોનિને પ્રાપ્ત થયું ન હોય;
ભાગ્યે કોઈ પોણ એવી હશે કે જેમાંનું એકાદ ધર ભૂતચાળા
તરીકે પ્રસિદ્ધિ ન પામ્યું હોય. ગુજરાત ભૂળથી જ અહિંસા-
ધર્મી મળ્યાય છે, પણ આ સમયમાં ગુજરાતમાં કાળી, અંબા,
શીતળા, મહામારી, બળીયાકાકા, હૈરવ, વીર વગેરેના
સાન્ત્વનાર્થે એટલી જીવહિંસા થતી કે સ્વામિનારાયણને એ

રૂઢિ સામે હજારો રૂપિયાને ખરચે લડત ચલાવવી પડેલી, પોતાના જીવને અને સ્વતંત્રતાને જોખમમાં નાખવાં પડેલાં અને શાઆર્યો કરવા પડેલા.

ગુજરાતની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનું લે સમયનું ચિત્ર મને આવું ભાસે છે. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં જ ઉન્નતિનાં ખીજ રહેલાં હોય છે. દડાની ઉપર ચઢવાની ગતિમાં જ નીચે પડવાનું જોર સમાય છે. ઘડીયાળના લોલકના એક બાજુના ઝોકમાં જ ખીજ બાજુનો ઝોક રહેલો છે. ઘણી વાર આપણે કોઈ સમાજનું ખરાબ ચિત્ર જોઈએ છીએ ત્યારે તે બહુધા સમાજના આગેવાનોને જોઈને જ આલેખાયેલું હોય છે. સમાજનો મધ્યમ વર્ગ તો ઘણીખરી વાર સમતોલ જાળવી રહેલો હોય છે. આગેવાનોના થોડા છાંટા એમને ઉડ્યા હોય છે ખરા, પણ એ વર્ગ ઘણુંખરું પ્રગતિવાદી, નીતિપ્રેમી, નિષ્પક્ષ-પાતી અને સત્યશોધક હોય છે. જ્યાં એ સત્ય, શુદ્ધ નીતિ જુએ છે ત્યાં તેને વધાવી લેવા નિરંતર તૈયાર હોય છે. જ્યાં સુધી પોતાના હિતાહિતનું એ વર્ગને માન થયું નથી હોતું ત્યાં સુધી એ સમાજના આગેવાનોની પાછળ ધસડાય છે; પણ પોતાનું હિત ક્યાં છે એની એને જ્યારે પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તે હિત સાધવા અને તેને માટે જે ભોગ આપવો પડે તે ભોગ આપવા પણ એ તત્પર થઈ જાય છે. શાંકરાચાર્ય અને માર્ટિન લ્યુથરના દિગ્વિજયો એ જ નયમથી સમજાવી શકાય. આગેવાનો તો ઘણા કહેવાય છે, પણ ઘણાખરા આગેવાનો તો કેવળ સમાજને અનુસરીને ચાલનારા, સમાજનો બોલ

સહજનનંદ સ્વામી

ઝીલનારા જ હોય છે. સમાજને દોરનાર આગેવાન વિરલ હોય છે. જ્યારે એવા આગેવાનો પાકે છે ત્યારે કહેવાતા આગેવાનો સિવાયનો બાકીનો સમાજ એને ઘણું ખરું નમી દે છે. ગુજરાતમાં પણ આ સમયમાં જ અનેક ભગવદ્-ભક્તોનો કિદ્મલ થયો, ગુજરાતની બહારથી પણ અનેક ભક્તોએ ત્યાં આવી વસવાટ કર્યો, * એ બતાવે છે કે ગુજરાતનો એ મધ્યમવર્ગ પોતાનું સમતોલ જાળવી રહ્યો હતો; પોતાની આંખો કુધાડી રાખી એટલે હતો.

સહજનનંદ સ્વામીના જન્મ સમયનું ચિત્ર જોઈ એમના દેહોત્સર્ગ સમયનું ચિત્ર પણ તપાસવું ઠીક
૫૦ વર્ષ પછીની સ્થિતિ પડશે. સહજનનંદ સ્વામીનો પૃથ્વી પર નિવાસ માત્ર ૪૫ વરસ એટલે સંવત ૧૮૮૬ (ઈ. સ. ૧૮૩૦) સુધી હતો. ઈ. સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં તો ભારતવર્ષની રાજકીય સ્થિતિ પલટાઈ જ ગઈ હતી. મરાઠી સત્તાનો અંત આવી ગયો હતો. આખા હિંદુસ્તાનમાં એ જ સત્તા સ્વતંત્ર અને બળવાન રહી હતી. એક અંગ્રેજોની અને બીજી શીખોની. સિંધીયા, હોલ્કર, ગાયકવાડ, નિઝામ, આઘસોર વગેરે સર્વે રાજ્યો અંગ્રેજો નેડે સંધિથી નેડાયાં હતાં, અને કેટલેક અંશ એમના તાબાનાં રાજ્યો જેવી સ્થિતિમાં અત્યારથી જ મુકાઈ ગયાં હતાં. રણજીતસિંહની ભવિષ્યવાણી

* કૃષ્ણમિનારાયણના સાધુઓમાંથી કેટલાકે ઉકે પંજબ, છુદેલ-ખંડ અને હરિદ્વાર હિંદુસ્તાનના હતા.

ખરી પડવાનાં સર્વ ચિહ્નો જણાઇ ચુક્યાં હતાં. જેમ કેટલાક રોગ શરૂઆતમાં તિલમાત્ર જેટલા હોઈ જેતજેતામાં આખા શરીરમાં વ્યાપી ઉઠે છે, તેમ અંગાળના એક ભાગમાં પડેલું રક્તખિંદુ જેતજેતામાં આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયું હતું. ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં બાહ્ય શાન્તિ પથરાઇ ગઈ હતી, અને લાંબી અશાંતિથી કંટાળેલા એ પ્રાંતે એ શાંતિસ્થાપક રાજ્ય-કર્તાને વધાવી લીધો હતો એમાં જરાયે શંકા નથી. ‘ઝેર મયાં ને વેર મયાં વળી કાળા કેર મયા કરનાર’ એ વાક્યો ખુશામદનાં નથી, પણ ગુજરાતની તે વખતની ખરી લાગણી દર્શાવે છે. રાજ્યપ્રાપ્તિની અનિચ્છા દર્શાવનાર પ્રજા એક સામ્રાજ્ય સ્થાપી રહી હતી, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મ અને સમાજમાં પણ હાથ નાખવાની હિંમત આવે એટલું બળ એણે મેળવ્યું હતું. આપણી સમક્ષ છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષમાં જે મહાન ક્રાંતિઓ થઇ ગઈ અને હજી થતી જાય છે, તેના સાક્ષી રહેવાનું જે આપણું ભાગ્ય ન હત, તો મનુષ્યના જીવનથીયે ઓછા અવાધમાં થયેલા ભારતવર્ષમાંના આ ફેરફારો આપણને અદ્ભુત લાગ્યા વિના રહેત નહિ.

આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ હવે આપણે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ તપાસીયે.

ગુરુપરંપરા

જને લોકો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયને નામે ઓળખે છે તેને સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયને ઉદ્ધવ સંપ્રદાય નામે ઓળખાવે છે. સંપ્રદાય તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો ઉપર “ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના હરિજનો સાર” એવા શબ્દો છાપેલા દેખાશે. આનું કારણ જાણવા માટે નીચેની પૌરાણિક કથાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે કે શ્રીકૃષ્ણે સ્વધામમાં પધારવા તૈયારી કરી ત્યારે તેમણે પોતાનું એ સાંપ્રદાયિક કથાઓ સર્વ જ્ઞાન ઉદ્ધવને આપ્યું અને એને બૃહરીકાશ્રમમાં જવાની આજ્ઞા કરી.

બીજી એક કથા છે કે એક સમયે સર્વ ઋષિઓ નર-નારાયણનાં દર્શન કરવાને બૃહરીકાશ્રમમાં ગયા હતા. તે જ

વખતે નરનારાયણનાં માતા પિતા—ધર્મ તથા મૂર્તિ—પણ ત્યાં આવી ચડ્યાં. સર્વે મુનિઓની સભા ઋષિ-પ્રભુની સમક્ષ ભરાઈ હતી અને ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તેલા કળિયુગનું વર્ણન મુનિઓ ભગવાન નારાયણને સંભળાવી રહ્યા હતા તથા નારાયણ મુનિનાં વચનો સાંભળી રહ્યા હતા. શ્રવણભક્તિમાં સર્વે એટલા તક્ષીન થઈ ગયા હતા કે શાપપ્રવીણ દુર્વાસા ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેનું કોઈને ભાન રહ્યું નહિ; અર્થાત્ દુર્વાસા મુનિનો યોગ્ય સત્કાર થયો નહિ. તે ઉપરથી અતિ કોપાયમાન થઈ દુર્વાસાએ સર્વ સભાને શાપ દીધો કે પોતાના તપનું અભિમાન ધરી માફ અપમાન કરનાર તમે સર્વે ભારતવર્ષમાં જન્મ પામે અને ત્યાં કળિયુગને લીધે બળવાન થયેલા અસુરોને હાથે અપમાન તથા દુઃખને પ્રાપ્ત કરો. આવાં શાપ-વચનો સાંભળી મુનિઓ ભડકી ઉઠ્યા. ધર્મદેવે ધૈર્ય ધારી દુર્વાસા ઋષિને સમજાવી શાંત પાડ્યા, ત્યારે દુર્વાસાએ એટલો અનુગ્રહ કર્યો કે આ નારાયણ ઋષિ તમારા પુત્ર થઈ તમને સર્વને પોતાના આશ્રિત કરી મારા શાપથી મુકાવશે. આટલું બોલી દુર્વાસા પાછા ચાલ્યા ગયા. ભારતવર્ષમાં જન્મ લઈ સદ્ધર્મનું પાછું સ્થાપન કરવા ઇચ્છતા એવા નારાયણ મુનિની પ્રેરણાથી જ દુર્વાસાનું આગમન અને શાપ થયાં હતાં એમ નારાયણદેવે સમજાવ્યું અને સર્વેને શાંત પાડી યોગ્ય અવસરે આશીર્વાદમાં જન્મ લેવા આગ્રહ કરી. *

ઉદ્ધવ પણ આ શાપના ઝપાટામાં સપડાઈ ગયા હતા.

અપાળન 'પૌરાણિક કથા' ઉપર નોંધ જુઓ.

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

હિંદુ સમાજે માન્ય કરેલા અવતારોનાં જીવનનું પૃથક્કરણ કરતાં જોઈ શકાશે કે એમાંના કેટલાક રાજકીય પરિવર્તન કરવા માટે થયા છે અને કેટલાક કેવળ ધાર્મિક પરિવર્તન માટે છે. કૂર્મ, વરાહ, વૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ અને કૃષ્ણ એ અવતારોનું મુખ્ય કાર્ય રાજકીય ક્ષેત્રમાં થયું છે. રામ અને કૃષ્ણ વડે ધર્મની સ્થાપના પણ થઈ, પણ એ સ્થાપના ઘણે ભાગે એમના સ્વલોકમમન પછી જ થઈ છે. ઋષભદેવ, બુદ્ધ, હતાત્રેય, કપિલ વગેરે અવતારો આથી ભિન્ન પ્રકારના છે. જોકે ઋષભદેવ અને બુદ્ધ રાજકુમારો હતા, છતાં એમાંથી એકે અવતારે રાજપ્રકરણી કાર્ય સાધ્યું નથી. બાહ્ય અસુરનો નાશ કરવા એ અવતારો ઉત્પન્ન થયા ન હતા, પણ એ અવતારો કેવળ સદ્ગુરુ રૂપે હોઈ, સાધુ માર્ગે સદ્ધર્મનું સ્થાપન એમણે કર્યું છે. સ્વામિનારાયણને પણ એમના અનુયાયીઓએ સદ્ગુરુ રૂપે ઐકાંતિક ધર્મના સ્થાપક અને અંતઃશત્રુઓના હણનારા પરમાત્મા માન્યા છે.

અસ્તુ. કથાનક પ્રમાણે આ સમયની સ્થિતિ ધાર્મિક ક્રાંતિ માટે તૈયાર થઈ રહી હતી, તેથી યોગ્ય અવસર જાણી ઉદ્ધવે ધાર્મિક ક્રાંતિનો પાયો નાખવા પ્રથમ જન્મ ધર્યો.

અયોધ્યામાં અજ્ઞપ્રસાદ અને સુમતિ નામે સરસ્વતિ સ્વામી સહજ્ઞાનંદ બ્રાહ્મણ દંપતીને ઘેર સંવત્ ૧૭૮૫ ની જન્મશતાબ્દીને દિવસે એક પુત્રનો જન્મ થયો. આ પુત્રનું નામ રામશર્મા પાડયું. રામશર્મા બાળપણથી જ ભક્તિજાનક હતા. બારેક વર્ષના થયા ત્યાં સુધી તેમણે ઘેર

અભ્યાસ કર્યો અને પછી વિશેષ અભ્યાસ કરવાની રુચિ જણાવી ઘેરથી નીકળી પડ્યા. નીકળ્યા તે નીકળ્યા જ; પાછા ઘર ભેગા કદી થયા નહિ. તીર્થાટન એમનો ધંધો થઇ પડ્યો. શરૂઆતમાં તો તે મુમુક્ષુ થઇ ગુરુની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં કાઠીયાવાડમાં આવ્યા. ત્યાં તળાબ ગામમાં કોઇ કાશીરામ શાસ્ત્રીને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો મોટો સંગ્રહ હતો. સ્વામી રામાનંદે એને ત્યાં રહી એ ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું. ત્યાંથી દ્વારિકાની યાત્રા કરી. ત્યાં એમણે સાંભળ્યું કે ગિરનાર પાસે ત્રંબા ગામમાં એક સ્વામી આત્માનંદ કરીને સંન્યાસી રહે છે તે ખરા સદ્ગુરુ છે. રામશર્મા ત્રંબા ગામ આવ્યા અને સ્વામી આત્માનંદના શિષ્ય થઇ રહ્યા. સ્વામી આત્માનંદને યોગ્ય ગુરુ જાણી રામશર્માએ એમની ખૂસે દીક્ષા લીધી અને રામાનંદ નામ ધાર્યું.

સ્વામી આત્માનંદ અદ્વૈતવાદી હતા અને નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના કરતા. એમના અનુગ્રહથી રામાનંદ સ્વામીને આત્મદર્શન થયું, ખૂબ શાંતિ થઈ નહિ. રામાનંદ સ્વામીને શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ નિષ્ઠા હતી અને એમને પોતાના આત્મામાં સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરવું હતું. એ કાર્ય સ્વામી આત્માનંદથી સરી શકે એમ નથી એમ એમને લાગ્યું, અને તેથી તેમણે આત્માનંદજીનો ત્યાગ કર્યો અને વળી ગુરુની શોધમાં ચાલ્યા.

ચાલતાં ચાલતાં તે દક્ષિણમાં રામાનુજની જન્મભૂમિમાં આવ્યા. તોતાદ્રિમાં જઇ એમણે રામાનુજની ભક્તિ આરંભી.

સહજનનંદ સ્વામી

રામાનુજયાર્યે અનુગ્રહ કરી એમને સ્વપ્રભાં દર્શન દીધું અને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી તથા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય એવું સાધન બતાવ્યું. એ રીત પ્રમાણે આરાધના કરવાથી સ્વામીને કૃષ્ણ-દર્શનનો લાભ પ્રાપ્ત થયો. જે સત્ય પોતાને પ્રાપ્ત થયું હતું તે બીજાને આપવાની રામાનુજયાર્યે એમને આજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રમાણે હવેથી સ્વામી રામાનંદે ઉપદેશ દેવાનું આરંભ્યું. દક્ષિણથી ઉપડી છેક ઉત્તરમાં કૃષ્ણજન્મભૂમિની યાત્રા કરી ત્યાં પોતાના ઇષ્ટ દેવની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને દર્શન દઈ, પોતે જલદીથી પ્રકટ થઈ એમને મળશે એવું વચન કહ્યું. પોતાના ઇષ્ટ દેવનો થનારો પ્રાર્થના સાંભળી, હર્ષિત થઈ ગયેલા રામાનંદ સ્વામી ફરતા ફરતા પાછા કાઠીયાવાડમાં આવ્યા અને પોતાના આગલા ગુરુ આત્માનંદ સ્વામીને મળ્યા. આત્માનંદજી સાથે ખૂબ ચર્ચા થઈ, અને પરિણામે એ પણ પોતાના શિષ્યના મતના થયા. * થોડોક

* આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીના સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો તથા એક વચનામૃતમાં વિધાન છે. પણ હાલમાં શ્રી. આદ્યવલાલ હલસુખરામ ઠેઠારીએ બહાર પાડેલા 'શ્રીજીની પ્રસાદીના પત્રો' માં આત્માનંદજીનો સ્વામી રામાનંદે ત્યાગ કર્યો એ વાતને આધાર નથી મળતો. એમાં ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે આપી છે: ગોપાળાનંદ બ્રહ્મચારી—આત્માનંદ—રામાનંદ—સહજનનંદ સ્વામી. સહજનનંદ સ્વામીએ સ્વામી રામાનંદની દીક્ષા લીધી તે પહેલાં દ્રાવડ દેશમાં તેણીના જીયરસ્વામી ત્રિદંડીને ગુરુ કર્યા હતા. (પત્ર ૫૧મો) પણ એમની પાસે પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત ન થવાથી રામાનંદ સ્વામીને આવી મળ્યા. સ્વામી રામાનંદજી લક્ષ્મીયુક્ત અદ્વૈતમાર્ગી હોય એમ મને લાગે

ગુરુપરંપરા

કાળ ગયા પછી સ્વામી આત્માનંદનું અવસાન થયું, અને એમના સર્વ શિષ્યોએ સ્વામી રામાનંદનું ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું. એ શિષ્યોમાં હરનાથ અને વાલ્મીકી નામે બે સ્ત્રીઓ જેનો ઉલ્લેખ આગળ ઉપર આવશે, તે પણ હતી.

હવે પછી સ્વામી રામાનંદ કચ્છ તથા કાઠીયાવાડમાં ઈશ્વરાવતાર થવાનો સંદેશ સંભળાવતા ફરવા લાગ્યા. અનેક જનો એમના અનુયાયી થવા લાગ્યા. રણછોડ, લાલો, ભોળે, નીરાંત વગેરે ભક્તોનાં મંડળોમાં તો એ એકલા જ પોત-પોતાના જૂથમાં અસાધારણ વ્યક્તિ લેખાતા. પણ રામાનંદ સ્વામીનું મંડળ તો ભક્તોની શાળા જ થઈ રહ્યું. એમાંના બે—સ્વામી મુક્તાનંદ અને લાલજી સુતાર (પાછળથી નિષ્કુળાનંદ સ્વામી) તો આખા ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. જે નટનું આગમન સૂચવવા માટે પોતે ડુગડુગી બજાવે છે એમ તે કહેતા હતા, તેના આવવાની વાટ જોતા, એ અને એમના સર્વે શિષ્યો શ્રીકૃષ્ણભજનમાં તક્ષીન થઈ આનંદમાં દિવસ ગાળતા હતા.

હવે આપણે એ મહાન ખેલાડીનું જીવન હાથ ધરીએ.

છે. સહજનંદ સ્વામીએ તોડતાદિમાં કરેલા પહેલા ગુરુને પાછળથી સ્વામી રામાનંદના બીજા ગુરુ ઠરાવી દેવામાં આવ્યા છે, એમ લાગે છે. એનું કારણ એમ જણાય છે કે સહજનંદ સ્વામીએ વિશિષ્ટદૈવ મત કૈવર્ત સ્વીકાર્યો છે, અને તે મત જીવર સ્વામીએ હરો. (પત્ર પાંચમા માટે પાછળ નોંધ જુઓ.)

ઘનશ્યામ

હાખનૌથી ચંપારણ્ય તરફ જતી ગાડી પર ‘છપૈયા
 દેવાભિનારાયણ’ નામે એક નાનકડું સ્ટેશન આવે છે.
 અયોધ્યાથી એ સાતેક ગાઉ થાય છે. એ ગામમાં હરિપ્રસાદ
 પાંડે નામે એક સરવરીયા બ્રાહ્મણ તેની
 સહજનંદ દેવાગી- પત્ની પ્રેમવતીની સાથે રહેતા હતા. તેઓ
 નાં માતાપિતા દંપતી શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ કરતાં હતાં
 અને સદાયરણ્યી રહેતાં હતાં. કહો કે ધર્મ અને ભક્તિના
 સાક્ષાત અવતાર જ હતાં. દેવાભિનારાયણના જન્મ પહેલાં
 તેમની આર્થિક સ્થિતિ બહુ જ દુર્બળ હતી, અને કોઈક દુષ્ટ
 લોકો એમને ત્રાસ આપી પજવતા એમ પણ જણાય છે.
 આથી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામપ્રતાપને એના મામાને સોંપી,
 એ બન્ને જણાં તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યાં. ગોકુળ-વૃંદાવન જઈ ત્યાં

એમણે શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને ઘેર અવ-
તરવાનું વરદાન આપ્યું. ત્યાંથી આગળ જતાં જે વાત બની તે
અતિશય અદ્ભુત છે. સંપ્રદાયના સર્વે ગ્રંથોમાં એ વાત લખાયેલી
છે, અને એ સર્વે ગ્રંથો સ્વામિનારાયણના
અવતથામાનો શાપ સમયમાં જ અથવા ત્યાર પછી દશ
વર્ષની અંદર લખાયેલા હોવાથી વિશેષ ચમત્કારિક છે. વાર્તા
આ પ્રમાણે છે: આગળ જતાં ધર્મ-ભક્તિ એક અરણ્યમાં
ભુલાં પડ્યાં. ત્યાં તેમને દ્રોણપુત્ર ચિરંજીવી અશ્વતથામા મળ્યો.
શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થશે એમ ધર્મદેવ પાસેથી સાંભળી તેણે
કહ્યું કે:

માટે હું પણ જઈ અશ્વતથામારે, દહિં છું શાપ સુણો નર વામા રે;
જેહ પુત્ર થાય તમારો રે, કહું શસ્ત્રને કેદી મ ધારો રે.
શસ્ત્ર વિના શત્રુ કેમ મરશે રે, મારા શાપે શસ્ત્ર ન ધરશે રે;
એમ કરતાં શસ્ત્ર લેશે હાથ રે, તો જીતશે નહિ વેરી સાથ રે.

(ભક્તચિંતામણી, અ. ૧૫, ૫૧—૫૨.)

આ શાપ સાંભળી ધર્મ-ઉદાસ થઇ ગયા અને એમણે
પોતાના કુળદેવ હનુમાનની સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી હનુમાને
પ્રગટ થઈ નીચે પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું:

કૃષ્ણ થશે બહુ બુદ્ધિવંત રે, કરશે બુદ્ધિએ દૈત્યનો અંત રે;
એને નહિ પડે શસ્ત્રનું કામ રે, કળે ટાળશે દૈત્યનું કામ રે.

(ભ.ચિં. અ. ૧૬, ૭.)

હથીયાર સંબંધી કાયદાથી આખા હિંદુસ્તાન પર
પાછળથી પડેલા શાપની આમાં કેવી વિસ્મયકારક આગાહી છે!

સહજનનંદ સ્વામી

તીર્થોમાં ફરી આવી ધર્મદેવ પાછા છપૈયામાં આવી
વસ્યા. ત્યાં સંવત ૧૮૩૭ની રામનવમીને

જન્મ

દિને રાત્રે દસ વાગે ઉદ્ભવ સંપ્રદાયીઓના
દષ્ટિદેવનો જન્મ થયો. જે જગ્યાએ એમનો જન્મ થયો ત્યાં
એક સુંદર મંદિર બંધાવી બાલધનરયામની શ્વેત આરસ-
પહાણુની મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવી છે. સહજનનંદ સ્વામીનું
કૌટુંબિક નામ ધનસ્યામ હતું, એટલે આપણે એને હાલ
ધનરયામ નામે જ ઓળખશું.

ધનસ્યામનો બાલ્યકાળ નિર્વિદ્ધે પાર પડ્યો નહોતો.
સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ ગણાતાં સર્વે ચિહ્નો ધનસ્યામમાં
દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. એમનાં બેઉ ચરણમાં સળંગ ઉર્ધ્વરેખા
હતી. મંદિરોમાં એમનાં ચરણની છાપોનો જે સંગ્રહ છે તેમાંથી
સ્પષ્ટ ઉઠેલી છાપોમાં એ સારી રીતે જોઈ શકાય છે. ઉર્ધ્વ-
રેખા એ મહાબાબ્યની નિશાની ગણાય છે. એ ચિહ્નધારી
હજારો મનુષ્યોનો નિયંતા થાય એમ મનાય છે. છપૈયાની
સમીપમાં કોઈ કાલીદત્ત નામે શક્તિનો ઉપાસક રહેતો હતો.
એમ લખાયું છે કે કાલીદત્તે ધનસ્યામની પછીને દિવસે જ એમનો
ભોગ આપવા એમનું હરણ કરાવ્યું હતું, પણ છેવટે પકડાઈ
મર્યો હતો. ત્યાર પછી ધનરયામ અઢી વર્ષના થયા ત્યારે
એમના ચૌલ સંસ્કારને દિવસે પણ એ કાલીદત્તે કાંઈક
અભિચાર કર્યો હતો, પણ એમાંથી એનું પોતાનું જ મૃત્યુ
નીપજ્યું હતું.

આ બનાવ પછી ધર્મ-ભક્ત છપૈયા છોડી અયોધ્યા
ગયાં. અયોધ્યામાં એમની આર્થિક
આહવાવસ્થા સ્થિતિ પણ સુધરી. યોગ્ય કાળે ધનશ્યામનો

ઉપવીતસંસ્કાર થયો અને એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પોતાના
પિતા પાસે કરવા માંડ્યો. બાળપણથી ધનશ્યામને તપનો
'ઇસ્ક' હતો. વ્રતનિયમો કરવાં, દેવદર્શન જવું, કથા સાંભળવી
એ ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તે સાથે એમના વડીલ બંધુએ
લખાવેલી વાતોમાંથી એમ પણ જણાય છે કે ધનશ્યામ નાન-
પણમાં અખાડામાં જતા, ખૂબ કસરત કરતા અને એમનાથી
મોટી વયના છોકરાઓને પણ કુસ્તીમાં હરાવતા. ધનશ્યામને
તપ અને વૈરાગ્ય જ પ્રિય છે એવી છાપ એમના પિતા ઉપર
ચાક્કસ પડી હશે એમાં કાંઈ સંશય નથી. ધનશ્યામથી નાના
એક ઈચ્છારામ નામના ભાઈ હતા. ધર્મદેવે પોતાના જીવતાં જ
રામપ્રતાપનું લગ્ન અને ઈચ્છારામનું વેશવાળ કરી રાખ્યાં હતાં,
પણ ધનશ્યામ વિષે એમણે પોતાના અંત સમયે પોતાના બીજા
બે પુત્રોને બલામણુ કરતાં કહ્યું હતું કે એની સંભાળ રાખજો.
એ ઘર માંડશે નહિ, ભૂખ્યો હશે તો એ ખાવાનું માગશે નહિ.

ભક્તિ અને ધર્મ બન્નેનો ધનશ્યામની અગિયાર વર્ષની
વયે ૭ મહિનામાં અક્ષરવાસ થયો. ત્યાર પછી ધનશ્યામની
સંભાળ તેની બાબી મુવાસિની રાખતાં.

નિઃકમણ મુવાસિનીનો દીયર ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો.
ધનશ્યામ પણ એમનું હેત જીવનપર્યંત યાદ કરતા. જોખન
માંડે એટલે મોટાભાઈનો સ્વભાવ બહુ તીખો હતો. ધર્મદેવના

સહજનનંદ સ્વામી

અવસાન પછી ત્રણેક માસે એક વાર ધનશ્યામ વિષે કોઈ છોકરાઓએ મોટા ભાઈને ફરિયાદ કરી, તેથી ભાઈએ ધનશ્યામને બહુ ઠપકો આપ્યો. ધનશ્યામે તે વખતે એટલું જ કહ્યું કે હવે મારે વિષે તમને ફરીયાદ નહિ આવે. * રામપ્રતાપ ભાઈએ જ તે વખતે એ વાક્યનો અર્થ સમજ્યા હશે. પણ બીજે દિવસે સવારે જુઓ તો ધનશ્યામ અદૃશ્ય ! સૂર્યમાં, એમને રોજ જવાનાં મંદિરોમાં, અખાડાઓમાં અને એમના મિત્રોમાં શોધખોળ કરી, પણ ધનશ્યામનો પત્તો લાગ્યો નહિ. સંવત ૧૮૪૯ની અપાડ સુદી દશમ, એ ધનશ્યામ મહારાજનો નિબંકમણુ દિવસ છે.

* 'હરિલીલામૃત'ને આધારે આ બીના લખી છે.

નીલકંઠ

તપઃપ્રિય ધનશ્યામને તો ઘેરથી છૂટવાનું નિમિત્ત જ નોંધતું હતું. આ પછીનાં સાત વર્ષ સુધી ધનશ્યામ નીલકંઠને નામે ઓળખાયા હતા, એટલે હવે આપણે **વિચરણ** એને એ જ નામે બોલાવીશું. નીલકંઠનો વર્ણવિષ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે:

મુંજની મેખલાને આધારે બહિર્વાસે સહિત કૌપન પહેર્યું છે, શરીરે મૃગચર્મ ઓઢ્યું છે, એક હાથમાં પલાશનો દંડ પકડ્યો છે, બીજા હાથમાં માળા, કમંડળ, બિક્ષાપાત્ર ને જળગરજું એટલાં રાખ્યાં છે; ખભે યજ્ઞોપવીત શોભે છે અને તે ઉપર નિત્યપાઠ કરવાનો ગુટકો કપડામાં બાંધી લટકાવ્યો છે, કંઠમાં તુલસીની બેવડી માળા વિરાજે છે અને શાલિગ્રામ તથા બાલમુકુન્દનો બટવો બાંધ્યો છે, લલાટમાં ચાંદલા સહિત ઉર્ધ્વપુંઃ તિલક કર્યું છે અને મસ્તક ઉપર જટા વધવા માંડી છે.

વર્ણવિષ નીલકંઠ સરયૂ નદી ઉતરીને ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા અને કેટલેક દિવસે હિમાલયમાં મુક્તનાથ ક્ષેત્રમાં

સહજન'ંદ સ્વામી

પહોંચ્યા. ત્યાં એમણે સૂર્યનું તપ કર્યું. ત્યાંથી પાછા દક્ષિણ તરફ ઉતર્યા. ત્યાં એક વનમાં એમણે એક વડ તળે ગોપાળ નામના એક યોગીને બેઠેલા જોયા. ગોપાળ યોગીએ અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કર્યો હતો. નીલકંઠ એમની પાસે એક વર્ષ સુધી રહ્યા અને હડયોગની સર્વ કળાઓ શીખ્યા. ગોપાળ પણ જનણે પોતાની વિદ્યા નીલકંઠને શીખવવા માટે જ જીવતા રહ્યા હોય એમ થયું. નીલકંઠનો અભ્યાસ પૂરો થયો અને ગોપાળ યોગીનું આયુષ્ય પણ પૂરું થયું. નીલકંઠે ગોપાળ યોગીની ઉત્તર-ક્રિયા કરી અને આગળ પાછું ઉત્તરમાં આદિવરાહ નામે તીર્થ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાંથી નીલકંઠે બંગાળાને રસ્તો લીધો. રસ્તામાં એક સીરપુર (?) કરીને ગામ આવ્યું. ત્યાંના અધિકારી સિદ્ધવલ્લભે નીલકંઠને ચાતુર્માસ રાખી તેમનો આદર-સત્કાર કર્યો. બંગાળામાં નીલકંઠને જે કાર્ય કરવું પડ્યું તે જાત્ર મંત્ર પરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડવાનું. આ વખતે બંગાળામાં જ્યાં જીઓ ત્યાં મંત્રવાદીનું જોર જણાતું. કોઈએ કાલી વશ કરેલી, કોઈએ ભૈરવ, કોઈએ હનુમાન; કોઈ મૂઠ મારી શકે અને કોઈ સદ્ધિ દેખાડી શકે. સીરપુરમાં અને આગળ ચાલતાં કામાક્ષી દેવીનું મંદિર છે તેની પાસેના એક ગામડામાં નીલકંઠને મંત્રવાદીઓ સાથે સારીપેટે ટકર ઝીલવી પડી. બન્ને ટેકાણે મંત્રવાદીઓએ નીલકંઠનો પરામવ કરવા માટે પોતાના સર્વ અભિચાર કર્યા, પણ એમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. સીરપુરમાં નીલકંઠનું સન્માન થવાને આ એક કારણ થયું. પણ આથી એ અન્ય વેરાગીઓને ઈર્ષ્યાનું કારણ થઈ પડ્યા.

ત્યાંથી નીલકંઠ જગન્નાથ પુરીનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં નવલખા પર્વત (?), બાલવા કુંડ, કપિલાશ્રમ વગેરે તીર્થો પણ જોયાં.

સહજનનંદ સ્વામીની કોમળ વૃત્તિઓ * આ વખતે અત્યંત જોરથી વિકસી રહી હતી. લીલી બાજીને પણ તોડતાં એમને કંપારી છુટતી. જગન્નાથમાં કેટલાક વેરાગીઓએ એમને તરવારની ધમકીની સાથે બાજી તોડી લાવવા કહ્યું. પણ જે અડધ જીવની ઉપરે પણ, રાખે દયા અતિ દલ માંધ;
પેખી પેખી ભરે પગલાં, રખે થાય અપરાધ કાંધ.
સ્થાવર જંગમ જીવ જેહ, તેહ સર્વના મુખ દેણ;
પશુ પંખી પ્રાણુધારી પર, કરે નહિ કરડાં નેણ. રપ. ૫-૬

સ્વામી મારા રહ્યા સધજે, સર્વે સાક્ષી રૂપે સદાય,

એમ જાણી દલે ડરતા રહે, રખે કોયે મુજથી દુઃખાય. ર. ૧. ૨
(ભક્તિનિધિ)

તેનાથી એ કામ કેમ થાય ? આથી એમને વેરાગીઓનો ધણો ત્રાસ સહન કરવો પડ્યો.

ત્યાં કેટલાક માસ રહી દક્ષિણનો રસ્તો લીધો. શિવ-કાંચી, વિષ્ણુકાંચી, શ્રીરંગપુર, સેતુબંધ રામેશ્વર વગેરે સર્વ તીર્થો દુર્યા. સેતુબંધ રામેશ્વર જતાં રસ્તામાં તેમને એક સેવક-રામ નામે સાધુ મળ્યો. સેવકરામને અતિસાર થયો હતો અને ઉઠવા બેસવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી. સેવા કરનાર કોઈ નહિ તેથી તે રડવા લાગ્યો. નીલકંઠને એની દુર્દશા જોઈ દયા આવી. એક વડના વૃક્ષ તળે કેળની પથારી કરી, ત્યાં

* 'કોમળ વૃત્તિ' પર પાછળ નોંધ જુઓ.

સહજનંદ સ્વામી

સેવકરામને રાખ્યો અને બે મહિના સુધી એની ચાકરી કરી. સેવકરામ પાસે એક હજાર રૂપીયાની સોનામહોર હતી. તેમાંથી તે ખાંડ, સાકર, ધી અને અન્ન મંગાવી ખાતો, અને એક શેર ધી જમીને પચાવે એવો બળવાન થયો. નીલકંઠ પોતાને માટે વસ્તીમાંથી અન્ન માગી લાવતા અને જમતા. બિક્ષા ન મળે તે દિવસ ઉપવાસ કરવો પડતો. આટલી સેવા કર્યા છતાં કોઈ દિવસ સેવકરામે એક પૈસાભાર અન્ન નીલકંઠને આપ્યું નહિ. સારા થયા પછી સેવકરામ પોતાનો મળુ એકનો ભાર નીલકંઠ પાસે ઉપડાવતો. નીલકંઠની વૃત્તિ તો ભાર નામે એક રમાલ પણ રાખવાની નહિ, પણ સાધુ બાળી સેવકરામનો બોલને ઉઠાવતા. છેવટે એને કૃત્તન બાળી નીલકંઠે તેનો ત્યાગ કર્યો. શામેશ્વરની યાત્રા કર્યા પછી નીલકંઠે પાછું પશ્ચિમ કિનારેથી ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં એમને પાંચ પાંચ દિવસના ઉપવાસ પડતા. સુંદરરાજ, ભૂતપુરી, પદ્મનાભ, સાક્ષીગોપાલ વગેરે દક્ષિણનાં સર્વ ક્ષેત્રો કરી નીલકંઠે પંદરપુર ગયા અને ત્યાં બે મહિના રહ્યા. ત્યાંથી નાસીક જઈ ગુજરાતનો માર્ગ લીધો, અને છેવટે કાઠીયાવાડમાં પ્રવેશ કર્યો. સંવત ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદી છઠ્ઠે દિવસે

મંગલ દિવસ નીલકંઠે માંગરોળ ખંદરથી બે ત્રણ ગાઉ દૂર લોજ નામે ગામમાં આવી લાગ્યા, અને ગામ બહાર એક વાવમાં સ્નાન કરી પૂજા કરવા બેઠા. આ તિથિ સત્સંગીઓનો મંગલ દિવસ છે કારણ કે આ દિવસથી સ્વામિનારાયણના જીવનનો ત્રીજો કાળ શરૂ થાય છે. આ પછીનાં ત્રીસ વર્ષ સ્વામિનારાયણે ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં જ ગાળ્યાં અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ધર્મધુરા વહી.

દીક્ષા

લોજ એ સ્વામી રામાનંદનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું. અહીં સ્વામી મુક્તાનંદ એમના કેટલાક શિષ્યો સહિત રહેતા હતા. જે વખતે નીલકંઠ બ્રહ્મચારી વાવ ઉપર બેઠા હતા તે વખતે મુક્તાનંદના હાથ તળેના એક સાધુ મુખાનંદ એ જ વાવ ઉપર સ્નાન કરવા આવ્યા. એમણે નીલકંઠને જોયા, અને જોતાં વાર કાંઈક અવર્ણ્ય સ્નેહની લાગણી અનુભવી. એમણે નીલકંઠને ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું છે, માતાપિતા કોણ છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. નીલકંઠે બ્રહ્મપુરથી આવ્યો, બ્રહ્મપુર જવું છે, અને જે ત્યાં લઈ જાય તે જ ખરાં માખાપ છે એવો ઉત્તર આપ્યો. આવા ઉત્તરથી મુખાનંદને આનંદ થયો. એણે પ્રત્યુત્તર કર્યો કે મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો સ્વામી રામાનંદને ગુરુ કરો; એમના એક શિષ્ય મુક્તાનંદ અહીં રહે છે તેની પાસે ચાલો; તમારા

સહજાનંદ સ્વામી

દર્શનથી એમને પણ આનંદ થશે. નીલકંઠને સાત વર્ષની તીર્થયાત્રામાં આવા વિનયી સંત મળ્યા ન હતા. એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું અને સાત વર્ષે એમણે ગ્રામવાસ પાછો સ્વીકાર્યો.

આ સાત વર્ષની તપશ્ચર્યાથી નીલકંઠનો દેહ તદ્દન સૂકાઈ ગયો હતો. પોતાના બાળપણની વાત કરતાં એમણે એકવાર કહ્યું છે કે, “ મુને સ્વામી કાર્તિકની પેઠે એવો જ વિચાર ઉપનો જે મારે મારા શરીરમાં માતાનો ભાગ જે રુધિર અને માંસ તે રહેવા દેવું નથી; માટે ધણેક પ્રયત્ન કરીને શરીરને એવું સુકવી નાખ્યું જે શરીરમાં કાંઈક વાગે તો પાણીનું ટીપું નીસરે પણ રુધિર તો નીસરે જ નહિ.” (વચના-મૃત કારિયાણી ૩) તે ઉપરાંત પરસેવા વાટે પણ ધાતુઓનો નાશ થઈ શકે છે એવું એમણે સાંભળેલું, ત્યારથી શરીરે પરસેવો જ ન વળે, એવા પ્રકારનાં આસનો સાધ્યાં હતાં, તેથી સ્વામી રામાનંદને આવળના પાટા બંધાવી પરસેવો છૂટવાનો ઉપાય યોજવો પડ્યો હતો.

અદ્યપકાળમાં મુક્તાનંદ સ્વામી અને નીલકંઠ વચ્ચે અતિશય સ્નેહ બંધાયો. સ્વામી રામાનંદને મળવાને નીલકંઠ અધીરા થઈ ગયા હતા. એ સહજુરુ તે વખતે કચ્છમાં હતા, તેથી નીલકંઠ ત્યાં જવાને તૈયાર થયા; પણ સ્વામી મુક્તાનંદે સ્વામી રામાનંદની આજ્ઞા મંગાવવા એક પત્ર લખી તેનો જવાબ આવે ત્યાં સુધી પોતાની પાસે જ રહેવા તાણ કરી. મુક્તાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ બન્નેએ સ્વામી રામાનંદ ઉપર પત્ર લખ્યો. *

* જુઓ નોંધ; નીલકંઠનો સ્વામી રામાનંદને પત્ર.

એ પત્ર વાંચતાં જ એમાં નીલકંઠની હૃદયપ્રાપ્તિ માટે વ્યાકુલતા, એણે કરેલી સાધના અને એનો ઉત્સાહ જોઈ સ્વામી રામાનંદે સભા વચ્ચે કંઈ કે જેની હું વાટ જોતો હતો તે આવી પહોંચ્યા. તે વખતે લાલજી સુતાર (નિષ્કુળાનંદ સ્વામી) પાસે બેઠા હતા. તેણે સ્વામીને પૂછ્યું, ‘એ નવા આવનાર સ્વામી રામદાસ (સંપ્રદાયના એક સાધુ) જેવા છે?’ સ્વામીએ કહ્યું, ‘રામદાસ તે શું? એથી બહુ મોટા.’ લાલજીએ પૂછ્યું, ‘ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા?’ સ્વામી કહે, ‘એથી યે બહુ મોટા.’ લાલજીએ પૂછ્યું, ‘આપ જેવા?’ સ્વામીએ કહ્યું, ‘અમે પણ શું એમની આગળ? અમારાથી પણ બહુ મોટા.’ સ્વામી નિર્ગુણદાસ લખે છે કે ઘણાં વર્ષ પછી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને જ્યારે આ વાતની ખાતરી થઈ ત્યારે એમણે આ વાત કહી બતાવી હતી અને બોલ્યા કે ‘આજે એ વાત સમજાઈ.’ *

સ્વામી રામાનંદે નીલકંઠને લોનમાં જ સ્વામી મુક્તાનંદની આશામાં રહી, પોતે ત્યાં આવે ત્યાં સુધી સાધુઓને હઠયોગ શીખવવા લખ્યું અને કહેવડાવ્યું કે જો મોક્ષનો ખપ હોય તો થાંભલે બાથ બીડીને પણ રહેવું પડે. સાથે સાથે લોકહિતાર્થે શરીરની સંભાળ લેવા પણ બસામણ કરી.

બ્રાહ્મણે આવી સ્વામીનો કાગળ આપી સંદેશો કલ્પે. નીલકંઠ તુર્ત જ ઉઠ્યા અને થાંભલે બાથ બીડી ઉભા રહ્યા, તે મુક્તાનંદ સ્વામીની આશાથી બાથ છોડી.

* પાછળ રામાનંદ સ્વામીના ઉદ્દમાર ઉપર નોંધ જુઓ.

સહજનનંદ સ્વામી

હવે મુજાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેવું એ નીલકંઠ વર્ણનો નિમમ થઈ રહ્યો. છાણુ ભેળું કરવાથી લગ્નને સર્વે કામો એ સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે જળવતા.

કિન્તુ આ અરસામાં પણ એમણે પોતાનું શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ

કર્તું. અત્યાર સુધી રામાનંદ સ્વામીએ સ્ત્રી એમણે કરેલો પહેલો દેશકાર પુરુષોની સમાઓ જુદી કરવાની પ્રથા પાડી ન હતી. રામાનંદ સ્વામીના આશ્રમમાં

મુક્તાનંદ સ્વામી રોજ કથા કરતા અને સ્ત્રી પુરુષો અને સાધુઓ સર્વે ભેળા બેસી સાંભળતા. ત્યાગીઓએ અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ એવો નીલકંઠનો આગ્રહ હતો. અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય એટલે સામાન્ય બ્રહ્મચર્ય ઉપરાંત સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીઓને સંભળાવવાના ઉદ્દેશથી વાત ન કરવી, સ્ત્રીને સદેશો ન મોકલવો, એને અડકવું નહિ, એની સામે દૃષ્ટિ માંડી જોવું નહિ, દેવતા વિનાની અન્ય સ્ત્રીનાં ગુણકીર્તન ન કરવાં કે સાંભળવાં નહિ, તેવી સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્રને પણ ન જોવાં કે ન અડકવું, અને સ્ત્રીને નહાવા ધોવાની જગ્યાએ નહાવા ધોવા જવું નહિ. નીલકંઠને સ્ત્રીપુરુષોની ભેળા સભા પસંદ પડી નહિ. એમણે સ્ત્રીપુરુષોને જુદાં બેસાડ્યાં; અને સ્ત્રીઓને એવી રીતે બેસાડી કે સંન્યાસીઓની દૃષ્ટિ સ્ત્રીઓ પર પડે નહિ અને કથાકાર પુરુષોમાં જ બેઠો હોય. પાછળથી દેવમંદિરો થતાં સ્ત્રીઓને દર્શન વગેરે કરવા માટે જુદો દરવાજો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી અને મંદિરોમાં હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રીપુરુષોએ એક બીજાને અડકવું નહિ એવી આજ્ઞા કરી.

સ્વામિનારાયણના આ નિયમ વિરુદ્ધ બહુ ટીકા થઇ છે. કહેવાય છે કે એમ વાડામાં રહી બ્રહ્મચર્ય પાળવું એમાં તે શું? સ્વામિનારાયણના વખતમાં પણ એક વેરાગીએ આવી એમને કહ્યું, ‘સ્વામિનારાયણ, તમે બધું તો દીક ક્યું, પણ એક વાત બહુ ભુંડી કરી.’ સ્વામિનારાયણે પૂછ્યું, ‘કંઈ વાત, આવાળ?’ વેરાગીએ કહ્યું, ‘સ્ત્રીપુરુષોની સભા જુદી કરીને બ્રહ્મમાં ભેદ પાડ્યો એ.’ સ્વામિનારાયણે કહ્યું, ‘ભાઈ, એ તો વસ્તુ જ એવી છે કે ભેળાં થઇ જાય; એ તો અમે એક સૂગાળા આવ્યા છીએ, તે અમારી સૂગથી એમને જુદાં રાખી શક્યા છીએ; તે અમારી સૂગ જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી જુદાં રહેશે, પછી એક તો છે જ.’

આ ઉત્તરમાં આ પ્રથાનું કારણ સમાયું છે. યદ્યપિ વાડામાં રહી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં કૃત્રિમતા રહી છે, અને અતે જતાં સદ્વિવેકની મદદ વિના કોઈ પણ કૃત્રિમ નિયમો બળવાન ચિત્તને વશ કરી શકતા નથી, છતાં મનની સાથે ઝગડનારને કૃત્રિમપણે રક્ષાના ઉપાયો ચોજવા જ પડે છે. વાડામાં રોકાવું એ પણ કાંઈ સહેલું નથી. જે દિવસે સ્વામિનારાયણે એ સભા જુદી કરવા વિષે વાત કાઢી તે દિવસે સુક્રતાનંદ સ્વામીને પણ એ રુચી નહિ. એમણે નીલકંઠની વાતને અતિ વૈરાગ્યવાળી કહી ઉડાવી દીધી. સુક્રતાનંદ સ્વામી અતિશય ઉત્તમ વક્તા હતા. એમની કથા સાંભળવા સ્ત્રીપુરુષો અતિ ઉત્સાહથી આવતાં. કવિ હલપતરામ કહે છે કે હિમગિરિમાંથી જેમ ગંગાનો પ્રવાહ નીકળે તેમ એમના મુખમાંથી કથા નીકળતી.

સહજનંદ સ્વામી

જેવું એમનું વક્તૃત્વ હતું, તેવું જ તેમનું રૂપ પણ હતું. કહે છે કે એમનું રૂપ એટલું બધું સુંદર હતું કે એને લીધે એ ચિત્તાકર્ષક ન થાય તે માટે એ પોતાનું આખું શરીર એવી રીતે ઢાંકતા કે માત્ર મોડાનો થોડોક ભાગ જ દેખાય. આટલું છતાં નીલકંઠે એક યુક્તિ રચી. મુક્તાનંદ સ્વામીની કથા ચાલતી હતી તેમાં એમણે કહ્યું કે હું બીજી કથા કરવા ઇચ્છુ છું. જે પુરુષોને સાંભળવી હોય તે આવે. નીલકંઠ દૂર જઈ બેઠા અને કથા કરવા માંડી. મુક્તાનંદ સ્વામીનો ગંગા-પ્રવાહ છોડીને પણ એક પછી એક બધા પુરુષો નીલકંઠની સભામાં જઈ બેસી ગયા. મુક્તાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પણ ત્યાં ગયા અને છેવટે મુક્તાનંદ સ્વામી સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકલા રહ્યા. મુક્તાનંદ સ્વામી નીલકંઠનો પ્રભાવ ઓળખી ગયા અને પુસ્તક વીંટાળી દઈ બોલ્યા, ‘હવે અમારી કથા પૂર્ણ થઈ. અમે પણ હવેથી નીલકંઠની કથા સાંભળવા જ બેસીશું.’ ત્યારથી બે સભાની પ્રથા પડી ગઈ.

આ પ્રથાનું એક પારણામ એ આવ્યું કે જ્યાં જ્યાં સ્વામિનારાયણનાં મંદિરો હોય ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે પણ એક જુદું મંદિર કરવાનો રિવાજ પડ્યો. એ મંદિરમાં કોઈ ત્યાગી*

* ત્યાગી સ્ત્રીનો અર્થ ચતુર્થાશ્રમવાસિની સ્ત્રી જેવો કરવાનો નથી, પણ સાંસારિક જંબળોને છોડીને ભગવત્પરાયણ જીવન ગાળવા ઇચ્છતી, વિધવાના ધર્મ પૂર્ણપણે પાળતી, બ્રહ્મચર્યને રાખતી સ્ત્રી જેવો કરવાનો છે. શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે વિધવાને પુરુષોને અડવાનો પણ નિષેધ છે. એમાં પોતાનાં સમીપ સંબંધી તથા ધાવણાં બાળકોને બાતલ રાખ્યાં છે, પણ ત્યાગી સ્ત્રીઓ પુરુષ માત્રનો સ્પર્શ વર્જિત ગણે છે.

સ્ત્રીઓ હોય તો તે રહે, નહિ તો સર્વે સત્સંગી સ્ત્રીઓને ભેગાં મળી કથા, કર્તવ્ય અને જ્ઞાનવાર્તા કરવાના સ્થાનક તરીકે એ જગ્યા સચવાય. આવી રીતે સ્ત્રીઓ માટે જેમ દર્શનાદિકની જુદી સોઝ કરનાર તેમ જ્ઞાન મેળવવા સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલા જ છે. આમ કરવાથી સ્ત્રીઓને વાંચતાં લખતાં શીખવાનું આવશ્યક થયું. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઉચ્ચ ગ્રાંથિકા સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવા સ્ત્રીઓ બહુધા લખી વાંચી શકે છે જ. ત્યાગી સ્ત્રીઓના નિયમ ત્યાગી પુરુષોના જેટલા આકરા નથી હોતા; એટલે ત્યાગી સ્ત્રીઓ ત્યાગી પુરુષો સિવાયના અન્ય પુરુષો જોડે જરૂર પડ્યે સંભાળણું કરી શકે છે, પણ તેમનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી. વળી સ્ત્રીઓ પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી શકે એ હેતુથી સંપ્રદાયમાં જ્યારે મહાકથાઓ કરવાના પ્રસંગો આવે છે ત્યારે તેમને બેસવાની ઇલાહિદી સગવડ પણ રાખવામાં આવે છે.

સંન્યાસીધર્મના આ વિષેના આગ્રહને લીધે જ નીલકંઠે લોજમાં એક બીજું કામ પણ કર્યું. જે ઘરમાં સ્વામી રામાનંદના સાધુઓ રહેતા હતા, તેની પડોશના મકાનમાં કોઈક સ્ત્રીઓ રહેતી હતી. બે ઘરની વચ્ચે દેવતાની આપણે કરવા માટે એક બાકોડું હતું. સાધુઓએ દેવતા લેવા આવવાના નિમિત્તે પણ આવી રીતે સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવવું એ નીલકંઠને રુચું નહિ, તેથી એમણે સ્વહસ્તે એ છિદ્ર પૂરી દીધું. એ પૂરેલું બાકું હજી સુધી દેખાય છે.

સહજનંદ સ્વામી

આ અરસામાં જ એક બીજો અદ્ભુત પ્રસંગ બન્યો. મુક્તાનંદ સ્વામી સ્નાનાદિ કરી કૃષ્ણનું ચિંતવન કરતા બેઠા હતા. બૂલમાં એમણે પોતાની તુંબડી બહાર ઓસરીમાં મુકી હતી. ધ્યાન ધરતાં એ વાત એમને યાદ આવી. ધ્યાન કરતાં ઉઠીને તુંબડી ઉંચી મુકવી એ એમને ગમ્યું નહિ, અને કુતરે આવી તુંબડીમાં મેં ધાલી અબડાવે એ દહેશતથી એમનું ચિત્ત પણ સ્થિર થયું નહિ. નીલકંઠે પોતાના ઐશ્વર્યથી આ વાત જાણી. મુક્તાનંદ સ્વામીનું ધ્યાન પૂરું થયા પછી નીલકંઠે સ્વામીને પૂછ્યું,

“ દૈવત તુંબી પાત્રમેં કિંવા દૈવત ધ્યાન ?

દૈવત તુંબીમેં અધિક કિંવા દોઢ સમાન ? ”

મુક્તાનંદ સ્વામી બિચારા બોંઠા પડી ગયા. પણ એ નિર્માનીપણાની ભૂર્તિએ એમાંથી જરાયે ખોડું ન લગાડતાં ચિત્તની સ્થિરતા યાચી.

આ છેલ્લી બન્ને વાતો છે તો નજીવી, પણ થોડા માસમાં નીલકંઠે પોતાનો કેટલો પ્રભાવ રામાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પર પાડ્યો હતો તે આમાંથી સારી રીતે જણાઇ આવે છે. નીલકંઠને તો હજી મૂછે કુટવા માંડી ન હતી. અઢાર ઓગણીશ વર્ષની વય. સ્વામી રામાનંદના શિષ્યો કેટલાક વૃદ્ધ થવા આવ્યા હતા. એમનાથી તો બધા જ ધણા મોટા હતા. નીલકંઠની બારી પૂરવાની ક્રિયાથી એ વડિલોએ અપમાન માની લીધું હોત તો નવાઇ જેવું ન હતું. શું પોતાને હાથે બાકાઈ

દીક્ષા

પૂરી, નીલકંઠ એ વડિલોના ચરિત્ર પર શંકા આણુવા ઇચ્છતા હતા આવો પ્રશ્ન ઉઠી શકત; પણ એમને એમ જ પ્રતીતિ થઇ ગઇ કે તેઓ હવે એક મહાન વિભૂતિની સમીપમાં આવ્યા છે, અને એ વિભૂતિને અનુસરવામાં જ તેમનું હિત છે.

આમ કેટલોક વખત ગયા પછી રામાનંદ સ્વામી ગિરનાર પાસે આવેલા પીપલાણા ગામમાં આવી પહોંચ્યા અને મુક્તાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ બ્રહ્મચારીને ત્યાં તેડાવી લીધા. જેવી ભારે અસર મુક્તાનંદાદિક સાધુઓ ઉપર નીલકંઠના દર્શનથી થઇ હતી, તેવી જ અસર સ્વામી રામાનંદ ઉપર પણ થઇ.

નીલકંઠને સત્સંગ રુચ્યો અને એમણે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ઉપરથી સ્વામી રામાનંદે સંવત ૧૮૫૭ની પ્રભોધિની એકાદશીને દિવસે એમને ભાગવતી દીક્ષા આપી અને સ્વામી સહજનંદ તથા નારાયણ મુનિ એવાં બે નામ પાડ્યાં.

સદ્ગુરુપદે

સ્વામી રામાનંદ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. પોતે સ્થાપેલ સંપ્રદાયની જવાબદારી કોઈ બીજાને સોંપવાની જરૂરીઆત એમને લાગી. સહજનંદ સ્વામી એમના સર્વે શિષ્યોમાં સૌથી નાના હતા, પણ સૌથી વિશેષ પ્રતાપી હતા એમાં જરાયે શક ન હતો. એમણે સહજનંદ સ્વામીને જ પોતાની ધર્મધુરા સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને દીક્ષાથી બરોબર એક વર્ષે એમણે સહજનંદ સ્વામીને જેતપુરમાં પોતાની ગાદીના આચાર્ય સ્થાપ્યા. આચાર્યપદ આપ્યા પછી રામાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણને વર માગવા કહ્યું. સહજનંદ સ્વામીએ બે વર માગ્યા: (૧) તમારા ભક્તને એક વીંછીનું દુઃખ થવાનું હોય તેને બદલે એ દુઃખ મને ફંવાડે ફંવાડે ભક્ષે થાઓ પણ તમારા ભક્તને તે ન થાઓ અને (૨) તમારા ભક્તના કર્મમાં રામપાત્ર આવવાનું લખ્યું હોય તે રામપાત્ર મને આવો, પણ

તમારો ભક્ત અન્નવસ્ત્રે દુઃખી ન થાઓ. ત્રેમાનંદ સ્વામીએ એમનું વર્ણન કરતાં વારંવાર એમને ‘ કરુણલોચન ’ કહ્યા છે અને ગાયું છે કે એમનો સ્વભાવ એવો હતો કે—

“ કોમળે દુઃખીયો રે, દેખી ન ખમાય,
દયા આણી રે, અતિ આકળા થાય.
અન્ન, ધન વસ્ત્ર રે, આપીને દુઃખ ટાળે,
કરુણા દષ્ટિ રે, દેખી વાન જ વાળે. ”

ઉપલા વરોની પસંદગી આ વચનની સાક્ષી પૂરે છે. એમના દયાળુ સ્વભાવનાં અનેક ઉદાહરણો લખાયાં છે.

સહજનંદ સ્વામીને ગુરુપદ આપ્યા પછી લગભગ એક મહિનામાં જ (સંવત ૧૮૫૮ ના માગશર શુદ્ધ ૧૩) સ્વામી રામાનંદ પરલોકવાસી થયા.

સહજનંદ સ્વામીની નીમણુક રામાનંદ સ્વામીના કેટલાક શિષ્યોને પસંદ ન પડી. એ શિષ્યોમાં એક રઘુનાથદાસ નામે સાધુ હતા. એને રામાનંદ સ્વામીએ અમદાવાદમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. ત્યાં એણે બહુ તોફાન જગાડ્યું. છેવટે સહજનંદ સ્વામીને એને વિમુખ કરી સત્સંગ બહાર કરવા પડ્યા. એણે અમદાવાદમાં એક જુદો મઠ બાંધ્યો. રાયખડ દરવાજા પાસે એક નાનકડા મંદિરમાં એના કેટલાક શિષ્યો હજી રહે છે એમ કહેવાય છે.

આગળ જણાવ્યું છે કે હરબાઇ અને વાલબાઇ કરીને મૂળ આત્માનંદ સ્વામીની અને પાછળથી રામાનંદ સ્વામીની બે શિષ્યાઓ હતી. એ બન્ને સ્ત્રીઓને વેદાંત જ્ઞાનનું અભિમાન હતું; બન્ને બ્રહ્મચારિણીઓ હતી અને સંન્યાસિનીના

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

વેષ રાખતી; સ્વામી આત્માનંદના વખતથી જ ઉપદેશક થઈ ફરતી. એમના ઉપદેશથી આખું ત્રાંબા ગામ સ્વામી આત્માનંદનું શિષ્ય થયું હતું. અનેક પુરુષો એમને પૂજતા અને એમની પાસે જ્ઞાન સાંભળવા આવતા. સભામાં એમને ગાદી તકીયાનું માન મળતું. સહજ્ઞાનંદ સ્વામીએ હવેથી એમને સ્ત્રીઓમાં જ ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા કરી. આથી એમને બહુ અપમાન લાગ્યું. એમને થયું કે અમે સીત્તેર સીત્તેર વર્ષની ટોસીઓ શું પુરુષોના સંસર્ગમાં રહી બગડી જશું, કે અમને વળી એવી રીતનો સંયમ ! અમારી ઉપદેશ કરવાની રીતમાં આત્માનંદે દોષ ન જોયો, રામાનંદે ન જોયો અને હવે આ આજ્ઞાલેના આવેલો સહજ્ઞાનંદ કહે છે કે તમે પુરુષોને ઉપદેશ ન કરશો; અમે એ વચન નહિ માનીયે. સહજ્ઞાનંદ સ્વામીને એમની શુદ્ધતા વિશે શંકા ન હતી, પણ એમને એક નવી જ પ્રથા પાડવી હતી, એટલે એમણે આગ્રહપૂર્વક પોતાની આજ્ઞા માનવા એ બ્રજ બાઈઓને સમજાવી. હરબાઈ-વાલબાઈ રીસાયાં અને જુદાં પડ્યાં. કહે છે કે ત્રાંબા ગામમાં એમની સમાધિઓ છે અને હજુ કેટલાક લોક એમને માને છે.

રામાનંદ સ્વામીના અક્ષરવાસ પછી સ્વામિનારાયણે પોતાના સાંધુઓનાં જુદાં જુદાં મંડળ બાંધ્યાં, અને એક એક મંડળને ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યું. પોતે પણ એક મંડળ લઈ કચ્છ તરફ ગયા. શરૂઆતમાં સહજ્ઞાનંદ સ્વામીની દિનચર્યા નીચે મુજબ વર્ણવી છે—

“બોજપુરમાં મહારાજ સદાવ્રત આપતા તે સદાવ્રતમાં જે કોઈ બિશુજન આવે તેને જમાડવા સાંઝે પોતે તંગીયો પેરીને ને ખંભે કાવડ મેલિને એક દિવસ મહારાજ ભિક્ષા માગવા જતા, ને એક દિવસ મુક્તાનંદ સ્વામી ભિક્ષા માગવા જતા. એમ મહારાજ ને મુક્તાનંદ સ્વામી વારાફરતી ભિક્ષા માગતા અને વારાફરતી રોટલા કરીને તીર્થવાસીને જમાડતા ॥ ને કોઈક હરિજન પાકું સિધું લાવે તેના રોટલા કરીને તેને મોઢરીયે ભાગિને તેમાં ઘી ગોલ મેલવીને તીર્થવાસીને જમાડી દેતા, ને પછે પોતાના સાધુ સર્વેને જમાડીને પોતે જમીને ચોકોપાણી કરીને કથા કરવા બેસે ॥ તે દિવસના બે વાગ્યા સુધી કરે પછે વલિ પોતાની સ્નાનાદિક દૈહિક ક્રિયા કરીને સાંજ સમે કોઈ સદાવ્રત લેવા સાંઝે આવ્યા હોય તેને જમાડીને કથા વાર્તા કરવા મહે તે રાત્રે બાર વાગ્યા સુધી કરે ને પછે સુષ્ઠ જ્વય ને રાત્રિના વહી બે વાગ્યે ઉઠે ને સર્વેને ઉઠાડીને ધ્યાનમાં બેસારે; ને પોતે સોટિ લખને ફરે, તે જ નિદ્રાયે કરીને ડોલાં મારે તેને તડાક લેને સોટિ મારે ને ધ્યાન કરાવે ને ચાર વાગે એટલે નામ ધોષને પુજા કરીને ત્યાર થૈને ભિક્ષા માગીને રોટલા કરીને તીર્થવાસીને જમાડીને પછે પૂર્વે કયું એવી રિત્યે બજનમાં બેસારે એમ નિત્યે કરતા હતા ॥ ને જે બેલા રહે તેને થાક તો ઉતરે નહિ ને નિદ્રા તો પૂરી થાય જ નહિ ને મુક્તાનંદ સ્વામીના મનમાં પણ એમ થાય જે આપણા બેહું કેમ નમાશે, એવો પોતાનો તીવ્ર સ્વભાવ હતો, તોપણ તે સર્વેને મેલીને સર્વે બેલા હલીમલીને રહ્યા.”*

* સં નિયંણુદાસ સ્વામીની વાતો: અંક ૧૪૧

સહજનનંદ સ્વામી

આ મંડળોની રીત એવી હતી કે જ્યાં જાય ત્યાં ભિક્ષા-
વૃત્તિ કરવી, ભિક્ષામાં જે મળે તેમાંથી ઉપયોગ જેટલું વાપરી,
આછીનું સદાવ્રત ખોલી દાન કરી દેવું. એ દાન ઘણુંખડું
સવારના વખતમાં ચાલતું. આછીના સમયમાં ભજન, કીર્તન
અને ઉપદેશ થતા. ઉપદેશનું મુખ્ય લક્ષ્ય લોકોને નીતિ અને
સદાચારને માર્ગે ચડાવવાનું રહેતું. દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું,
ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો અને વટલવું-વટલાવવું
નાહ—એ પંચવ્રત દરેક નવા શિષ્યને આપવામાં આવતાં. એ
પાંચે ક્રિયા કોઈ દેવ-દેવીની ઉપાસનાના ભાગ તરીકે પણ નિંદ
લેખાતી. સ્વામિનારાયણના સાધુઓને ધન અને સ્ત્રીનો સંપૂર્ણ-
પણે ત્યાગ રાખવો પડતો. સ્ત્રીના ત્યાગની રીત ગણાવી છે.
ધનના ત્યાગમાં ધાતુમાત્રનો ત્યાગ આવી જતો. અપવાદમાં
વસ્ત્ર સીવવા માટે સોય અને લેખક હોય તેને ચપ્પુ અને
કાતર રાખવા દેવામાં આવતાં.

सर्वेन्द्रियाणि जेयानि रसना तु विशेषतः

એ નિયમ પ્રમાણે આહાર માટે ઘણા આકરા નિયમો
હતા. એ સપ્તાહમાં વારંવાર ફેરફાર કરવામાં આવતો અને
જુદી જુદી રીતે સાધુઓની કસોટી લેવામાં આવતી. એવા
કેટલાક ફેરફારો હું આગળ ઉપર ગણાવીશ. સાધુઓએ ક્ષમા
ગુણ રાખવો ફરજિયાત હતો.

गालिदान ताडनं च कृतं कुमतिभिर्जनैः ।

क्षन्तव्यमेव सर्वेषां चिन्तनिर्यं हितं च तैः ॥

(શિક્ષાપત્રી ૨૦૧)

એટલે માર ખાઈને પણ આશીર્વાદ દેવો પડતો.

આ સાથે સમાધિપ્રકરણ પણ ચાલ્યું. જે તે સ્વામિના-
રાયણને જોઈને આકર્ષાતા, અને એના નાડી
સમાધિ પ્રકરણ પ્રાણુ ખેંચાવાથી ધબક દબને પડતા. સમાધિમાં
પોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન કરતા અને જગીને જોયેલી વાત
કરતા. જ્યાં ત્યાં સ્વામિનારાયણના ચમત્કારોની વાત ફેલાઈ ગઈ.
હજારો મનુષ્યો સ્વામિનારાયણનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં.
જેણે જેણે સ્વામિનારાયણને જોયેલા તેમનો એક અભિપ્રાય
તો ચોક્કસ હતો કે એમની આંખોમાં કંઈ અજબ જાદુ હતું. *
“કમળનયન કટાક્ષમાં, મારા તાણી લ્યો છો પ્રાણુ” એ
પ્રેમાનંદ સ્વામીનો અભિપ્રાય હતો. હુમાનંદ સ્વામીનું ચિત્ત પણ
એનાં- ‘ચપળ નેણું’એ જ ચોરી લીધું હતું. પણ જેવું જાદુ
એમની આંખોમાં હતું, તેવું જ એમની વાણીમાં અને એમની
ચાલમાં હતું. એક વાર સ્વામિનારાયણ એક ગામમાં ઓચિંતા
રાતની વખતે ગયા હતા. સાથે એક સેવક હતો સ્વામિનારાયણ
એ ગામમાં આવી શકે એટલા નજદીક હોવાનું કોઈને બાન ન
હતું. ગામમાં થઈને જતા હતા, ત્યાં એક દુકાનમાં બે વાણીયા-

* આ જાદુ નેત્રોની સ્થૂળ સુંદરતાનું હશે એમ માનવું બહુ-
ભરેલું થશે. જે નેણુંમાંથી પ્રેમજન્ય અંતઃકરણનું અદ્વિત્ય અમૃત
વરસ્યા જ કરવું હોય, તે નયનો એ અંતઃકરણને ન પીછાણનારને
પણ મુગ્ધ કરી નાખે એમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. ગાંધીજીના
નયનોનું સ્થૂળ સૌંદર્ય ભાગ્યે આકર્ષક લાગે; છતાં એમની દૂરથી
આવતી દ્રષ્ટિ પણ અંતઃકરણને કેવું જીતી લે છે એ અનભણું નથી.

સહજનંદ સ્વામી

ઓ હિસાબ મેળવી રહ્યા હતા. સ્વામિનારાયણ અને એમના સેવકને જોઈને એક વાણીયો બોલ્યો, આ આટલી મોડી રાત્રે સ્વામિનારાયણ જેવું કાણ જતું હશે ? ખીજે વાણીયો કહે, સ્વામિનારાયણ તો દૂર દેશાવર છે, એ ક્યાંથી આવે ? પહેલાંએ કહ્યું, કહો ન કહો, એ સ્વામિનારાયણ જ છે; એ વિના આવી ચાલ હોય નહિ. સ્વામિનારાયણે આ સંવાદ સાંભળ્યો, અને સેવકને કહ્યું, વાણીયો અતિશય ડાહ્યો દીસે છે. અમને આટલા અંધારામાં પણ ઓળખ્યા. અમદાવાદ તથા વડતાલનાં મંદિરોમાં સ્વામિનારાયણની જે જીવનસદશ કાષ્ઠની મૂર્તિઓ છે તે યદ્યપિ એમના દેહાન્ત પછીથી થયેલી છે, તોપણ તેમાં એમની ચિત્તાકર્ષકતા જણાત્ર આવે છે.

સ્વામિનારાયણના સમાધિપ્રકરણની વાત મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ સાંભળી. એમની આ વાતમાં શ્રદ્ધા ન બેઠી. એને એ સાંભળી અતિશય ખેદ થયો. એણે ધાર્યું કે આણે કાંઈક યોગ સાધ્યો છે અને તેને બળે લોકોને ભ્રમાવે છે. રામાનંદ સ્વામીએ આવા જીવાનીયાને ક્યાં સત્સંગનો ભાર સોંપ્યો એમ પણ એમને લાગ્યું. કેટલોક વખત પછી સ્વામિનારાયણ અને મુક્તાનંદ સ્વામી મધ્યપુરમાં ભેળા થયા. મુક્તાનંદ સ્વામીએ સમાધિનું ‘ પાખંડ ’ ચલાવવા માટે સહજનંદ સ્વામીને ખુબ ઠપકો દીધો. સહજનંદ સ્વામી મુક્તાનંદ સ્વામીને શુરુ સમાન ગણતા. એ આવે ત્યારે પોતે સામા જઈ એમને ભેટતા અને એમને બેસાડી પછી પોતે બેસતા. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામીનો ઠપકો ધીરજથી સાંભળ્યો. એમની કૃતિમાં કોઈ જાતનું પાખંડ

નથી એમ સમજાવ્યું. તોપણ મુક્તાનંદ સ્વામીને સંતોષ ન થયો. એટલામાં મુક્તાનંદ સ્વામીનો એક શિષ્ય ત્યાં આવ્યો. એને સ્વામીના દેખતાં જ સમાધિ થઈ. સ્વામીએ એનાં નાડી પ્રાણ તપાસ્યાં, અને ચેતનારહિત જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. થોડીવાર પછી એ શિષ્ય જાગ્યો, અને સ્વામીને કહ્યું કે એણે રામાનંદ સ્વામી તથા સ્વામિનારાયણ બન્નેને સમાધિમાં જોયા. રામાનંદ સ્વામીને સ્વામિનારાયણની સેજમાં ઉભેલા જોયા. રામાનંદ સ્વામીએ એ શિષ્યને કહ્યું કે મુક્તાનંદને કહેજો કે હું કહેતો હતો કે હું તો ડુગડુગી વગાડવાનો છું, અને ખેલાડી તો ખીજ આવશે; એ વાત કેમ જુલી ગયા ? આટલું સાંભળીને પણ મુક્તાનંદ સ્વામીને શાંતિ ન થઈ. એ ત્યાંથી ઉદાસ ચહેરે ઉઠ્યા અને પોતાને આસને ગયા. સાંજે જંગલ જઈ આવી ગામ બહાર નાહીને આવતા હતા, તેવ્રમાં એમને એક ઝાડ નીચે રામાનંદ સ્વામી દેખાયા. મુક્તાનંદ સ્વામી એમની પાસે ગયા અને દંડવત્ પ્રણામ કરી ખુબ રડ્યા. એમનું ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યું હતું. સહજનંદ સ્વામી પાખંડી છે કે મંથિરાવતાર છે, એનો એ નિશ્ચય કરી શકતા ન હતા. રામાનંદ સ્વામીએ સ્વામીને ધીરજ આપી; પોતે કૃષ્ણાવતાર થવાની જે જે ભવિષ્યવાણીઓ કહી હતી તેનું સ્મરણ કરાવ્યું અને સ્વામિનારાયણને પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા ઉપદેશ કર્યો. મુક્તાનંદ સ્વામીના હૃદયમાં શાંતિ થઈ અને મુખ ઉપર આનંદ છાયો. જંગલમાંથી એમણે ફૂલ વીણ્યાં અને પોતાને હાથે એક હાર ગુંથી સ્વામિનારાયણ પાસે ગયા. એમને દંડવત્ પ્રણામ કરી હાર

સહજનનંદ સ્વામી

પહેરાવ્યો અને પોતે એમને વિષે પરઠેલી દોષખુદ્ધિ માટે ક્ષમા માગી.

સ્વામિનારાયણના સાધુઓ અન્ય વેરાગીઓના દેષનું કારણ થઈ પડ્યા. ધન, સ્ત્રી અને વ્યસનનો વેરાગીઓનો દેષ ત્યાગ રાખનારા લોકોમાં પૂજવા લાગવાથી ખીજા વેરાગીઓને પોતાનું માનભંગ થતું

લાગ્યું. કવિ દલપતરામના ગુરુ શ્રીપાત દેવાનંદ સ્વામી, રામગણેલા આનંદાનંદ સ્વામી, દેવીવાળા મગનીરામ વગેરે વેરાગી મહોના કેટલાક મહંતો તથા શક્તિના ઉપાસકો પોતાની મહંતાઈ છોડી સ્વામિનારાયણના સાધુઓ થઈ ગયા, તેથી એમને પોતાના ચેલાઓ તણાઈ જવાની પણ ખીક લાગી. તેથી એ વર્ગ સ્વામિનારાયણનો કદો શત્રુ થઈ રહ્યો. એણે સ્વામિનારાયણના સાધુઓને મારવા-પીટવાનું આરંભ્યું. જ્યાં સ્વામિનારાયણના સાધુઓ દેખાય ત્યાં વેરાગીઓ એમના ઉપર તૂટી પડવા લાગ્યા. એમની કંઠી અને જનોઈ તોડે, મૂર્તિઓ ખેંચી જાય કે ખંગિત કરે, એમણે આણેલી બિક્ષા લુંટી લે અથવા બિક્ષામાં મુએલા ઉંદર વગેરે નાખી ગોઝારી કરે, કોઈવિર ઝેર પણ નાખે. જ્યાં સ્વામિનારાયણનું સદાવ્રત ચાલતું હોય ત્યાં લુંટ પડે. એક મૂળજી લુહાણો વેરાગીઓને હાથે કપાઈ ગયો. સ્વામી મુક્તાનંદ અને આજ્ઞાનંદને એક વાર વેરાગીઓએ બાંધી એમનાં નાક કાન કાપવા તૈયારી કરી; એટલામાં એક પરદેશીએ જતે જોયા અને દયા આવવાથી છોડાવ્યા. એક વાર એ જ મુક્તાનંદ સ્વામીને ચંદનથી

પૂજ કરવાને મિથે ચંદનમાં ઝેર ઘોળીને લાવ્યા અને કપાળે તે ચોપડ્યું. બ્રહ્માનંદ સ્વામીને વળ્લ એક વાર સખ્ત માર મારી સોળ ઉઠાડ્યા. મારતાં મારતાં વેરાગીની લાકડી ભાંગી ગઈ. એક ગૃહસ્થે આવી સ્વામીને છોડાવ્યા અને ‘બહુ વાગ્યું ?’ કરી પૂછ્યું. સ્વામી વિનોદી એટલા હતા કે આટલા મારમાં પણ એમણે કશું કે ભાઈ, મને વાગ્યું તેની તો ફિકર નથી, પણ આ મારા ગુરુભાઈની લાકડી ભાંગી ગઈ એ ખોટું થયું ! સ્વામિનારાયણને પણ મારવાને વેરાગીઓનાં લશ્કર ઉલટવા લાગ્યાં. મોટી મોટી ડાંગે ઠોકતા વેરાગીઓ સ્વામિનારાયણની સભામાં પેસતા અને કેટલીક વાર સ્વામિનારાયણના દેહને જોખમમાં નાખતા. રાજ્યાધિકારીઓ દાદ ન આપતા. એવે પણ જવાબ મળેલો કે ‘ગાય ગાય લડી મરે તેમાં રાજ થું કરે ?’ સ્વામિનારાયણને ગામેગામ ફરવાનો નિયમ જ થઈ પડ્યો. કેટલાક કાઠી અને ગરાસીયા તાલુકદારોએ એમને સારે આશ્રય આપ્યો. એ લોકો પોતાનાં ઘરગાર છોડી સ્વામિનારાયણના રક્ષણ માટે એના પાર્ષદ અને અંગરક્ષક થઈ રહ્યા. સ્વામિનારાયણને જરા એકલા ન મુકતા અને હમેશાં એમને વીંટળાઈને રહેતા. ગઢડાના એભક્ત ખાચર અને એના પુત્ર ઉમડ (દાદા) ખાચરે તો સ્વામિનારાયણને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું; પોતાનાં ધન માલ સહિત આપું કુટુંબ સ્વામિનારાયણની સેવાપરાયણ થઈ રહ્યું. જ્યારથી એ કુટુંબે સ્વામિનારાયણનો આશ્રય લીધો ત્યારથી તે સ્વામિનારાયણના દેહાવધિ પર્યંત એ કુટુંબે પોતાનું

સહજનન દેવામી

ધર દેવામિનારાયણનું ક્યું અને પોતે દેવામિનારાયણના આગ્રાંકિત થઈ રહ્યા. ગઢડામાં અર્ધો હિસ્સો દાદા ખાચરને હતો અને અર્ધો એના એક પિત્રાઈ જીવા ખાચરને હતો. જીવો ખાચર પણ દેવામિનારાયણનો શિષ્ય હતો, પણ સહજનનંદ સ્વામીનો દાદા ઉપર વધારે પ્રેમ જોઈ અને ભાગ સંબંધી ખટપટને લીધે એ દેવામિનારાયણને કોઈક વાર મરાવી નખાવવા પણ તૈયાર થતો. એ નિરંતર દેવામિનારાયણને કહેતો કે તમે ભગવાન થઈને દાદા ઉપર પક્ષપાત રાખો છો. એક વાર દેવામિનારાયણે બનેની વચ્ચે કેટલો ફરક છે તે બતાવ્યું. ચોમાસાનો દિવસ હતો; સહજનનંદ સ્વામી નદીએ નહાવા જતા હતા; જીવો ખાચર સાથે હતો. નદી ઉપર એક વેરાગી ચુલો સળગાવી રાંધતો હતો. ઉપરથી વરસાદના છાંટા પડી પડી એનો ચુલો હોલવી નાખતા હતા. કુંકી કુંકી વેરાગીની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી. સહજનનંદ સ્વામીએ જીવા ખાચરને કહ્યું, 'સાધુઓને બહુ ત્રાસ થાય છે માટે એક ધર્મશાળા ગામમાં બંધાવી હોય તો ઠીક.' જીવા ખાચરે કહ્યું, 'એવા તો ધણાંયે વેરાગડા ભટકે છે.' સહજનનંદ સ્વામી નાહી, દાદા ખાચરના દરબારમાં પધાર્યા અને દાદા ખાચરને પાછી એ જ વાત કરી. દાદા ખાચરે કહ્યું, 'ભલે મહારાજ, આજથી માંડે ધર વેરાગીઓને ઉતરવા માટે આપી દો.' દેવામિનારાયણે કહ્યું, 'તમારું ધર જ આપી દેશો તો તમે ક્યાં રહેશો?' દાદાએ કહ્યું, 'હું સાધુઓ બેળો રહીશ અને બીજા લાગી બાધાઓમાં રહેશે' દેવામિનારાયણે જીવા ખાચર

તરફ જોઈ કહ્યું, ‘જોયું, તમે કેવો ઉતાર આપ્યો અને હાદા ખાયરે કેવો આપ્યો તે? આ હેતને લીધે જ અમે એને ત્યાં ટક્યા છીએ.’ સ્વામિનારાયણ વર્ષના લગભગ આઠ મહિના પર્યટન કરતા અને બાકીનો સમય ગઢડામાં આવી રહેતા.

સાધુઓનું મારતું દુઃખ તો ટાળી શકાય એમ ન હતું, પણ પૂજારહિત થવાથી પડતા કષવાસનું દુઃખ ટાળી શકાય એમ લાગ્યું. અત્યાર સુધી સર્વે સાધુઓને બાગવતી દીક્ષા આપત્રામાં આવતી. એક રાત્રે સ્વામિનારાયણે એ સર્વેને પરમહંસ દીક્ષા આપી દીધી. કંઠી, જનોઈ અને શિખાનો ત્યાગ કરાવ્યો. મૂર્તિની પ્રત્યક્ષ પૂજને બદલે માનસી પૂજનો વિધિ શીખવ્યો. પાંચસો સાધુઓ એક જ રાત્રિમાં પરમહંસ દીક્ષાને પામ્યા. પાંચસો બાગવતી દીક્ષાધારીઓને કંઠી, જનોઈ અને પૂજનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થતાં વિલંબ ન લાગ્યો. એ સ્વામિનારાયણે એમના ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું તે બતાવે છે. એ વૈષ્ણવ સાધુઓ પણ હવે ‘સ્વામિનારાયણના મુંડીયા’ ને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણ આટલા સાધુઓને જ મુંડીયા કરીને અટક્યા નહિ. એમણે પોતાના ગૃહસ્થ શિષ્યોની પણ કસોટી કરવા ધારી. અઢાર કાઠી, ગરાસીયા અને સંભાવિત પાટીદારોને એમણે કાગળ લખ્યા કે આ કાગળ વાંચતાં જ જેતલપુર જઈ, ત્યાંના સાધુ પાસે ભગવાં ધારણ કરી, કાશીએ ભણવા જજો. એ અઢારે જણા અને એ કામળની વાત જાણમાં આવતાં બીજા અનેક ગૃહસ્થો કાગળ પહોંચતાં જ પાણી પીવાની પણ વાટ ન જોતાં

સહજનનંદ સ્વામી

ચાલી નીકળ્યા. સ્વામિનારાયણને એમની પરીક્ષા જ લેવી હતી. એમણે એમને પાછા ઘેર વિદાય કર્યા. એમાંના એક પટેલ— અદ્વૈતજીતનંદ સ્વામી—કાગળ મળ્યો. તે વખતે માઢળ બાંધી વરઘોડે ચડ્યા હતા. એમણે મીઠળ તોડી ઘોડાને જોતલપુર તરફ દોડાવી મુક્યો. એ તો પાછા ઘેર ન જ ગયા.

સહજનનંદ સ્વામી પોતાના શિષ્યોને કસવામાં આતશય કડક હતા એમ ઉપર કહ્યું જ છે. જેણે એમને પોતાના કરી માન્યા તેનામાં આણુમાત્ર કસર ન રહેવા દેવી એવું એમનું પાણુ હતું. તે પ્રમાણે સખ્તમાં સખ્ત નિયમે કાઢી એ પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લેતા. એમણે જુદે જુદે સમયે કાઢેલા નિયમેને સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં પ્રકરણો કહે છે. સ્વામિનારાણે ત્રીશ વર્ષમાં સોથી વધુ પ્રકરણો ફેરવ્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે હતાં—

૧. રાત્રે ગામ બહાર વગડામાં એકખીજનો સાદ સંભળાય નહિ એટલે દૂર, પલાંદી વાળી, ધ્યાન ધરવા બેસવું.

૨. શરીરે સર્પ વીંછી ચડે તોયે બેસી રહેવું.

૩. સુતા પછી જાગી જવાય ત્યાર પછી પાછું સુવું નહિ કે પગ લાંબો કરવો નહિ.

૪. સન્માન થાય એટલે તરત ગામ બદલવું.

૫. રાત્રે જાગરણ કરી ભજન કરવા બેસવું, અને ઉઘ આવે તો દળવા બેસવું.

૬. પાથર્યા વિના પૃથ્વી ઉપર જ સુવું.

૭. રાતું લુગડું દેખાય તો ઉપવાસ કરવો.

૮. ધુમટો કાઢીને સાધુઓએ ચાલવું.
૯. જોડા ન પહેરવા.
૧૦. વાહન પર ન બેસવું.
૧૧. માથ માસમાં રાત્રે પાણીનાં માટલાં ભરી રાખી, તે પાણીથી સૂર્યોદય પહેલાં સ્નાન કરવું.
૧૨. તાપવું નહિ.
૧૩. અગ્નિને અડકવું નહિ.
૧૪. રાંધેલું અન્ન ખાવું નહિ.
૧૫. કાચા અન્નની ભિક્ષા લેવી નહિ.
૧૬. ભિક્ષાની ઝાળીમાં જે પડે તે ભેગું કરી ઝાળીને પાણીમાં બોળવી, અને પછી તેનો ગોળો વાળી ખાઈ જવો.
૧૭. એક માસ સુધી ખોરી જીવારના રોટલા ખાવા.
૧૮. દુધમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા.
૧૯. સેરડીમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા.
૨૦. રોજ દુધપાક ખાવો.
૨૧. રોજ શીરો જ ખાવો.
૨૨. સત્સંગીની ભિક્ષા ન લેવી; બીજા કોઈની ભિક્ષા મળે તો જ જમવું.
૨૩. જમતાં જે વસ્તુ પર પહેલો હાથ પડે તે જ ખાવી.
૨૪. કોઈ પણ વસ્તુ પંક્તિમાં માત્ર એક વાર લેવી.
૨૫. રસોઈ બધી ભેગી કરી, તેમાં બોળો પાણી રેડી જમવું.
૨૬. ક્રોધ કરે તેને બધાએ 'હાડહાડ' કરવો.

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

૨૭. કાઠી કે ગરાસીયો મૂકને આમજો ચઢાવે તો તેને વિમુખ ગણવો.

આ સર્વે નિયમો શરીર અને ઇન્દ્રિયદમન તથા સ્વભાવ-દમન પર છે. તેમાં સ્વાદ જીતવા, શરીરને ટાઢ-તડકો સહન કરવા માટે કસવા અને હાથપગની ચંચળતા ટાળવા તથા અન્નજી પાડેલી ટેવોને છોડાવવાનો ધરાદો જણાય છે. કેટલાંક પ્રકરણો કરવાનાં નિમિત્ત કારણુ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે, પણ એ અત્રે જણાવતાં પ્રમાણુ અતિશય વધી જાય.

આવું કડક નિયમન * ન પાળી શકાવાથી કેટલા સાધુઓ નીકળી ગયા. એ પૈકી ધણાકે સ્વામિનારાયણુ સંપ્રદાયનો તો ત્યાગ ન કર્યો, પણ 'એકદમલ' થઈ, એટલે મર્યાદા બહાર જઈ રહ્યા.

જો સહજ્ઞાનંદ સ્વામી માત્ર કંઈલુ પ્રકરણો જ ચલાવતા રહ્યા હોત તો ધણા થોડા એમની જોડે રહેવા ખુશી યાત. પણ સ્વામિનારાયણુ એક અપ્રતિમ સંસ્થાપક અને યોજક (organiser) હોવા ઉપરાંત તેમનાં નેણાંમાં અખંડિત 'પ્રેમ તણુ પ્રવાહ' વહેતો હતો. તેથી એક બાળુથી એ કંઈલુ નિયમોથી કસતા અને બીજી બાળુથી એમના બક્તોને લાડ લડાવવામાં પણ કયાશ ન રાખતા. 'બક્તધીન' શબ્દ સહજ્ઞાનંદ સ્વામીમાં યથાર્થ થયો હતો. સુરતના રસિક બક્તો એમને ઉત્તમમાં ઉત્તમ

* 'કડક નિયમન' ઉપર પાછળ નોંધ જુઓ.

કારીગરીનાં વસ્ત્રાલંકારો ભેટ કરે, એમના ઉપર છત્ર ચમ્બર
ધરે, વડોદરાના ગાયકવાડ એમની હાથી ઉપર સવારી કાઢે, દિવ
બંદરના શેઠ એમને માટે મેંઘામાં મેંઘો પોશાક લાવે, કાઠીઓ
અમૂલ્ય ઘોડાઓ એમની સેવામાં હાજર કરે, મુરત અને
ખંભાતથી એમને માટે ખાસ કેરી, બરફી, મુતકેણી વગેરે
મોકલવામાં આવે તે સધળું જેમ એ સ્વીકારતા, તેમ જ
એક ડોસીએ ખેતરમાં ઉડી ગયેલું ૩ ભેગું કરી, કાંતી, હાથ
પનાનો અને દોઢ હાથ લાંબો કકડો વણી આપ્યો તેને જ
મહિના સુધી પહેરી રાખ્યો; આણંદના સત્સંગીઓની અતિશય
બ્રાણુ જોઇ, ત્યાં માર પડવાની ખાતરી છતાં પધારી ધૂળ છાણુ
અને પથરાનો વરસાદ સહન કર્યો; કાઠી, કણખી અને કોળીના
નડા રોટલા અને છાશ પ્રેમથી આરોગ્યાં. * એમને પોતાને તો
શ્વેત વસ્ત્રો અને સાદું ભોજન જ પ્રિય હતાં; એટલે મૂલ્યવાન
વસ્ત્રાલંકારોનો સ્વીકાર કરી, થોડી વાર પહેરી કે પકવાનમાંથી
પ્રસાદી કરવા જેટલું જ લઇ કોઇને આપી દેતા. જે ચીજનાં
અતિશય વખાણુ થાય તેનો ત્યાગ કરવો એવો એમનો સહજ
સ્વભાવ હતો. કોઇક કાઠીઓએ એક સરસ ઘોડો ભેટ કર્યો.
કેટલાક દિવસ સ્વામિનારાયણુ એ વાપર્યો. એક દિવસ કેટલાક
શિષ્યોએ કહ્યું કે આખા કાઠીયાવાડમાં રોઝા ઘોડાની જોડ

* આવી ભક્તવત્સલ વૃત્તિથી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે
‘પત્રં પુર્ણં ફલં તોયં યાં મે ભક્ત્યા પ્રયच्छति ।
તદહં મત્તયુપહૃતમશ્રમિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

ગીતા ૯-૨૩

સહજનનંદ સ્વામી

મળે એમ નથી. સ્વામિનારાયણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી. સાંજે ઘોડા ઉપર બેસી નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. નદીએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી, પાસે એક બ્રાહ્મણ હિમો હતો તેના હાથમાં લગામ સોંપી, 'શ્રીકૃષ્ણાર્પણ' બોલી દીધું. કાઠીઓથી હં, હં, હં, હં, થઈ ગયું. 'બહુ સાઈ હોય તે આપણને ન જોઈયે' કહી સ્વામિનારાયણ નદીમાં નહાવા લાગ્યા. અશ્વપ્રિય કાઠીઓએ તો આવો ઉત્તમ ઘોડો ચાલ્યો ગયો તેથી બે દિવસ-શોક પાલ્યો, પણ સહજનનંદ સ્વામીને એ વાતનો લેશ માત્ર પણ ખટકો ન હતો.

અમદાવાદથી થોડે દૂર આવેલા લાંઘણોજ ગામમાં બે સત્સંગી બાઈઓ રહેતી હતી. એક ભાવસાર સોનબાઈ ગરીબ હતી અને બીજી ગંગામા શ્રીમંત નાગર બ્રાહ્મણ હતી. સોનબાઈએ સ્વામિનારાયણને એમના શિષ્યો સહિત જન્મવાને નોતર્યા. ગંગામાએ બાઈને કહ્યું, તારાં દાળ ચોખા હલકાં છે માટે તું સાધુઓ માટે રસોઈ કર અને મહારાજ માટે હું મારા સીધામાંથી રસોઈ કરીને મોકલીશ. બીચારી ગરીબ બાઈના મનમાં બાઈ આવીયું કે એનું અનાજ મહારાજના ઉપયોગમાં ન આવ્યું. સ્વામિનારાયણને આ વિષેની કાંઈ ખબર ન હતી. એ તો જન્મવા વખત થઈ ત્યારે એ બાઈને ઘેર ગયા. બાઈનું મોહું ઉતરેલું જોઈ કારણ પૂછ્યું. બાઈ રડી પડી અને બનેલી હકીકત કહી. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, તમારી રસોઈ તૈયાર થઈ હોય તે લાવો. અમે તમારું જ અન્ન જમીશું. બાઈએ તુર્ત પાટલો નાખ્યો અને જન્મવા બેસાડ્યા. એટલામાં ગંગામા

થાળ પીરસી એક માણસ પાસે ઉચકાવીને લાવ્યાં. સ્વામિ-
નારાયણે માણસને કહ્યું, 'હું તો જમ્યો, એ થાળ તમે
અને ગંગામાં જમી લ્યો.'

સ્વામિનારાયણ ભક્તના પ્રેમને વશ થઈ ઘણીવાર લોક-
રૂઢિને પણ ન ગણુકારતા, તેથી કેટલાક એને 'રીતભાત વિનાના
છે' એમ પણ કહેતા. જીનાગઢમાં સ્વામિનારાયણની ભારે
દબદબાથી સવારી કાઢવામાં આવી. સવારી નવાળની કચેરી
આગળથી જતી હતી તેટલામાં એક પગીના છોકરાએ એમના
હાથમાં ચીબડું મુક્યું. એ એટલા પ્રેમથી અપાયું હતું કે
સ્વામિનારાયણે એ ત્યાં જ ખાવા માંડ્યું. એ જોઈ નવાળના
દિવાને કહ્યું, જુઓને ભગવાન કહેવાય છે અને ચીબડું જાણે
જોયું જ ન હોય તેમ રસ્તામાં જ ભયડે છે. નવાળ વિશેષ
વિવેકી હતો. એણે કહ્યું કે સ્વામિનારાયણ નિઃસંશય ઓલીયા
પુરુષ છે, નહિ તો આટલી સવારીની વચ્ચે એમનામાં ચીબડું
ખાવાની હિંમત હોય જ નહિ.

આ રીતે ભક્તોની સેવા અંગિકાર કરી તેમને પ્રેમથી
નહવડાવતા, તેમ સાધુ અને પાર્શ્વોદેને પણ પ્રેમરસમાં ડુબાડતા.
પોતાને હાથે સાધુને માટે રસોઈ કરે; પોતાને હાથે પીરસે;
અતિ પ્રેમથી સાધુના મ્હેંમાં કાળીઓ મૂકે.

‘કંઈ જણુસ સ્વાદુ રે, જણાય જમતાં જમતાં,
પાસે હરિજન રે, બેઠા હોય મનગમતા,
તેને આપી રે, પછી પોતે જમે, ’

સહજનનંદ સ્વામી

મંદવાડમાં સતત બરદાસ્ત કરાવે; વિદેશથી આવે ત્યારે સામા હડી દંડવત્ પ્રણામ કરી, કોઇ વાર પ્રદક્ષિણા પણ કરી, એ હાથે ખૂબ સ્નેહથી દાખી બેટે. હોળીમાં રંગે રમાડી, સરદમાં રાસ લેવડાવી આનંદમાં તરખોળ કરી મુકે; સાધુઓને માર પડેલો જોઇ આંખમાં પાણી ભરાઇ આવે એ બધાં ચરિત્રથી ત્રેમ સખી કહે છે તેમ,

“ ત્રિભુવનમાં એવી કોણુ છે,
જે વશ નવ થાયે નાર ? ”*

સ્વામિનારાયણને ત્યાગ અને તપને જ ધરિકે હોવા છતાં એમની લાલિત્યવૃત્તિ ઓછી થઈ ન હતી. રામાનંદ સ્વામીને પોતાના આશ્રમમાં એ વસ્તુની ખોટ જણાઈ હતી : વિદ્યાનની અને સારા ગવૈયાની. મુક્તાનંદ સ્વામી રામાનંદ સ્વામીના સમયથી જ કવિતા અને ભજન કરતા, પણ એમનો અભ્યાસ તે વખતે માત્ર તુલસીદાસ, મુરદાસ વગેરે ભાષાના કવિઓનો જ હતો; સંસ્કૃત શીખેલા નહિ અને ભજન પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કરી શકતા નહિ.

સ્વામિનારાયણે એ બંને ન્યૂતતા પુરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શક્ષણની ખોટ કાઢવાનો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે મળે.
ખોટા આત્માનંદ સ્વામી નામે એક જુના સાધુને સહજનનંદ

* ‘ નાર ’ નો અર્થ અને ભક્ત કરવાનો છે. યજ્ઞાખરા ભક્તો પોતાને પ્રજાની જોખી રૂપ માને છે. ‘ શિષ્યા પર સ્નેહ ’ એ ઉપર પાછળ નોંધ જુઓ.

ભીએ ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. એ સાધુ બહુ થોડું બળેલા
 ૧૧. એમનું સર્વ વેદાંત ‘સ્વામિનારાયણની આરા’ એ જ
 ૧૨. એક ગામમાં કોઈકે શાસ્ત્રીઓએ આવી એમને પ્રશ્ન પુછ્યો
 ‘તમારું સ્વરૂપ શું?’ સ્વામીએ કહ્યું કે ‘ગુરુનું વચન એ
 મારું સ્વરૂપ.’ શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું, ‘વચન તો શબ્દને કહેવાય;
 કાંઈ સ્વરૂપ થઈ શકે? માટે તમારું સ્વરૂપ કહો.’ સ્વામીએ
 પૂર્વક પાછું કહ્યું, ‘બાઈ, અમારું સ્વરૂપ તો વચન, વચન
 વચન.’ સ્વામીનું વેદાંત એમના મોક્ષધર્મ માટે તો સંપૂર્ણ
 ૧૩. પણ શાસ્ત્રીઓને એવો આભાસ થયો કે આ સાધુ તો કોઈ
 ૧૪. છે, તેથી તેમણે એમની મરકરી કરી અપમાન કર્યું.
 ૧૫. તિના વિવાદીઓને સ્વામીનું જ્ઞાન અધુરું લાગે એમાં નવાઈ
 ૧૬. પાતી. સ્વામિનારાયણને એ વાતની બહુ થઈ. કોઈ પડિતો
 ૧૭. કરવા આવે ત્યારે તેમને યોગ્ય ઉત્તર ન આપી શકાય એ
 ૧૮. શક્તિ એમને શોચનીય લાગી, અને તેથી એમને મોટા નાના
 ૧૯. સાધુઓને બહુવાની આરા કરી. શુક્તાનંદ સ્વામી તથા
 ૨૦. જ્ઞાનંદ સ્વામીને બહુવા માટે ખાસ મુરત મોકલ્યા. એ સંસ્કૃત
 ૨૧. શીને આપ્યા ત્યારે એમનો સભા વિષે અતિશય સત્કાર
 ૨૨. થયો. બહુનારાઓને પ્રસાદી આપી ઉત્તેજન દેવા લાગ્યા.
 ૨૩. બહુ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યાં. નાના સાધુઓને બહુવા માટે
 ૨૪. સંવ્યવસ્થા કરી. નાના સાધુઓમાં પણ જે વિદ્વાન કે
 ૨૫. રિચ્ચવાન દેખાય તેને મોટા સાધુઓના જેટલું જ માન મળે
 ૨૬. એ પ્રયત્ન કર્યો. આને પરિણામે થોડા વર્ષમાં શુક્તાનંદ
 ૨૭. ભીને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એવો સસ્સ થયો કે એ

સહજનનંદ સ્વામી

એકલા વડોદરામાં પંડિતો જોડે શાસ્ત્રાર્થ કરવા જઈ શક્યા અને ત્યાં જીતીને આબ્યા. સ્વામીએ ગોપાળાનંદ, નિત્યાનંદ, શુકાનંદ, વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારી જેવા સંસ્કૃત કવિઓ, વેદાંત તથા ન્યાયના શાસ્ત્રીઓ અને ભાષ્યકાએ ઉત્પન્ન થયા. ગુજરાતમાં તે સમયમાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રાઓમાં દીનાનાથ બદતો નંખર ઉંચો હતો. એ કવિને સંસ્કૃત પુસ્તકો લખવા માટે ખાસ રોક્યા; ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણના સિદ્ધાન્તાનુસાર ગીતા-ભાષ્ય, સૂત્રભાષ્ય અને ખીજાં કેટલાંક પુસ્તકો રચ્યાં; નિત્યાનંદ સ્વામીએ શ્રી હરિદિગ્વિજય નામે ગ્રંથ કરી સ્વામિનારાયણના વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોને સમજાવ્યા તથા કેટલાંક પુસ્તકોની સંસ્કૃતમાં અને કેટલાંકની ગુજરાતીમાં ટીકા લખી; શુકમુનિએ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોની ટીકા, સ્વામિનારાયણનાં વચનામૃતોનો સંસ્કૃત અનુવાદ તથા તે ઉપર ટીકા લખ્યાં; દીનાનાથ બદ અને વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારીએ ‘સત્સંગી જીવન’ અને ‘સત્સંગી જૂષણ’ નામે એ મોટા સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા.*

જતે દહાડે સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો જ સંપ્રદાયની પુષ્ટિ કરે છે એવો સહજનનંદ સ્વામીનો દૃઢ મત હતો. સંપ્રદાયનો પ્રવેશ વિદ્યાર્ગમાં સંસ્કૃત દ્વારા જ તે વખતમાં થઈ શકતો, એટલે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય એ ભાષામાં લખવું આવશ્યક હતું; પણ જનસમૂહમાં તો પ્રાકૃત ભાષાને જ પ્રધાન સ્થાન આપવું જોઈએ એ તે સારી પેઠે જાણતા હતા. તેથી એમણે સુજ્ઞાનંદ સ્વામીને

* ‘સત્સંગી જીવન’ એ સ્વામીનંદ મુનિના નામથી લખાયેલો છે, પણ એ નામના કોઈ સાધુ વિશે કંઈ જાણું નથી.

મરણ પર્થત પ્રાકૃત ભાષામાં જ લખવાની આજ્ઞા કરી હતી. મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ એ આજ્ઞા અક્ષરશઃ પાળી હતી. એ સહચર કેટલાંક વર્ષથી ક્ષયથી પીડાતા હતા, છતાં માત્ર મરણને આગલે દિવસે જ ગોપાળાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી એમણે પોતાની કલમ મુકી હતી. તે જ પ્રમાણે શ્રદ્ધાનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી વગેરે કેટલાક સાધુઓને રોજ અમુક પદો લખ્યા સિવાય જમવું નહિ એવો નિયમ હતો. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ તો પોતાનો સર્વ આત્મા વૈરાગ્યમાં અને વૈરાગ્ય-પ્રધાન પુસ્તકોમાં જ રેડવાનો ધંધો માંડ્યો હતો.

કેવળ પંડિતાઇ માટે સહજનંદ સ્વામીને જરાયે મોહ ન હતો. વિદ્વતા કરતાં ચારિત્ર માટે જ એમને વિશેષ આદર હતો. ચારિત્ર માટે સંપ્રદાયમાં 'વૃત્તાન્ત' શબ્દ વપરાતો. એક વાર એક સાધુને સહજનંદ સ્વામીએ છુરાનપુર જવા આજ્ઞા કરી. છુરાનપુર તો તે વખતમાં દૂર દેશાવર ગણાય. કોષ્ઠકે કહ્યું, 'મહારાજ,' એ સાધુ બણેલા નથી અને એટલે દૂર કોષ્ઠક સવાલ જવાબ કરશે તો એ મુંઝાઇ જશે.' સ્વામિનારાયણે કહ્યું, 'એ બણેલા નથી તેની શીકર નથી, કારણ કે એમનું વૃત્તાન્ત શુદ્ધ છે; ધન અને સ્ત્રીથી એ હેવાય એવા નથી. એમનું વૃત્તાન્ત એમને પ્રશ્નોત્તરમાં સાહાય્ય કરશે.' એક નૃસિંહાનંદ સાધુ સવારના પહેર-માં ઊઠી સ્વામિનારાયણ પાસે દીવો બળે તેને અજવાળે વાંચવા માટે બેસતા. શીયાળાના દિવસ હતા; સહજનંદ સ્વામી પાસે બેસી સગડીએ તાપતા નૃસિંહાનંદજી વાંચતા જાય, પણ એમનું ચિત્ત સ્વામિનારાયણની મૂર્તિનું ખ્યાન ધરવામાં ખેંચાયા કરે

સહજનનંદ સ્વામી

એટલે બધુવાનાં પાનાં હાથમાં રહી જાય અને એ સ્વામિ-
નારાયણને એક ટશે જોતા બેસી રહે. સ્વામિનારાયણ એમને
ટાકે એટલે વળી પાછું વાંચવા માંડે. કેટલાક સાધુઓને બધુવા-
ની આરામગતી ન હતી; તે પ્રમાણે સહજનનંદ સ્વામીએ ધાર્યું
કે નૃસિંહાનંદને પણ બધુવું ગમતું નથી માટે જાણીને બધુવા-
માં ચિત્ત રાખતા નથી. એક દિવસે એ પ્રમાણે નૃસિંહાનંદની
વૃત્તિ સ્વામિનારાયણમાં ચોટી હતી એટલામાં હાથમાંનાં પાનને
સગદીની ઝાળ લાગી અને સળગી ઉઠ્યાં. સહજનનંદ સ્વામીએ
એમને ફેલી કહી ખૂબ ઠપકો દીધો. એટલે નૃસિંહાનંદ રોષ
પડ્યા, અને કહ્યું કે ‘હું ફેલ કરતો નથી; પણ આપનામાં
મારું ચિત્ત ખેંચાઈ જાય છે અને હું સ્થિર થઈ જાઉં છું.’
સ્વામિનારાયણ આ ઉત્તરથી બહુ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે
‘તમે હવે બધું બધી ચુક્યા. બધાવી બધાવીને પરમેશ્વરમાં
સ્થિર વૃત્તિ કરવી એ જ હેતુ છે.’ મોક્ષને સાહાયકારી
જે વિદ્યા ન હોય એને માટે સ્વામિનારાયણને બહુ ઓછો મોહ
હતો. હીનાનાથ બદને એક વાર સહજનનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું,
‘તમને કેટલાક શ્લોક આવડે છે?’ બાદે કહ્યું કે ‘મને
૧૮,૦૦૦ શ્લોક કંઠે છે.’ સહજનનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું,
‘એમાંથી તમે તમારા મોક્ષના કેટલા માન્યા છે?’ બાદે કહ્યું,
‘એનો તો મેં હિસાબ નથી કર્યો મહારાજ,’ સહજનનંદ સ્વામી-
એ કહ્યું, ‘ત્યારે તમે શ્લોક કંઠે કરીને શું દિવસ ઉભાઓ?’

સ્વામિનારાયણે જેમ એક લેખકમંડળ તૈયાર કર્યું તેમ
એક બજનમંડળ પણ બંધી કર્યું. સ્વામી પ્રમાણંદ અને

સદ્ગુરુપદે

દેવાનંદએ બે ઉત્તમ ગવૈયાઓ હતા. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ તો પૂર્વાશ્રમમાં સંગીતનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો; એમના સંગીતથી તો આખી સભા રોમાંચિત થઈ જતી. એમના સંગીતમાં એટલો પ્રેમ ભરેલો રહેતો કે સ્વામિનારાયણે એમની પ્રશંસા કરતાં એક વાર કહ્યું કે ‘ એ સાધુને ઉઠીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીએ એવું મન થઈ જાય છે. ’ બૃહત્ કાવ્યદોહનમાં એમના નામ તળે ટીપ છે કે સહજાનંદ સ્વામીના વિરહની ગરબીઓ જ્યારે એમણે મુરતમાં ગાઈ હતી ત્યારે એકેએક શ્રોતાની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં હતાં.

પ્રવૃત્તિઓ

જેમ જેમ સત્સંગ વધતો ગયો તેમ તેમ દેવામિના-
રાયણના મહત્વના સિદ્ધાન્તો પણ ફેલાવા
હિંસારહિત યજ્ઞ લાગ્યા. સત્સંગ બહાર પણ એમની
ચળવળ શરૂ થઈ. એ ચળવળોમાંની મુખ્ય
હિંસાયુક્ત યજ્ઞ બંધ કરવાની હતી. પહેલો પ્રસંગ એમને હુબમાં
મળ્યો. હુબના કારભારી જગજીવન મહેતાએ યજ્ઞ આરંભ્યો
હતો. દેવામિનારાયણે જઈ અહિંસામયયજ્ઞ કરવા એને સમ-
જાવ્યા. જગજીવને પંડિતોની સલાહ કરી તેમાં સહજનનંદ સ્વામીની
જીત થઈ. જગજીવન મહેતાને પોતાનો યજ્ઞ બંધ કરવો પડ્યો
એ એને રુચું નહિ. એ દેવામિનારાયણનો દ્વેષી થઈ રહ્યો,
પણ એની સ્ત્રી દેવામિનારાયણની સત્સંગી થઈ. ત્યાર પછી
અહિંસામય યજ્ઞ કરવાની પ્રથા પાડવાને દેવામિનારાયણે પોતે
એવા યજ્ઞ કરવાનું આરંભ્યું. પહેલો યજ્ઞ એમણે જોતણપુરમાં

કર્યો. અમદાવાદમાં તે વખતે પેશ્વાઈમાં વામમાર્ગનું બહુ જોર હતું. પેશ્વાના સુબાનું વલણ પણ એ જ માર્ગ તરફ હતું. વામમાર્ગીઓએ એ યશમાં વિશ્વ કરવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો છતાં એ યશ તો પાર પડ્યો. પણ એ યશ સ્વામિનારાયણને કબ્જાનું કારણ થઈ પડ્યો. એ યશ થયા પછી સુબાનો બાપ મરી ગયો. કોઈકે કહ્યું કે એના પ્રાંતમાં દેવને મળતો પશુ-ભાગ બંધ થવાથી એના પિતાનું મરણ થયું. બીજા કોઈકે વળી કહ્યું કે એના પિતાને મારી નખાવવા માટે જ સ્વામિનારાયણે એ યશ કર્યો હતો. ત્રીજી વળી એવી ગપ ઉડી કે સ્વામિનારાયણ તો જાતે શરૂ છે અને બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ દઈ અધર્મ કરે છે; સુબો એવો અધર્મ એના પ્રાંતમાં ચાલવા દેશે તો પેશ્વાઈ નાશ પામશે. મૂર્ખ સુબાએ બધી વાતો ખરી માની. એ સહજનંદ સ્વામીને પોતાના શત્રુ માનવા લાગ્યો.

સહજનંદ સ્વામી જેતલપુરમાં યશ પૂરો કરી અમદાવાદ પધાર્યા હતા. સુબાએ એમને મારી નાખવાનું કપટ કર્યું. એક તેલનું ટાંકું તૈયાર કરી તે ઉપર ગાદી નખાવી રાખી. પછી સ્વામિનારાયણને પોતાના દરબારમાં પધારવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. સ્વામિનારાયણને કપટની શંકા તો હતી જ, પણ પોતે સાધુ હોય એટલે નિમંત્રણને માન આપી પધાર્યા. સુબાએ પેલી ગાદી ઉપર બેસવા સ્વામિનારાયણને આગ્રહ કર્યો. રાજ્યગાદી કરતાં ઉચ્ચ આસને બેસવા સ્વામિનારાયણે ના પાડી અને નીચે જ બેઠા. સુબાએ પછી એક નાચનારીને બોલાવી. જેવી તે આવીને પોતાનું તૃત્ય શરૂ કરવા ગઈ, કે સ્વામિનારાયણે

સહજનનંદ સ્વામી

એની ચિત્તવૃત્તિ ખેંચી લીધી તેથી સમાધિ થતાં એ જમીન ઉપર પડી. સ્વામિનારાયણ જોડે કેટલાક ત્યાગીઓ પણ હતા. એમનું અને એમના ત્યાગીઓનું વ્રત બંગ કરાવવા માટે સહજનનંદ સ્વામીએ સુખાને કપડો દીધો. એટલે સુખાએ પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. એણે સહજનનંદ સ્વામીને ઈડરીએ દરવાજેથી શ્રીપુર તુર્ત છોડી જવા અને ફરીથી શહેરમાં ન આવવા આજ્ઞા કરી. સ્વામિનારાયણે, ‘ક્યાં સુધી ન આવવું’ કહી મુદત પૂછી. વિનાશકાળ સમીપ આવવાથી વિવેકબ્રષ્ટ થયેલા સુખાએ કહ્યું, ‘જ્યાં સુધી અમદાવાદમાં પેશ્વાનું રાજ્ય હોય ત્યાં સુધી.’ એટલામાં પેલી નાયનારી સમાધિમાંથી જાગી અને સ્વામિનારાયણને પગે પડી માથે માગવા લાગી. સમાધિમાં એણે નરકયાતના ભોગવી હતી. સ્વામિનારાયણે એને માથે આપી નાચવાનો ધંધો છોડી દેવા કહ્યું. આટલો બનાવ બન્યા પછી સ્વામિનારાયણ ત્યાંથી ફરી નીકળ્યા, અને ઉઠતાં ઉઠતાં ટાંકાપરની પેલી ગાદીપર લાકડી ટેકવી તેવી જ તે ગાદી નીચે સરી પડી. સહજનનંદ સ્વામી સુખા ઉપર એક દષ્ટિ ફેંકી બહાર નીકળી પડ્યા.

બીજે વર્ષે સ્વામિનારાયણે પાછો જોતલપુરમાં યજ્ઞ કરવા ધાર્યો. સુખાએ સ્વામિનારાયણને પકડવા જોતલપુરમાં માણસો મોકલ્યાં. સ્વામિનારાયણ તે દિવસે એક નજદીકના ગામમાં ગયા હતા એટલે માણસો પાછા અમદાવાદ ગયા. સુખાની અતિશય ધતરાણ જોઈ સ્વામિનારાયણે યજ્ઞનો સામાન રાતોવાઈ નહિયાદ પાસેના ડભાણ ગામમાં મોકલી દીધો. ત્યાં અગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું હતું.

ત્યાંના અધિકારીઓએ સહજનંદ સ્વામીનો સારો સત્કાર કર્યો અને યજ્ઞ કરવામાં સારી મદદ પણ આપી. થોડા સમય પછી અમદાવાદ અંગ્રેજના હાથમાં આવ્યું ત્યારે અમદાવાદના અધિકારી-ઓએ સ્વામિનારાયણને નિમંત્રણ મોકલ્યું, અને અતિશય માનસહ પધરામણી કરાવી તથા મંદિર બાંધવાને જગ્યા આપી.

હિંસામાં થતો પશુવધ અટકાવવા જેમ સ્વામિનારાયણે પ્રવૃત્તિ કરી તેમજ બાળહત્યા અટકાવવા બાળહત્યા
નિષેધ પણ કરી. ગરાસીયાઓમાં કન્યાને જન્મતાં જ દુધપીતી કરવાનો દુષ્ટ રિવાજ હતો.

સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોને તેમજ ન કરવા ફરમાવ્યું. એક ગરાસીયા શિષ્યે કહ્યું કે ‘બધું કરું પણ એ એક ન કરું.’ સ્વામિનારાયણે કહ્યું, ‘મારે એટલી એક જ આજ્ઞા તમારી પાસે પળાવવી છે’ અને સાથે ઉમેર્યું કે ‘અમારું કહ્યું નહિ માનો તો બીજી એક સત્તા આવશે તે જબરદસ્તીથી એ આજ્ઞા પળાવશે.’

સતી થવાના ચાલ વિષે સ્વામિનારાયણની વૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે સુક્તાનંદ સ્વામીના સતી-સતી વિષે
ગીતામાંના નીચેના પદ પરથી સમજાશે:

ત્રણ પ્રકારની પતિવ્રતા જેહ છ,
ભિન્ન ભિન્ન કરી વર્ણવી સર્વ તેહ છ;
જેને બળવાનો ન અધિકાર છ,
તે સતિયુંનો કરું નિરધાર છ.

૧

નિરધાર કરી કરું પતિવ્રતા, જેને પતિ સંગે ન બળાય;
શાન, વૈરાગ્ય કે ભક્તિવંતી, તે બળી બસ્ત્ર ન ધાય. ૨

સહજનનંદ સ્વામી

અહ્યર્થાદિક નિયમ જે, વધવાના ધર્મ ઉદાર;
 તે પાળ્યાની શક્તિ હોય તે, ન બળે કરીને વિચાર. ૩
 મોક્ષ ઇચ્છાવાન જે, વળી પુત્રવંતી જે હોય;
 નાનાં બાળક કે ગર્ભવંતી, સતી બળે નહિ સોય. ૪
 જે સતીયું એવી રીત્યની, તેને બળ્યાનો ન અધિકાર;
 મન, કર્મ, વચને તેહને, હરિ સેવવા કરી પ્યાર. ૫
 પતિ મુવા પછી પતિવ્રતા, પતિ સંગ જે બળી જાય;
 તે અરુધતી તુલ્ય નારી, સ્વર્ગમાં પૂજાય. ૬
 એ આદિ પતિ સંગ બળ્યાનાં, વચન અંથમાં જેહ;
 સૌ વિનતાને નથી કહ્યાં, હવે વિગતે વર્ણવું તેહ. ૭
 મોક્ષ ઇચ્છા રહિત જે, નિજ ધર્મે રહે ન લેશ;
 મુક્તાનંદ તે માનનિયું, કરે તે અનળ પ્રવેશ. ૮

(સતીગીતા, કડવું ૧૮મું.)

આવી રીતે સતી થવાનું ફળ મોક્ષને વિરોધી દર્શાવી
 બળી મરવાનો આદર્શ જ સ્વામિનારાયણે સત્સંગી સ્ત્રીઓ-
 માંથી કાઢી નાખ્યો. અને તેને બદલે વિશ્વવામિસ્તુ યોષામિઃ
 શ્રેષ્ઠ્યઃ પતિષ્વિયા હરિઃ એ આદર્શ બેસાડ્યો.

લગ્નમાં ગવાતાં બીભત્સ ગીતો તરફ એકવાર સ્વામિ-
 નારાયણનું લક્ષ બેંચાયું. સત્સંગી સ્ત્રીઓ
 લગ્નમાં બીભત્સ ગીતો પશુ એવાં ગીતો ગાવામાં ભાગ લેતી હતી.
 તે જોઈ સ્વામિનારાયણ ઉદાસ થઈ ગયા
 અને જે ગામમાં એ ગીત ગવાતાં હતાં ત્યાંથી તુર્ત ચાલી
 નીકળ્યા. સ્વામિનારાયણની ઉદાસીનું કારણ જ્યારે હરિજનોએ

પ્રવૃત્તિઓ

મળ્યું ત્યારે એ એમની પાછળ ગયા અને ગીતો બંધ કરવાનું વચન આપી પાછા તેડી ગયા. સ્વામિનારાયણે ત્યાંથી જ ગામેગામ પોતાના શિષ્યોને પત્રો મોકલ્યા કે એમના શિષ્યોએ લગ્નમાં બીભત્સ ગીત ગાવાં નહિ, અને લગ્ન પ્રસંગે રાધા કે રૂકિમણીવિવાહનાં ધોળ ગાવાં. સારાં પદો ગાઇ શકાય તેટલા માટે મુક્તાનંદ સ્વામી તથા પ્રેમાનંદ સ્વામીને રાધાવિવાહ તથા રૂકિમણીવિવાહનાં ધોળો રચવા આજ્ઞા કરી.

હોળાનો બીભત્સ પ્રકાર પણ સ્વામિનારાયણના કોઇ પણ મંદિરમાં થતો જોવામાં આવશે નહિ. એ હોળાનાં ગીતો વિષે એક રમુજી પ્રસંગ બન્યો. મુક્તાનંદ સ્વામી અતિશય વિનયી સાધુ હતા. નાના બાળકને પણ કદિ ટુંકારે બોલાવતા નહિ. એમના પદોમાં કોઈ ઠેકાણે ગ્રામ્ય શબ્દો દેખાશે નહિ. સહજનંદ સ્વામીએ એમને અસબ્ય ફટાણાંને બદલે એ રાગનાં—અંતઃશત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરનારાં પદો રચવા કહ્યું. તે ઉપરથી સ્વામીએ ચાર પદો રચ્યાં. તેની પહેલી લીટી નીચે પ્રમાણે છે:

“અવિદ્યા છે નકટી નાર, પ્રભુથી પાછી ભાગે જો.”
એ પદની છેલ્લી લીટીમાં સ્વામી કહે છે,

“મુક્તાનંદ કહે મુરખ લોક, પાધરા દીસે પાછ જો.”

સહજનંદ સ્વામીને એ પદમાં ‘પાછ’ જેવો શબ્દ જોઈ આશ્ચર્ય થયું અને બોલ્યા કે સ્વામીના પદમાં પણ એવો શબ્દ આવી ગયો, માટે ફટાણાંની ભાવના જ ખરાબ છે.

સહજનનંદ સ્વામી

એટલું કહી ફટાણાના પ્રકારનાં વિશેષ પદો ન રચવાની અને હરિજનોને પણ ફટાણાં ન ગાવાની આજ્ઞા કરી.

સ્વ મિનારાયણે વહેમોનું ખંડન પણ અતિ સરળતાપૂર્વક કર્યું. મંત્ર, જંત્ર અને મલિન દેવ-દેવીઓની બીતિ ન રાખવા વિષેના એમનાં પત્ર સત્સંગમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ પત્ર ટુંકો છે અને એમાંનું એકેએક વાક્ય અવતરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી એ નીચે ઉતારું છું:

“અનિર્દેશથી * લીખાવિતંગ સ્વામીશ્રી ૭ સહજનનંદજી મહારાજના સર્વે સત્સંગી બાહ બાહ નારાયણ વાંચજો.

“ ખીજું લખવા કારણ એ છે જે જે મનુષ્યને જેવું પોતાનું પ્રારબ્ધ હોય તેને અનુસારે તેના દેહને સુખદુખ થાય

* સહજનનંદ સ્વામી પોતાના સર્વે પત્રોમાં પોતાનું સ્થાન ‘અનિર્દેશ’ જણાવતા. એ શબ્દનો ધાત્વર્થ ‘અચોક્કસ’ એવો થઈ શકે. એમણે એનો અર્થ ‘ધર્મપુરનાં રાજમાતા કુશળકુંવરબાને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો હતો.

આ આપણે જે આશડામાં બેઠાં છીએ તે નિર્દેશ કહેવાય અને તમારો મહેલ એ અનિર્દેશ કહેવાય; તેમજ તમારો મહેલ એ નિર્દેશ કહેવાય અને ધર્મપુર અનિર્દેશ કહેવાય; તથા ધર્મપુર એ નિર્દેશ કહેવાય અને ભરતખંડ એ અનિર્દેશ કહેવાય; પછી ભરતખંડ એ નિર્દેશ કહેવાય અને પૃથ્વી એ અનિર્દેશ કહેવાય; ત્યાંથી પૃથ્વી એ નિર્દેશ કહેવાય અને અક્ષર બ્રહ્મ એ અનિર્દેશ કહેવાય. અમે ત્યાં બેઠાં લખીએ છીએ માટે અમારું સ્થાન અનિર્દેશ છે.

છે, તથા જન્મ મરણ થાય છે. પણ જીવના પ્રારબ્ધકર્મને ઉત્તર કરીને તો રદ, ભેરવ, ભવાની આદિક જે દેવ ને દેવીયું છે તે કોઈએ પણ એ જીવને સુખદુષ્ઠ દેવાને અર્થે અને મારવા જવાડવાને અર્થે સમર્થ થતા નથી.

“ ને પ્રારબ્ધકર્મ ને કાળ તેને ખોટાં કરી નાખવાં તથા મુવાને જીવતાં કરવ, તેમ જીવતાં મારી નાખવાં તેને વિષે તો એક પરમેશ્વર નારાયણ માત્ર સમર્થ છે; પણ બીજા કોઈ દેવદેવી સમર્થ નથી, માટે એક પરમેશ્વરનો દૃઢ આશ્રય રાખીને નિત્યે ભજન સ્મરણ કર્યા કરવું અને કોઈ દેવદેવીનો ભય રાખવો નહિ. આપણે તો સર્વ ભગવાનના ભક્ત છઈએ ને શ્રેયી છઈએ, માટે હરિભક્તને તો કોઈ રીતનો મનમાં ભય રાખવો ઘટે નહિં.

“ અને જાંત્ર, મંત્ર, ઔષધિએ કરીને કોઈ માણસ જીવતો રહેતો હોય તો પૃથ્વીમાં કોઈકે તો દેખવામાં આવત પણ એવો કોઈ દીઠામાં આવતો નથી.

“ અને જે બહુ મંત્ર જાંત્ર કોઈ ઉપર કોઈના ચાલતા હોય તો ઘણાક શત્રુ જેની ઉપર હોય એવા મોટા મોટા જે રાજાઓ તે જીવતા શી રીતે રહે ? અને જે જાંત્રે મંત્રે જ કરીને સિદ્ધિ થતી હોય તો લાખો રૂપિયા ખર્ચીને રાજાઓ લશ્કર રાખે છે તથા આયુધ સામગ્રી રાખે છે એવું શા માટે કરે ? એક બારે મંત્રશાસ્ત્રી રાખે ને મંત્રજાંત્રની સિદ્ધિએ કરીને સર્વ પ્રતિપક્ષીને મારી નાંખાવે.

સહજાનંદ સ્વામી

“પણ તેમ તો કોઈ ઠેકાણે દેખાતું નથી. માટે નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજ્યો, અને કેવળ ભગવાનનો જ દૃઢ વિશ્વાસ રાખજ્યો. જેમ ભગવાને ધાર્યું હશે તે સત્ય થાશે. આપણું ધાર્યું કે બીજા કોઈનું ધાર્યું નહિ થાય, કેમકે કોઈ જીવનું ધાર્યું થાતું હોય તો કોઈ ગરીબ :હે નહિ. સર્વેને રાજા થવાનો હિમેદ છે પણ તેમ થાતું નથી. માટે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવા સમર્થ ભગવાનના આશ્રય તળે રહીને નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજ્યો.

“ આ પત્ર લખવાનો મૂળ ઉદ્દેશ તે તમે એકાગ્ર મન કરીને ધારજો તથા વિચારજો. ”

સ્વામિનારાયણીઓ ઉપર ઘણી વાર એવો આક્ષેપ મુકાય છે કે એ લોકો બીજા દેવદેવીઓનો બાર નથી રાખતા. એ ખુમારીનું કારણ ઉપલા પત્ર પરથી સમજાશે અને સ્વામિનારાયણના ઉપદેશના સાદૃશ્યનો પણ એમાંથી ખ્યાલ આવશે. દેવદેવીઓ કે જૂતપ્રેતના અસ્તિત્વનો સ્વામિનારાયણીઓ અસ્વીકાર નથી કરતા, પણ ખુમારીવાળા સ્વામિનારાયણીની ભાષામાં કહું તો એ લોકો એ સર્વેને પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના ભક્ત આગળ ‘ સહતાળાનાં રાંક ’ જેવાં ગણે છે. સંપ્રદાયમાં વિષ્ણુ, શિવ, પાર્વતી, ગણપતિ અને સૂર્ય એ પંચાયતન દેવની તથા હનુમાનની પૂજા થાય છે, પણ તે પણ તેમને પરમેશ્વરનાં જ સ્વરૂપ સમજીને અથવા પરમેશ્વરના મહાન ભક્ત સમજીને કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે હનુમાનને જે નૈવેદ્ય ધરવામાં આવે છે તે પડેલાં કૃષ્ણને ધરાવી પ્રસાદી કરેલું હોય છે.

વળી હિંદુ ધર્મમાં આહિંદુ જાતિઓને શામલ કરવામાં પણ સ્વામિનારાયણ પ્રથમ હતા. એક અ-હિંદુજાતિઓનો હિંદુધર્મમાં પ્રવેશ પારસી (સુરતનો પ્રસિદ્ધ કેટલાક અર્દેશર) તથા કેટલાક ખોળા મુસલમાનોએ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો હતો. હજુયે કેટલાક મુસલમાનો એ ધર્મ પાળી રહ્યા છે.

ગુજરાત-કાઠીયાવાડની શુદ્ધ જાતિઓની ધાર્મિક ઉન્નતિ કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલા હતા. શુદ્ધ જાતિઓની ઉન્નતિ એમણે કહેવાતી નીચ જાતિઓમાં એટલું બધું કાર્ય કર્યું હતું કે જૂના સંપ્રદાયીઓને સ્વામિનારાયણના ઘણાખરા શિષ્યો કાઠીયા, દરજી, સુથાર, ખારવા, મોઝી અને ઢેડ હતા એ જ એ ધર્મનો વિરોધ કરવાને સમર્થ કારણ લાગતું હતું. અંગ્રેજ લેખકોએ સ્વામિનારાયણને બહુધા મહાન હિંદુ સુધારક (a great Hindu Reformer) કહીને જ ઓળખાવ્યા છે. પણ નીચ જાતિઓને સંસ્કૃત કરવાની સ્વામિનારાયણની પદ્ધતિ જુદા પ્રકારની હતી. એમનો સુધારો ઉચ્ચ જાતિઓને હલકી જાતિઓ સાથે ભેળવી દઈ ઉચ્ચ જાતિમાં હલકા સંસ્કાર પાડવાનો ન હતો, પણ નીચ જાતિઓને ચડાવી એમનામાં ઉચ્ચ જાતિના સંસ્કાર પાડવામાં સમાયો હતો. એટલે એમણે ઢેડ, મોઝી, સુથાર, દરજી, કણબી અને મુસલમાન સુદ્ધાને શુદ્ધ બ્રાહ્મણના જેવી રહેણી રહેતાં શીખવી દીધું. મધ, માંસ અને માદક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, રોજ નાહી, પૂજા ક્યાં વિના ખાવું નહિ, ગાળ્યા વિનાનાં દૂધ કે જળ પીવાં નાહ,—અરે,

સહજનનંદ સ્વામી

ડુંગળી, લસણ અને હિંગ જેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ રાખવો,
—એ સ્વામિનારાયણીય સંસ્કારો હતા.

વર્ણાશ્રમના ધર્મો વર્ણાશ્રમ ધર્મો વિષે સહજનનંદ સ્વામીની વૃત્તિ આ પ્રકારની કહી શકાય:

૧. પરમેશ્વરના અવતારો કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મો સ્થાપવાને નથી થતા, એ ધર્મનું સ્થાપન તો મનુ આદિક ઋષિઓ પણ કરી શકે છે. પરમેશ્વરના અવતાર એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના માટે થાય છે.

૨. વર્ણાશ્રમના ધર્મો હમેશને માટે એકસરખા નથી. કેટલાક દેશકાળ પ્રમાણે બદલાય છે; પણ અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, દયા વગેરે ધર્મો સનાતન છે.

૩. કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મથી મોક્ષ થતો નથી. વર્ણાશ્રમના ધર્મ પાળવાથી કેવળ આ લોકમાં સુખી રહેવાય છે અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પણ વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન આવશ્યક છે. પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી અને લોકકલ્યાણાર્થે મનુ આદિક ઋષિઓએ એનું સ્થાપન કર્યું છે, માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો એનો ત્યાગ ન કરે; કારણકે એના પાલનમાં પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા રહેલી છે તથા તે દ્વારા અંતઃકરણની નિર્મળતા થાય છે. એટલે પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે એ ધર્મોનું પાલન બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તે પણ કરે. જે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ તદ્દન દેહાભિમાન રહિત હોય તે જ વર્ણાશ્રમના ધર્મનું બંધન તોડી શકે છે. પણ જે સંસાર-

પ્રવૃત્તિઓ

વ્યવહારની સર્વ ક્રિયામાં સાવધાન થઈ વર્તતો હોય અને કેવળ ધર્મભક્તિના વિષયમાં અહં બ્રહ્માઽસ્મિ થઈ બેસે છે તે અધર્મી છે.

૫. પણ જે મનુષ્ય વર્ણ અને આશ્રમનું અભિમાન લઈને ફરે છે અને પોતાને શ્રેષ્ઠ ગણી બીજા વર્ણના મનુષ્યનો તિરસ્કાર કરે છે તેનામાં સાધુતા આવતી જ નથી.

સંપ્રદાયનું બંધારણ

આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ફેલાવો ઝપાટાબંધ ચાલી રહ્યો હતો. એ સર્વે શિષ્યોની જોડે સંબંધમાં આવવું અને એ સર્વે એકબીજાની જોડે સંબંધમાં આવે એવી યોજના કરવી એ આવશ્યક હતું. હાલમાં એવી યોજનાઓને પરિષદ કહે છે. સ્વામિનારાયણીય પરિભાષામાં પરિષદને 'સમૈયો' કહે છે. સહજનંદ સ્વામી પોતે વારંવાર ફરતા રહી પોતાના શિષ્યોના સંબંધમાં નિરંતર આવ્યા કરતા. હરીને એક જગ્યાએ બેસી રહેવું એવો તો એમનો સ્વભાવ જ ન હતો. હોળીનો સમૈયો અમુક જગ્યાએ કરવો છે, રામનવમીનો અમુક સ્થાને, જન્માષ્ટમીનો અમુક સ્થળે એમ એમનો કાર્યક્રમ પહેલેથી જોડવાઈ જતો. એ કાર્યક્રમ પ્રમાણે એ મુસાફરી કરતા. તેમાં ન જોતા મધ્યરાત્રે ન જોતા મધ્યાહ્ન. ધારેલે સ્થળે પહોંચવું હોય ત્યારે તો આવોને પણ રોકાતા નહિ. સમૈયાના સ્થળની પત્ર દ્વારા

આગળથી મામેગામ ખબર પહોંચાડવામાં આવતી; અને ગામે-ગામથી સંઘ આવતા. એ રીતે ગુજરાતના હરિજનો કચ્છ સુધી પહોંચતા અને કાઠીયાવાડના ધર્મપુર સુધી જતા. સમૈયામાં સંપ્રદાય સંબંધી વિચાર ચાલતા, પ્રકરણો ફેરવાતાં. મંડળોને ફરવાની જગ્યા મુકરર કરવામાં આવતી, જુદે જુદે સ્થળે સત્સંગીઓને પડતાં સુખદુઃખની ખબર લેવાતી, જરૂર પડતી મદદ મોકલાતી, જ્ઞાનવાર્તા થતી અને જે તહેવારને પ્રસંગે સમૈયો મળ્યો હોય તેને યોગ્ય કિતસવ પણ ઉજવાતા.

પાછળથી સમૈયા માટે વડતાલ મુકરર કરવામાં આવ્યું; અને પ્રમોદિની એકાદશી અને રામનવમી એ બે પ્રસંગો મોટા સમૈયા માટે ઠરાવવામાં આવ્યા. એ બે સમૈયા પર જેનાથી બની શકે તેમને સર્વેને વગર નિમંત્રણે આવવાની આજ્ઞા થઈ. પાછળથી ત્યારે વડતાલ અને અમદાવાદના બે જુદા આચાર્યો નીમાયા ત્યારે એ બે સ્થળે એ બન્ને સમૈયા પર તે તે દેશના હરિજનોને ભેગા થવાનું રાખ્યું. જેને બન્ને જગ્યાએ જવું હોય તેને અનુકૂળ પડે તેટલા માટે સમૈયા અનુક્રમે કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમા સુધી ચાલતા. તેમાં અમદાવાદમાં કાર્તિકી એકાદશી અને રામનવમીનો દિવસ મુખ્ય ગણાય અને વડતાલમાં પૂર્ણિમાના દિવસો મુખ્ય ગણાય.

ત્રિમાનંદ સ્વામીના શબ્દોમાં સહજનંદ સ્વામી ‘સર્વે લલિતકળાની ખાણ’ હોવાથી આ સમૈયાઓમાં એમના શિષ્યો એમને અતિશય કારીગરીવાળા વસ્તુઓની ભેટ કરતા. નિખુળાનંદ સ્વામી જેવા પ્રવીણ સુધાર એમને માટે બાર

સહજન'ંદ રવામી

દરવાજનો દિડોળો બનાવતા, કાઠીયાવાડની સ્ત્રીઓ વિવિધ બુદ્ધાદાર આસનો તૈયાર કરતી, ગુજરાતની સ્ત્રીઓ પકવાનો મોકલતી, ગવૈયાઓ ચતુરંગી આઘાપોથી રીઝવતા, ભુજના મલ્લો કુસ્તીબાજ કરી દેખાડતા, દુર્ગીઓ ઘોડાની રમત રમી ખતાવતા. આ સર્વે કેવળ પ્રેમને વશ થઈને જ થતું. મુસ્તનો એક આત્મારામ દરજી એવી સુંદર ડગલી કરી લાગ્યો કે લાવનગરના રાજા વજ્રેસિંહે તેવી ડગલી માટે સો રૂપિયા સીલાર્થ આપવા કહ્યું. આત્મારામે કહ્યું કે હવે મને બીજી એવી ડગલી કરતાં નહિ આવડે; પૈસાના ટેભાથી એ ડગલી નથી સીવાય, પણ એમાં તો હેતના ટેભા પડ્યા છે; બીજી ડગલી સીવવા એવું હેત ક્યાંથી લાતું? સદ્બાગ્યે એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓ સંઘરી રાખવાની વૃત્તિ પહેલેથી જ સંગ્રહાયના શિષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. એટલે એકાદ વાર પણ સ્વામિનારાયણના વપરાશમાં આવેલી વસ્તુનો સંગ્રહ જેની પાસે તે રહી તેણે કર્યો છે. એ સર્વે વસ્તુઓને સુરક્ષિત રાખવાને ધણાંખરાં મંદિરોએ સારી વ્યવસ્થા કરી છે. વડતાલતું અક્ષર-ભુવન એ એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું મોટામાં મોટું સંગ્રહ-સ્થાન છે. એમણે વાપરેલાં વસ્ત્રો, ધરેણાં, ચાખડીઓ, માળાઓ એમના કેશ, નખ, દાંત, એમના ખાસ વપરાશમાં આવેલાં વાસણો, બાજડો, આસનો, ખાટલાઓ, ગાડીઓ અને પથરાઓ પણ સાચવી રાખ્યાં છે. વિદેશી માલે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો તેની તુર્ત જ પહેલાં દેશી કારીગરીની ગુજરાતમાં કેવી રીતિ હતી તેનો ખ્યાલ આવવાને આ સંગ્રહસ્થાનો જેમ

સંપ્રદાયનું અંતરણ

જેમ વખત જશે તેમ તેમ અતિથય ઉપયોગી લેખાશે.

પણ આટલી રસિક વૃત્તિને પોથી તેના ઉપર અંકુશ પાખતાં જે સ્વામિનારાયણને આવડતો ન હોત તો એના શેષ્યો ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયા હોત અને એમના ત્યાગીઓ ઝડી ગયા હોત. પણ મનુષ્યોની નાડી પારખવાની સ્વામિનારાયણની શક્તિ અદ્વિતીય હતી. પોતાના લાડની અસર શેષ્યોના હૃદય ઉપર કેવી થાય છે તે એ હર ઘડી તપાસવા રતા. ઉદાહરણાર્થ, સાધુઓમાં એક વાર એવી વૃત્તિ કેળવાવા ાગી કે દરેક જણ પોતાને સ્વામિનારાયણનો જ શિષ્ય ગણી શેષ્યોમાં પરસ્પર નાના મોટાપણું હોય જ નહિ એમ માનવા ાઓ. નાના નાના સાધુઓ મુક્તાનંદ સ્વામી જેવાની ઈર્ષ્યા રી એમનું અપમાન કરવા લાગ્યા. આવું છકેલપણું જોઈ સ્વામિનારાયણને બહુ શોક થયો. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામી નેડે પાછા વનમાં જવાનો પણ વિચાર કર્યો; પણ હરિજનોનો મ અને તેમનું દૃશ્યાણુ જોઈ ટકી રહ્યા. આ છકેલ વૃત્તિને ણવાને એમણે સાધુ અને બ્રહ્મચરીઓમાંથી મળીને બાર હજુરુઓ નીમ્યા, અને બધા ત્યાગીઓને એ સહજુરુમાં વહેંચી િધા. દરેક સહજુરુ અને એમના દાથ તળેના ત્યાગીઓ વચ્ચે રુ-શિષ્યભાવ બાંધ્યો, અને પોતાની આજ્ઞાઓ સહજુરુઓ ારશત એમને સંભળાવવાની પદ્ધતિ બાધી. આ રીતે ત્યાગી- માનું સંગઠન કર્યું.

થોડો કાળ ગયા પછી આ વ્યવસ્થામાં પણ ફેરફાર લેવો પડ્યો. દરેક સહજુરુના શિષ્યો પોતપોતાને બીજાં મંડલોથી

સહજનનંદ સ્વામી

જુદા જ માનવા લાગ્યા. મુક્તાનંદી, બ્રહ્માનંદી એવા પક્ષો બંધાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણે આનો પણ તુર્ત જ દિપાય કર્યો. એક દિવસ બધા ત્યાગીઓને—એક પછી એકને પૂછવા માંડ્યું, ‘તમે કેના શિષ્ય?’ ત્યાગીઓ પોતપોતાના સદ્ગુરુઓનાં નામ દેવા લાગ્યા. પછી સભામાં સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે હું તો હવે શિષ્ય વિનાનો જ થઈ રહ્યો છું, કારણકે બધા શિષ્યો પોતાને જુદા જુદા સદ્ગુરુઓના જ શિષ્ય માને છે. ત્યાગીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા અને બોલી ઉઠ્યા, ‘ના, ના, મહારાજ અમે તો સર્વે તમારા જ શિષ્યો છીએ અને આપની આજ્ઞાએ સદ્ગુરુઓના શિષ્યો છીએ.’ સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ‘મારા શિષ્યો હો તો હું રાખું તે મંડળમાં રહેવું પડશે.’ ત્યાગીઓએ તે કબુલ કર્યું. પછી સહજનનંદ સ્વામીએ પાછાં નવાં મંડળો રચ્યાં અને સદ્ગુરુઓના પક્ષ બાંધી તેમાં ન તણાતાં માત્ર પ્રભુનો જ પક્ષ બાંધી તેમાં તણાવાનો ઉપદેશ કર્યો. ત્યારથી મુક્તાનંદી, બ્રહ્માનંદી એવા પક્ષભેદ પડતો બંધ થયો.

પણ એક નવી જાતનો પક્ષભેદ જાગ્યો. સ્વામિનારાયણે ગઢડામાં વાસુદેવની મૂર્તિ સ્થાપી હતી, અમદાવાદમાં નરનારાયણની અને વડતાલમાં લલ્લમીનારાયણની. કેટલાંક મંડળો ગઢડાની આજુબાજુ જ થઈને વખત રસતાં, કેટલાંક અમદાવાદની ચોતરફ અને કેટલાંક વડતાલની સમીપમાં. સ્વામિનારાયણે પ્રભુનો જ પક્ષ રાખવાનું કહ્યું હતું એટલે હવે ત્યાગીઓ પોતાને વાસુદેવીયા, નરનારાયણીયા અને લલ્લમીનારાયણીયા કહેવડાવવા લાગ્યા અને પોતપોતાના પ્રાંતના દેવનો પક્ષ

સંપ્રદાયનું અધારણું

જણવા લાગ્યા. આ વાતની સહજનંદ સ્વામીને ખબર પડી તુર્ત એમણે એક સમૈયામાં વાસુદેવીયા, નરનારાયણીયાને લક્ષ્મીનારાયણીયાને જુદા જુદા ખેસવાનું કહ્યું. બધા તાગીઓ એ પ્રમાણે ખેડા. એટલે સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, હવે સ્વામિનારાયણીયા રહ્યા હોય તે મારી પાસે ખેસો.' તાગીઓ બધા શરમાઈ ગયા અને દેવને નામે ખોટું ક્ષામિમાન રાખવું છોડી દીધું. અત્રે એટલું કહેવું ઉચિત છે એવા ખોટા પક્ષે કરવામાં મુખ્ય સદ્ગુરુઓનો દોષ ન હતો, રંતુ મનુષ્યમાં પક્ષાભિમાનની ભાવના એટલી તો તીવ્ર રહેલી કે હજુ 'નરનારાયણના દેશના,' 'લક્ષ્મીનારાયણના દેશના' નામે ખોટી ધર્મ્યા અને તાણાતાણ થાય છે, અને તે એટલે ધી કે કેટલાંક સ્થાનો અને પ્રસંગોનું માહાત્મ્ય વધારવા ટે પુસ્તકોમાં ખોટાં વિધાનો પણ કરવામાં આવે છે. લક્ષ્મીનારાયણ મનુષ્ય અશુદ્ધ કરી શકે છે એટલી મનુષ્યમાં ભરતા રહેલી છે, એટલો જ એ વસ્તુ ઉપરથી પાઠ લેવાનો છે.

સંમહનના કાર્યમાં મંદિરો બાંધવાનું કાર્ય બીજું હતું.

ત્યાગીઓની ઉપર પ્રમાણે યોજના થઈ, પણ

મંદિરો ગૃહસ્થોને પરસ્પર તથા ત્યાગીઓ સાથે

સંબંધ કરવાનો આવશ્યકતા હતી. એક

ત્યાગી રહેનારા એક ધર્મના અનુયાયીઓ નિયમિત રીતે

જી સંતસમાગમ રાખે, ભક્તિ કરે અને જ્ઞાન વધારે એને

ટે મંદિરો અનિવાર્ય છે હિંદુઓમાં દેવમંદિર સિવાય બીજું

કંઈ એવું પવિત્ર સ્થળ હોઈ શકે ? આ રીતે અમદાવાદ,

સહજનનંદ સ્વામી

ઘડતાલ, ગઢડા, ભુજ, ઘોળેરા વગેરે સ્થળે મંદિરો બાંધવાની યોજના થઈ. આ સર્વે શિખરખંધ મંદિરો થયાં અને તેમાં ધાતુ કે પપાણની મોટી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ. પણ આ સિવાય બીજાં જે જે સ્થળોમાં સત્સંગીઓ રહેતા હોય ત્યાં ત્યાં એક એક નાનું મંદિર—જેમાં સહજનનંદ સ્વામીની માત્ર ચિત્ર-પ્રતિમા જ રાખવામાં આવતી હોય અને જેની શિખરખંધ મંદિરોના વિધિ મુજબ સેવા ન થતી હોય તેવી મૂર્તિવાળું ‘હરિમંદિર’—પણ બંધાયું. એ સર્વે મંદિરોમાં ત્યાગીઓને રહેવાની, પરમાત્મા સત્સંગીઓને ઉતરવાની અને રાંધવા સુવાની સર્વે સગવડ રાખવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

મંદિરો બાંધવામાં કળાની દૃષ્ટિનું નિસ્મરણ થયું ન હતું. અમદાવાદનું મંદિર અને આગ્રાનાં ધર્મશાળામાં લાકડાનું કોતરકામ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ સુંદર અને દર્શનીય ગણાય છે. ધણુંખરાં મંદિરોની યોજના શ્રદ્ધાનંદ સ્વામી, આનંદાનંદ સ્વામી તથા નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને હાથે થઈ હતી. સ્વામિ-નારાયણના વખતનાં બધાં મંદિરો હરિજનોએ અને ત્યાગીઓએ જ બાંધ્યાં હતાં. ધણુંખરું મળુરીનું કામ ત્યાગીઓ કે સત્સંગી કડીયાઓ અને મુથારો કરતા. ગઢડાનું મંદિર બાંધ્યું ત્યારે દરેક જણે સવાર સાંજ ન્હાઈને આવતી વખતે એક એક પથરો ઉપાડી લાવવો એવો નિયમ હતો. એ રીતે સ્વામિ-નારાયણ પોતે પણ એક પથરો માથે મુકીને લાવતા. ગઢડાના મંદિરમાં ગોપીનાથની મૂર્તિ સ્વામિનારાયણના જેટલી જ હતી.

અને પુષ્ટ છે. એ મૂર્તિના હાથપગની જગ્યા અને નાકનો ઘાટ પણ સ્વામિનારાયણનાં તે તે અવયવો પ્રમાણે જ રાખવા માં આવ્યાં છે. સ્વામિનારાયણનાં મંદિરોમાં ઓછાં માં ઓછાં ત્રણ સિખરો રાખવાનો રિવાજ છે. તેમાંથી કેટલીક જગ્યાએ ત્રણે સિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે અને કેટલીક જગ્યાએ બે સિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે. ત્રીજા સિખર તળે અથવા બાજુ પરની ભીતમાં એક ઓરડો દાઢી તેમાં એક પલંગ, તે ઉપર સ્વામિનારાયણની ચિત્ર-પ્રતિમા, અને શકે એમ હોય ત્યાં સ્વામિનારાયણની પ્રસાદીની એક પાથ તથા બીજી પ્રસાદીની ચીજો ગોઠવવાનો રિવાજ છે. એ ઓરડાને ‘ સુખશય્યા ’ કહે છે. મૂર્તિઓ ધણુંખરું રાધા-કૃષ્ણની, લક્ષ્મી-નારાયણની, નર-નારાયણની, રેવતી-બ્રજદેવતી, ધર્મ-ભક્તિની કે શિવ-પાર્વતીની હોય છે. એ બધાં મૂર્તિ સાથે ત્રીજી મૂર્તિ હોય, તો તે સ્વામિનારાયણની સમજવી. રાધા-કૃષ્ણની મૂર્તિઓ ગોપીનાથ, વૃંદાવનવિહારી, ગોક્ષોકવિહારી, રાધારમણ, મદન-મોહન વગેરે વિવિધ નામોથી ગુદે ગુદે ઠેકાણે ઓળખાય છે. સ્વામિનારાયણની મૂર્તિ હરિકૃષ્ણ કે ધનરયામ એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. *

આ મંદિરોમાં પૂજા કરવા માટે પહેલાં બાહુતી બ્રાહ્મણોને રોકવાનો પ્રયોગ થયો. પૂજારી મહારાજે થોડા દહાડામાં

* હાલમાં સંપ્રદાયમાંથી પડેલા નવીન ફંટાઓમાં અક્ષર-પુરુષોત્તમ તથા શુભ્રાતીતાનંદ સ્વામી આદિક સાધુઓની મૂર્તિઓ સ્થાપવાનો શિરસ્તો પડ્યો છે.

સહજનનંદ સ્વામી

પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. દેવને પહેરાવવાનાં પીતાંબર આબૂપણો પોતાના શરીર પર સજા ઠાઠમાઠથી આરતી ઉતાઃ માંડી. બાહુતી પૂજારીયા દેવમંદિરોમાં ચતાં છળકપટ બતાવ માટે જ સહજનનંદ સ્વામીએ આ પ્રયોગ કર્યો હતો. બાહુ પૂજારીઓને રજા આપવામાં આવી અને ત્યાગીઓને હ દેવસેવા કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધી સંપ્રદાયમાં પરિગ્રહને સ્થાન જ નહોતું. સહજનનંદ સ્વામીને પોતાને નામે એક પેટ આચાર્ય સ્થાપના પણ ન હતો, કે મિલકતને નામે પાઠ હતી; પણ મંદિરોની રચનાથી સ્વામારીતે પરિગ્રહ શરૂ થયો.

મંદિરોની વ્યવસ્થા ત્યાગીને સોંપી પણ,
“વળતો વિચાર કર્યો છે વાલે રે, આવું આવું ઘણું કેમ ચાલે
મોટાં મોટાં કરાવ્યાં મંદિર રે, તેમાં રાખીયા સંત સુધીર
પણ તે તો સંત છે જો ત્યાગી રે, વસી કેમ રહેશે વિતરાગી
મમત વિના મંદિર કેમ રેશે રે, વાત બન્ને કેમ બેસશે
જેહ ત્યાગી છે ત્રિયા ધન તણા રે, દેહ સુખથી નિરાશી ધણા રે
તેણે નહિ જળવાય જાગ રે, નથી વાત એ બનવા લાગ

* પોતાના કુળમાંથી આચાર્ય નીમ્યા પહેલાં સહજન સ્વામીએ વાસુદેવનંદ બ્રહ્મચારીને પોતાની પછળ આવ નીમવાનો પ્રયાગ કરેલો, પણ એ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડયો. પછી સર્વે સંત-હરિજનોના આગ્રહથી પોતાનાં કુટુંબીઓને અયોધ્ય તેડી મંગલવાનો વિચાર કર્યો.

માટે એના કંઈ એક બધી રે, તે રાખે ખબર એની બધી રે;
બધી સરવાળ દેશથી સંબંધી રે, તેને તેડાવી જાયમા દીધી રે.
(પુરુષોત્તમ પ્રકાશ, પ્ર. ૩૧. ૧-૨)

આ રીતે આચાર્ય નીમવાનો વિચાર સર થયો. ત્યાગીઓને
વ્યાવહારિક ખટખટમાં ઉતરવું ન પડે, એમનો નિર્વાહ ચાલે
અને તે સાથે એ નિરંકુશ બની ન જાય, જુદાં જુદાં મંદિરોની
વ્યવસ્થા એકબીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ન જાય, આપણે
સર્વે એક છીએ એવી ભાવના ગૃહી-ત્યાગીઓમાં જામત રહે,
સર્વે સત્સંગીઓને એક અધ્યક્ષના હાથ તળે વર્ષમાં ઓછામાં
ઓછું બે વાર ભેગા થવાનું અને કરવાનું બની આવે, એ
હેતુથી આચાર્યની યોજના થઈ. એ આચાર્યની સ્થાપનામાં
પશુ સહજાનંદ સ્વામીએ નવીન જ માર્ગ પ્રદર્શ કર્યો.
ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટખટમાં ન પાડવા માટે આચાર્યની
યોજના થઈ હોવાથી આચાર્ય ત્યાગી ન હોય એવું ગર્ભિત
થયું. પશુ લાખો રૂપિયાની સંપત્તિના અધિષ્ઠાતા ઉપર જો
કામ રીતનો અંકુશ ન હોય તો આચાર્યની અધોગતિ થમા-
વિના રહે નહિ. એટલે આચાર્ય ઉપર નીચે પ્રમાણે અંકુશ મુકવાના:

૧. આચાર્ય ગૃહસ્થ હોય, પશુ પોતાના સમીપ સંબંધી
વિનાની સ્ત્રીઓ સાથે બોલે નહિ, તેમનો સ્પર્શ કરે નહિ
અને તેમને ઉપદેશ દે નહિ.

૨. શિષ્યોએ આપેલું ધાન્ય વેચે નહિ, પશુ જીનું થઈ
જાય તો જરૂર પડ્યે જીનું આપીને નવું ધાન્ય લે; એટલે
શિષ્યો પાસેથી ધાન્ય લઈ પૈસા કમાવાનો ધંધો ન માંડે.

સહજનનંદ સ્વામી

૩. પોતાનો સર્વ વ્યવહાર આજેવાન ત્યાગીઓ અને મૂઢસ્થોની સલાહ લઈ કરે, પણ સ્વતંત્ર રીતે ન કરે.

૪. સહજનનંદ સ્વામીએ નીમેલા આચાર્યોની સંખ્યામાં વધારો ન થાય.

આ રીતે સંવત ૧૮૮૨ ના કાર્તિક સુદ એકાદશીને દિવસે સહજનનંદ સ્વામીએ પોતાના બે ભાઈઓ રામપ્રતાપ અને ઇન્દ્રારામના પુત્રો અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીરને અનુક્રમે અમદાવાદની—નરનારાયણ દેવની—અને વડતાલની—લક્ષ્મી-નારાયણ દેવની—ગાદીના આચાર્યો તરીકે નીમણૂક કરી. બંનેના ધર્મો સમજાવનારો અને દેશવિભાગ કરનારો એક ખરીતો લખ્યો. એ ખરીતો સંપ્રદાયનો એક મહત્વનો લેખ છે. આચાર્યો વચ્ચે પરસ્પર અથવા આચાર્ય અને મૂઢસ્થ કે ત્યાગીઓ વચ્ચે કાંઈ ભતભેદ કે વિરોધ થાય ત્યારે એ લેખ પ્રમાણે જ વર્તી શકાય છે.

સહજનનંદ સ્વામીનો સંપ્રદાય હવે સંગીન પાયા પર રચાઈ ગયો હતો. લગભગ બે લાખ માણસો એ ધર્મના અનુયાયીઓ થયા હતા. આટલા હુંક વખતમાં દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મમાં આટલા શિષ્યો ભળ્યા ન હતા. ધર્મની સ્થાપના આટલી તીવ્રપણે કરી પણ જમી ન હતી. છતાં એ ધર્મના અનુયાયી થવું એ કાંઈ સહેલી વાત ન હતી. ત્યાગી અને મૂઢી બંનેને માથે અંદરના કપરા નિયમેનો અંકુશ હતો જ. સ્વામી નિષ્કુળાનંદ એક નીકળી ગયેલા ત્યાગીને મુખે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે:

વળી વદે વિમુખ મનર ૭,
 ધણે દુઃખે ભર્યું મેં મુઠ્ઠું તું ધર ૭;
 અંગને ન મળતું અન્નને અંબર ૭,
 જાણ્યું સતસંગમાં એ છે સભર ૭. ૧.

સભર છે સતસંગમાં ખાવા પીવા ખુબ ખાસું મને;
 જીનું અન્ન વસન જડે નહિ, એવું સાંભળ્યું તું સખે. ૨.
 મળી રસોયું ગામોગામમાં, ધણી આપશે ઘેરેઘેર;
 જનમ ધરી જે જડી નથી, તે પામશું બહુ પેર. ૩.
 એવું સુણી હું આવ્યો હતો, સુણી સુખ સતસંગમાં;
 ક્યાં તો આપ્યા આંકસમાં, મન મમતું ન થાયે કાંઈ. ૪.
 પોષ ભરી પાણી નાખવું, અમૃત સરખા અન્નમાં;
 ભેળું કરેલ ભાવે નહિ, અતિ મુંજવણ થાયે મનમાં. ૫.
 વળી માહાત્મ દેખાડી મંદિર તણું, ઉપડાવે છંદ પથરા ધણું;
 ત્યારે સંસાર મુકીને શું કમાણા, જ્યારે રહ્યું એનું એ કૂટણું. ૬.
 જાણ્યું ખાશું, પીશું, ખુબી કરશું, ફરશું નિત્ય નવા ગામમાં;
 ત્યાં તો અટાટ નાખી આગ્રા તણે, કંઠ દખાવી જોડયો કામમાં. ૭.

(વચન વિધિ—કડહં ૩૪ મું)

જેમ ત્યાગીને તેમજ શૃંગરને પણ આગ્રાઓનું ખંધન હતું. પણ અંદરનો અંકુશ જાણે પૂરતો ન હોય તેમ અંદર રહેવા માટે બહારનું દુઃખ સહન કરવું પડતું. ત્યાગીઓને વેરાગીઓ મારતા અને શૃંગરોને મહાજનો રીખાવતા. ગામેગામ સત્સંગીઓ મહાજન બહાર અને ન્યાત બહાર.

મહાબળાંદ સ્વામી

મુકાવા લાગ્યા. અને આપણી મહાબળ બહાર મુકવાની પદ્ધતિ એટલે સામાજિક 'બાયકોટ.' એમની જોડે કોઈ વેપાર ન કરે, એમને કોઈ પાણી ન આપે, એમને ત્યાં હળમ હળમત કરવા ન આવે, એને ત્યાં મરણ થાય તો કોઈ મુડદું ઉપાડવા પણ ન આવે. કેટલાયે સત્સંગીઓને વરસોનાં વરસો સુધી ન્યાત બહાર રહેવું પડેલું, અને છોલાં સો વર્ષથી એક કુટુંબ હળુ પોતાના ગામમાં ન્યાત બહાર રહ્યું છે; અને બીજા ગામની એ ન્યાતે એને દશ વર્ષ ઉપર પોતાના એકડામાં લેવાનો દાખલો બન્યો છે. એ ન્યાત બહાર રહેલાઓ સામાજિક અને આર્થિક અડચણો વેઠી સંપ્રદાયને વળગી રહ્યા. એમાં એ સંપ્રદાયમાં રહેલા ધર્મબળનું માપ છે. હજારો મનુષ્યોનાં જીવનમાં આસમાન જમીનનો ફરક કરી નાખવામાં, તેમનામાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં, તેમનું જીવન વિચારમય કરવામાં, તેમને બદીઓ અને વ્યસનોમાંથી છોડાવવામાં ખુદ સિવાય કોઈ પણ ધર્મના સ્થાપકે કે સમાજસુધારકે કે કાયદા ધડનારે અત્યાર સુધી આટલો યશ મેળવ્યો નથી. ખુદ અને મહામહા સિવાય કોઈ પણ અવતારને એ અવતારની હયાતીમાં જ આટલા મનુષ્યોએ સ્વીકાર્યા ન હતા. અવતારના હીન થવા પછી જ મનુષ્યોએ તેમનું અવતારપણું કળુલ કર્યું હોય એવું સાધારણતઃ દેખાય છે. પણ મહાબળાંદ સ્વામીને હજારો મનુષ્યોએ એમના છતાં જ અવતાર તરીકે સ્વીકાર્યા, એમના પડતા બોલ ઉપર પોતાનાં તન, મન અને ધન અર્પણ કરી નાખ્યાં, એમના હાથમાં પોતાનાં નાડીપ્રાણ પણ સોંપી

દીધાં એવી સહજનનંદ સ્વામીમાં શી શક્તિ હતી ? સહજનનંદ સ્વામીએ એક વાર સાધુઓને પ્રશ્ન કર્યો કે અમે બીજા અવતારોના જેવાં પરાક્રમે ક્યાં નથી, અમે સમુદ્ર પર પાજ બાંધી નથી, દસ મસ્તકનો રાવણ માર્યો નથી, મંદ્રાચલને પીઠ પર ધર્યો નથી, કંસ-શિશુપાલાદિકનો વધ કર્યો નથી, તમે અમને શું કરવા પરમેશ્વર કહે છે ? સાધુઓએ કહ્યું, ‘રાજે રાવણને માર્યો, પણ એ રાવણ તો કામ અને માનથી હણાયલો જ હતો; વામને બલિને છળ્યો, પણ એ લોભથી છળાયલો જ હતો, કૃષ્ણે કંસાદિકનો વધ કર્યો, પણ માનાદિક રિપુએ તેનો વધ કરી જ રાખ્યો હતો; એ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે અમારા અંતઃશત્રુઓને તમે માર્યા માટે અમે તમને અવતાર દહીયે છીએ; તમે સમુદ્ર પર પાજ નથી બાંધી, પણ તમે બવસાગર અને અક્ષર વચ્ચે સળંગ રસ્તો પાડી દીધો છે. તમે મંદ્રાચલ કે ગોવર્ધન નથી ધાર્યા, પણ અમારા પાપ-પવિત્રોને ક્ષણમાં હઠાવી દઈ અમારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી દીધાં છે, એ દારણથી અમે તમને અવતાર માનીએ છીએ.

આ જ સ્વામિનારાયણની ખરેખરી મોટાઈ હતી. વસોના કુશીઆબાઈએ ચોરોના સરદાર જોબન પગીની કેટે કંઠી જોઈ પૂછ્યું, ‘અલ્યા સ્વામિનારાયણમાં તેં એવું તે શું જોયું ? શું એને ગધેડાની ગાય કરતાં આવડે છે ?’ જોબન પગીએ કહ્યું, ‘હોવે; આ જોને મારા જેવા ચોરોને પણ એમણે સાધુ જેવા બનાવી દીધા એથી તે વળી ગધેડાની ગાય કેમ કરાતી હશે ?’ જોબન પગી ગધેડાની ગાય થયો એ કેવળ આલંકારિક બાધ

ચુલ્લનંદ સ્વામી

નથી. માણસને ચીમડાંની માફક કાપી નાખનાર એ પગીએ પોતાનું સર્વસ્વ સંપ્રદાયને અર્પણ કરી દીધું. એના જેવો જ એક બીજો ઘાડપાડુ વેરાભાઇ પણ એવો જ મુધરી ગયો હતો. એ સત્સંગી થયા પછી એક દિવસ સવારે જતો હતો. રસ્તામાં એક ખેતરમાંથી એણે એક દાતણ કાપ્યું. દાતણ કાપ્યા પછી એને વિચાર થયો કે આ તો ધણિયાતું ખેતર છે. તેના ધણીને પૂછ્યા વિના મેં દાતણ લીધું એ ચોરી કહેવાય. તુર્ત એ ગામમાં ગયો અને ખેતરના ધણીને શોધી કાઢી, એને દંડવત્ પ્રણામ કરી, ચોરી કરવા માટે માફી માગી. સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોનું જીવન કેટલું શુદ્ધ અને વિચારમય બનાવ્યું હતું તેનું આ જીજ્ઞાસુ દર્શાવે છે. એમના કાર્ય જેટલું મહત્ત્વ કાર્ય આજ મુધીના પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં કોઇના પણ ચરિત્રમાં મળાયું નથી.

સ્વામિનારાયણના ઉપદેશથી અનેકને સાંતિ અને સમાધાન થયાં હતાં; અનેકને ૬૬ આત્મનિષ્ઠાથી સ્થિતપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થઇ હતી; કેટલાકને હઠયોગની સિદ્ધિ થઇ હતી; કેટલાક સમાધિનિષ્ઠ થયા હતા; કેટલાક સત્યસંકલ્પ હતા; કેટલાક મૂર્તિમાન વૈરાગ્ય જેવા હતા; કેટલાક તો એવા પ્રેમની મૂર્તિ હતા કે સ્વામિનારાયણના અંતર્ધાન થયા પછી ત્રીસ વર્ષે પણ પોતાના હૃદયે સાંભરતાં આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડતાં, કંઈ રૂંધાઇ જતો અને એક શબ્દ પણ બોલવા અસમર્થ થતા; કેવળ ત્યાગાશ્રમમાં જ નહિ, પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ માંગરોળના ગોરધનદાસ જેવા કેટલાક મૂર્તિ સાથે તદ્રૂપતાને

પામ્યા હતા; અમત્રાધિના પર્વતભાષ જેવા કેટલાકને પરમેશ્વરમાં અખંડ વૃત્તિ રહેતી હતી; કેટલાકને પોતાને કેવા વિચારો આવે છે એનું નિરંતર અનુસંધાન રહેતું; કેટલાકને પોતાના અયોગ્ય સ્વભાવ વશ કરવા તરફ સતત પ્રવૃત્તિ હતી; કેટલાકને ચતુર વાણિયાની માફક—પોતાને વિષયો તરફ કેટલી પ્રીતિ છે અને પરમેશ્વરમાં કેટલી છે, પોતે કેટલા અડે છે, કેટલા ગુણુઓ છે, એ સર્વેનો વારંવાર—હિસાબ કરવાની ટેવ હતી; આજે પણ એમની ભક્તિ કરી કેટલાક એવી સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કરેલા મળી આવે છે.

જે સમયે ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં અધિકાર હાથ રહ્યો હતો તે વખતે પોતાના પ્રતાપથી અનેકનાં હૃદયોને પ્રકાશ પમાડનાર, અનેકનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કરી તેમનું 'ગુરુ વચ્ચે ચૂરેચૂર' થઈ જાય એવા સ્વવશ કરી મુકનાર, કાઠી-કોળી જેવા અનેકની ઔર્ધ્વવૃત્તિઓને ચોરી લેનાર, લુપ્ત થયેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમને પુનઃ સ્થાપનાર, નિરંકુશ અને સ્વચ્છંદી બનેલા ત્યાગાશ્રમને ઉજ્જવલ કરનાર, પતિત થયેલા ગુરુઓ અને આચાર્યો માટે સંયમનો આદર્શ બેસાડનાર, સ્ત્રીઓને સમાજ તથા સંપ્રદાયમાં ચોક્કસ સ્થાન આપી તેમની ઉન્નતિ કરનાર, અ-હિંદુને હિંદુ ધર્મમાં સામીલ કરનાર, શત્રોને આચારશુદ્ધિ શીખવનાર, સાહિત્ય, સંગીત તથા કળાના પોષક, અહિંસા-મય યજ્ઞના પ્રવર્તક, ક્ષમાધર્મના ઉપદેશક, સૌચ અને સદાચારના સંસ્થાપક, શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગ અને શુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગના ચાલક, ભાગવતધર્મના શિક્ષક તથા વ્યાસસિદ્ધાન્તના બોધક

સહજનનંદ સ્વામી

એવા સહજનનંદ સ્વામી હતા. જો એમને અવતાર સંગ્રા ન આપાય તો અવતારો પૃથ્વી પર થતા નથી એ મત સ્વીકારવો પડે.

સ્વામિનારાયણે પોતે ધારેલું કાર્ય હવે સંપૂર્ણ થયું હતું. એમણે એક વિશાળ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો; એ સંપ્રદાયને માટે વિશાળ સાહિત્ય ઉભું કર્યું હતું; સર્વાંગે પૂર્ણ સંસ્થા રચી હતી; એ સંસ્થા માટે સુંદર નિયમો ધડી ધર્મ અને વ્યવહાર બેયને અનુકૂળ થાય એવી એની વ્યવસ્થા કરી હતી; એ નિયમો તોડ્યા સિવાય એ સંસ્થામાં ત્રુટી આવવી લગભગ અશક્ય થાય એવું બંધારણ રચ્યું હતું. ઓગણપચાસ વર્ષની નાની વયમાં એમનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું, એમ એ કહી શકતા હતા. સં ૧૮૮૬ની સાલથી એમને શરીરે મંદવાડ વર્તાવા લાગ્યો હતો; છતાં એમની પ્રવૃત્તિ જરાયે અટકી ન હતી. એમના છેલ્લા દિવસોમાં એમને બે જાહેર કાર્ય કરવાં પડ્યાં.

પહેલું કાર્ય નડિયાદમાં ખિશપ હેબર જોડેની મુલાકાતનું થયું. ખિશપ હેબરે પોતાની નોંધમાં એમની જોડેની મુલાકાતનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપ્યું છે. એ સહજનનંદ સ્વામીથી કાંઈક નિરાશ થયો એવું એમાં બાન થાય છે. પણ એમાં દોષ એ સાહેબની વૃત્તિનો જ હતો. એ સહજનનંદ સ્વામીને બે દોષે યુક્ત થઈ મળવા આવ્યો. પહેલો દોષ એની બારે મહત્વાકાંક્ષાનો હતો. એણે સહજનનંદ સ્વામીએ નીચલા વર્ગમાં કરેલાં સુંદર કામોનાં વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં. એણે વળી સાંભળ્યું હતું કે સ્વામિનારાયણનો શિષ્યવર્ગ ધણો મોટો છે, તેથી

સંપ્રદાયનું બંધાન

એને લોભ છૂટ્યો કે ચાલોને આપણે સ્વામિનારાયણને કોઈ રીતે ખ્રિસ્તી કરી દઈએ. જો એવું થાય તો ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફલાવો એક સપાટામાં થઈ જાય. એનો બીજો દોષ હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણ વિષે એણે બાંધેલા હલકા મતનો હતો. સહજનંદ સ્વામીએ એના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ કહ્યું, તે ઉપરથી જ એણે 'ત્યારે સ્વામિનારાયણમાં કાંઈ વિશેષ ન હોઈ શકે' એમ ધાર્યું. એણે સ્વામિનારાયણને પૂછ્યું, 'પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે તમે પરમ તત્ત્વને જાણ કહો છો.' સ્વામિનારાયણે ઉત્તર આપ્યો, 'હા. તે જ, અને તે જ શ્રીકૃષ્ણ છે.' બિશપ હેબર લખે છે કે આ એના પ્રશ્નથી સ્વામિનારાયણ કાંઈક મુંઝાયા જેવા લાગ્યા અને એણે સંજમમાં ઉત્તર આપ્યો. દેખીતું છે કે મુંઝવણ અને સંજમ બિશપ હેબરે પોતાના હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણભક્તિ વિષેના અજ્ઞાન અને અણુમત્તાથી જ કહ્યાં.* તે છતાં બિશપ હેબરે પોતાના અને સહજનંદ સ્વામીના રસાલા વચ્ચે કેટલો ભેદ છે તે જોઈ

* સહજનંદ સ્વામી અને બિશપ હેબર વચ્ચેના સંવાદનો ભાવાર્થ મેં બહુ જ ટુંકાણમાં અત્રે આપ્યો છે. બિશપ હેબરે જે સંવાદનો અહેવાલ લખ્યો છે તે વાંચતાં જ માલમ પડી આવે છે કે કાં તો એણે સંવાદ કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢ્યો છે, કિંવા એમનું હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન બહુ જ અધુરું હતું અને એ સહજનંદ સ્વામીના ઉત્તર સમજી જ શકતો નહિ હોય; કારણકે જે ઉત્તરોનું એ સહજનંદ સ્વામી વિષે આરોપણ કરે છે તે હિંદુ ધર્મ વિશેનો કિંચિત્તજ્ઞ પણ ન આપે. ઉદાહરણાર્થ, એ લખે છે કે—

સહજનનંદ સ્વામી

શ્રીઓ. એ પ્રાંજલપણે કબુલ કરે છે કે મારો રસાલો પૈસા માટે મારી સાથે ફરતો હતો, જ્યારે સહજનનંદ સ્વામીનો રસાલો પોતાને ખર્ચે અતિ પ્રેમથી પોતાના પ્રાણ પણ ગુસ્સા રણે અર્પવા તૈયાર થઈ એમની સાથે રહેતો હતો.

સ્વામિનારાયણનાં કાર્યને વિશેષ સારી રીતે તો મિ. ક્રિસ્ટ સમજી શક્યો છે. એણે સ્વામિનારાયણના દેહાન્ત પછી થોડા મહિનામાં જ વડતાલની મુઝાકાત લીધી હતી. એણે સહજનનંદ સ્વામી અને રાજ સમમોહનરાયનાં કાર્યનો

(Sahajanand) "alarmed me by.....saying that he (Krishna).....had been put to death by wicked men through magic, and that since his time many false revelations had been presented and many false divinities set up."

વળી "there is a spirit...who cometh from God, whom we call Krishna and worship as God's image and believe to be the same as the Sun Surya."

વળી આમળ લખે છે Sahajanand "unrolled a large picture, in glaring colours of naked man with rays proceeding from his face like the sun, and two women fanning him—the man *white*, the women *black*."

શ્રીનાથજીના ચિત્રને પણ આ વર્ણન લાગુ પડતું નથી, (અને સંપ્રદાયમાં કદી શ્રીનાથજીની ઉપાસના ન હોવાથી એનો સંભવે નથી) એ કોઈ પણ જોઈ શકશે. મને લાગે છે કે બિશપ હેબર્ડે પોતાના અહેવાલમાં ઘણું અસત્ય લખેયું છે.

મુકાબલો કર્યો છે, અને બેનાં કાર્યોની કિંમત આંકવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખીજું જાહેર કાર્ય તે મુંબઝના મવર્નર સર જહાન શાહમની રાજકોટમાં થયેલી મુલાકાત છે. એ મવર્નર રાજકોટથી ખાસ નિમંત્રણ મોકલી સ્વામિનારાયણને તેડાવ્યા. તે વખતે સ્વામિનારાયણની પ્રકૃતિ બહુ નરમ હતી તેથી જવા ખુશી ન હતા, પણ મવર્નરે બહુ આગ્રહપૂર્વક પાછું કહેણ મોકલ્યું એટલે સહજનંદ સ્વામી ત્યાં પધાર્યા. શાહમ સાહેબે લગભગ બે કલાક સુધી સહજનંદ સ્વામી જોડે સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો સંબંધી વાતચીત કરી અને એમને હારતોરા પહેરાવ્યા.

સહજનંદ સ્વામી રાજકોટથી ગઢડાજ ગયા. ત્યાં એમને મંદવાડ વધવા લાગ્યો. મંદવાડના કેટલાક વખત પહેલાંથી સહજનંદ સ્વામીએ તીવ્ર તપ આદર્યું હતું. વ્રત ઉપવાસો કરવા, કઠણ નિયમો લેવા, સર્વેમાંથી ચિત્તને દાઢી લેવું, મૌન ધારવું વગેરે રીતે સંસારથી ઉદાસીનતા રાખતા હતા. મંદવાડની હકીકત સાંભળી ગામેગામથી લોકોનાં ટોળાં એમને મળવા આવવા લાગ્યાં. ગઢડું સત્સંગીઓથી ભરાઈ ગયું. સહજનંદ સ્વામીએ સર્વેને ધીરજ આપી, કોઈએ એમની પાછળ આત્મહત્યા ન કરવી એવી તાકીદ કરી, સર્વેને પોતા-પોતાના ધર્મમાં રહેવા ઉપદેશ કર્યો. હરિજનો તથા સાધુઓ-ને વીખરાઈ જવા કહ્યું; પણ કોણ વીખરાય ? છેવટે સહજનંદ

સહજનનંદ સ્વામી

સ્વામીએ સાળ થવાનો દેખાવ કર્યો. દિવસે દિવસે તબીયત સુધરતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. જેઠ સુદ નવમીને દિવસે મંદવાડમાંથી તદ્દન મુક્ત થયા હોય એમ લાગ્યા. ખુશાલીમાં દાદા ખાચર પાસે સાકર વહેંચાવી; હરિજનો તથા ત્વાગીઓને લેવા થઇને બેઠ્યા અને પછી બેચાર સાધુઓ સિવાય એકેએકને તે ને તે દિવસે વિદાય કરી દીધા. જ્ઞાનંદ સ્વામી જેવા સખાને પણ પોતાની પાસે રાખ્યા નહિ. કેટલાક તો ચેતી ગયા હતા, પણ ધણાખરા હર્ષભેર વિદાય થયા. બીજે દિવસે મધ્યાહ્ને સહજનનંદ સ્વામી નાહી ધોઈ પદ્માસન વાળી બેઠા અને સ્વેચ્છાથી દેહ છોડી દીધો. હરિજનોનાં હૃદયમાં અંધકાર છાઇ ગયો.

ચારિત્ર

ભારતવર્ષની મહાન વ્યક્તિઓનું વિગતપૂર્ણ ચરિત્રલેખન ન મળે, એમાં સહજનંદ સ્વામીના શિષ્યોએ એક અપવાદ કર્યો છે. સહજનંદ સ્વામીનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર, એમના અંગનું વર્ણન, એમનો દેહસ્વભાવ, એમનું ચારિત્ર, એમના જીવનના છુટક છુટક ખનાવો હળુ સુધી લખાઈને અથવા મુખ્યપરંપરાથી સચવાયાં છે. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ એમની ઉંચાઈ, એમના શરીર ઉપરનાં એકેએક ચિહ્ન, એકેએક તિલ, એમની ખેસવાની, ચાલવાની, વાતો કરવાની, કપડાં પહેરવાની—એકેએક ટેવનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. નિષ્કુળાનંદ તથા આધારાનંદ સ્વામીના ભક્તચિંતામણી, પુરુષોત્તમ પ્રકાશ, હરિચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી એમનું ચરિત્ર મળી શકે

સહજનનંદ સ્વામી

છે. સ્વામી નિર્ગુણદાસ, આત્માનંદ, પ્રસાદાનંદ વગેરેની 'વાતો' માંથી એમના જીવનના છુટક છુટક પ્રસંગો મળે છે. *

સહજનનંદ સ્વામીની ઉંચાઈ સવા ચોસઠ તરુ લખાઈ છે. એમનો રંગ રહેજ શ્યામ અને બાંધો મધ્યમ હતો. એમને શરીરે તિલનાં ધણું ચિહ્નો હતાં. વડતાલ અને અમદાવાદમાં એમની કાઠની ભૂતિ એમના સ્વરૂપને સૌથી વિશેષ સદૃશ છે.

સહજનનંદ સ્વામીનું ચારિત્ર આલેખવાનું કામ મને અતિશય કઠણ લાગે છે. મેં આ લેખમાં એમના ચરિત્ર પર પ્રકાશ પાડે એવા કેટલાક પ્રસંગો જ વર્ણવ્યા છે, અને એમણે પોતે વર્ણવેલા પોતાના જીવનનો ઉપરથી એમની સમાજ અને સ્વતઃપ્રત્યેની વૃત્તિનો કાંઈક ખ્યાલ કરાવું છું.

સ્વામિનારાયણનો સહજ સ્વભાવ 'રાગ્ય અને તપઃપ્રિય' હતો એમ કહ્યું જ છે. એમના આદર્શ વૈરાગી જડભરત હતા. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર એમને અતિશય ભક્તિ હતી, પણ એમને ઋષભદેવ ઉપર બહુ ભાવ હતો અને તેથી એણે કપિલ અને દત્તાત્રેય ઉપર હતો. સાધારણ્યતઃ એમને વનમાં રહેવું, તપ કરવું, અપરિગ્રહ રાખવો અને નિર્ભય રહેવું એ જ

* અતિશયભક્તિ કરવાની કુટેવને લીધે હાલહાલમાં એવી છુટક વાતોનો સંગ્રહ ધણો વધી ગયો છે; અને એનું સત્વનિષ્ઠાથી તાબડતોળ શોધન કરી એ જીવન ઉપર અંકુશ મુકવામાં ન આવે તો અજ્ઞેય વાતો કેટલી છે તે બહુવાનું મુશ્કેલ થઈ પડશે. પણ જરી વાતો પણ ગપાટા લેખાય તો તેમાં સાંબળનારની અગ્રહા ઉપર કોપ મુકવો એ અશોભ્ય જ કહેવાશે.

મમતું. પણ રામાનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થયા કેડે સત્સંમ-
હિતાર્થે ' કાંઈક બીક રાખવા માંડી; ' અને ત્યાગ અને
દયાનો પક્ષ મેળો કરીને પણ ઉપાસના અને ભક્તિની પુષ્ટિ
થાય તથા ધણાનો 'સમાસ'^૧ થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી.
પણ તેમાં, ' જેમ મનુષ્યને મુવા ટાણે પથારી ઉપર સુવાર્યો
હોય, ત્યારે તે મનુષ્યમાંથી સૌને પોતાના સ્વાર્થની વાસના
ટળી જાય છે, અને તે મરનારને પણ સંસારથકી મન ઉદાસ
થઈ જાય છે; તેમનું તેમ અમને પોતાની કોરનું અને બીજાની
કોરનું અંતઃપરચા જેવું સદા વરતે છે, અને જેટલું માછક
પદાર્થ માત્ર છે તે સર્વે નાશવંત અને તુચ્છ સરખું જણાયા
કરે છે. પણ એમાં વિકિત નથી જણાતી જે આ સાફ પદાર્થ
છે અને આ ભુંડું પદાર્થ છે. '૨ સર્વે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા
છતાં અંતરમાં એમને એમ વિચાર રહ્યા કરતો કે 'આત્માને
વિષે રખેને રજોગુણ, તમોગુણ આદિક કોઈ માયાનો ભાગ
મળી જાય નહિ, ' તેથી કોઈ ભારે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા પછી
અંતર્દૃષ્ટિ કરી કાચખાની પેઠે સર્વે વૃત્તિઓનો સંકેત કરી
નાખવો અને આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જવું, એવી એમની
સહજ પ્રકૃતિ હતી.૩ અમદાવાદમાં નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા

૧. 'સમાસ' સત્સંમનો પારિભાષિક શબ્દ છે. ધણાં માણસ
સુખેથી સંપ્રદાયમાં રહી પ્રભુભક્તિ કરી શકે એવું ધોરણ, એના જેવે
એનો અર્થ થાય છે.

૨. વચનામૃત ગ. મ. ૫૫

૩. ગ. મ. ૩૬

સહજનનંદ સ્વામી

કરીને તથા બ્રાહ્મણોની ચોરાશી જમાડીને સહજનનંદ સ્વામી સાબદા ચમ્પને જોતલપુર ચાલી નીસર્યા ને ત્યાં રાત રહ્યા. ત્યાં જઈને એવો વિચાર કરવા માંડ્યો જે જોટલાં માણસ દેખ્યાં છે ને જોટલી પ્રવૃત્તિ દેખી છે તેને ટાળી નાખવી; પણ તેને વિસાર્યાનિ અર્થે હૈયામાં અતિશે દુઃખ થયું, તેણે કરીને સરીરે પણ માંદા થઈ ગયા. પછી ત્યાં થકી ધોળકે જઈને રાત રહ્યા અને ધોળકાના ચાલ્યા એના એ વિચારમાં ગામ કોઠચની પાસે ગણેશ ધોળકાની રાણ્યમાં જઈને રાત રહ્યા, તે વિચાર એવો કરવા માંડ્યો જે દેહની સ્મૃતિ ન રહી; પછી વિચારતાં વિચારતાં સર્વે પ્રવૃત્તિને વિસારી મેલીને જેવા અમે કુંકરીયે તળાવ ઉતર્યા નહોતા અને મેળો પણ બરાણો નહોતો તેવી રીતે સર્વે ઘાટ ટાળી નાખ્યા,.....અને જ્યારે એ સર્વે સંકલ્પ ટળી ગયા ત્યારે સંકલ્પનો મંદવાડ હતો તે પણ ટળી ગયો.^૧ પોતે કહે છે કે એમને આ પાંચ વાતનું નિરંતર અનુસંધાન રહેતું: (૧) દેહના નાશવંતપણ્યને લક્ષને વૈરાગ્યનું; (૨) શું કર્યું છે અને શું કરવાનું છે તેના વિચારનું; (૩) પંચવિપયની વાસના ટળી છે કે નથી ટળી તેના વિચારનું; (૪) મોટા સાધુઓની વાસના ટળી છે કે નહિ તેની તપાસનું; અને (૫) મનને ઉદાસી ન કરવાનું; કારણકે 'મનને ઉદાસ કરવા લાગું તો કોણ જાણે ક્યાંઈ જતું રહેવાય અને દેહ પડી જાય,' અને 'ભણા, અમારે જોગે કરીને આ સર્વે બાધ, ભાધ, પરમહંસ રાગિપે એકા

ચારિત્ર

ભગવદ્ભક્તિ કરે છે, તો એ દીક છે, ને ભગવદ્ભક્તિને કરતાં દેખીને મનમાં બહુ રાજિયો થાય છે, જેમરી તો સર્વેને બનવું છે, પણ આવી રીતે ભક્તિ કરવી એ જ જીવ્યાનો મોટો લાભ છે. ^૧

એમના સ્વભાવમાં દયા અને પ્રેમાધીનપણું એ પ્રધાન ગુણો હતા, પણ એમને પરમેશ્વર કે પરમેશ્વરના ભક્તનો દ્રોહ કરનાર ઉપર અતિશય અભાવ વર્તતો, અને તે સાથે બોલવા ઇચ્છે તોપણ બોલી શકતા નહિ. ભક્ત ઉપર એમને પક્ષપાત રહેતો. એમની પ્રકૃતિ રામાનંદસ્વામી કે રામચંદ્રજીની માફક શરણાગત જરા એક વાંકમાં આવ્યો હોય તો તેનો તત્કાળ ત્યાગ કરી દે એવી ન હતી; ^૨ ઇચ્છાએ ઝટ કોઈ ઉપર રાજી કરાજી થવાનો એમનો સ્વભાવ ન હતો; પણ બધા દિવસ સુધી રાજી કરાજી થવાનું કારણ બુદ્ધિએ ત્યારે જ એમને રાજીયો કે કરાજીયો થતો; કોઈના કહેવાથી એ કોઈ ઉપર ખુશ કે નાખુશ થતા નહિ. ^૩

પોતાના અંગની વાત કરતાં સ્વામિનારાયણ એક ઠેકાણે કહે છે કે, ‘અમને જે પદ્માયમાં હેત જણાય તેનો ત્યાગ કરીયે ત્યારે સુખ થાય, અને ભગવાનના ભક્ત વિના જે મનુષ્ય માત્ર અથવા પદાર્થ માત્ર તેની બે મનમાં સ્મૃતિ થઈ હોય તો તેથી અતિશે છેદું કરીયે ત્યારે સુખ થાય, અનેભગવાનના ભક્ત.....નો કોઈ રીતે.....હૈયામાં અભાવ

૧ જ. છે. ૩૦; ૨ ગ. મ. ૨૮; ૩ જ. મ. ૨૮.

સહજનંદ સ્વામી

આવે જ નહિ; અને અમારે વગરનું પશુ પંચવિપય...
 બેરાવરીએ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તેને અમે ઇચ્છતા
 નથી અને પગે કરીને ઠેલી નાખીએ છીએ; અને જે દિવસ
 થઈ અમે જન્મ્યા છીએ તે દિવસથી કરીને આજ દિવસ
 પર્યંત કોઈ દિવસ જાગ્રતમાં અથવા સ્વપ્નમાં દ્રવ્યનો કે સ્ત્રીનો
 ભૂડો ઘાટ થયો હોય તો આ સમગ્ર પરમહંસના સમ છે
 ...અમારા આંતરમાં તો એક ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતવન
 રહે છે.....જે દિવસ અમારા હૈયામાં ભગવાન ને ભગવાન-
 ના ભક્ત વિના બીજે ક્યાંઈ હેતુ જણાશે તો અમે એમ
 માન્યું જે અમે અમારી સ્થિતિમાંથી હજ્યા, પણ અમને
 એવો નિશ્ચય છે જે અમે એ સ્થિતિમાંથી હજીએ જ નહિ.”

સભામાં સહજનંદ સ્વામી જ્ઞાનવાર્તા કરી રહ્યા હોય
 તે વખતે કોઈ એમની પૂછ કરવા આવે કે જમવા બોલાવે
 તો બહુ નારાજ થઈ જતા. કથાવાર્તામાં જ એમનું નિરંતર
 ધ્યાન રહેતું, તેથી એની સ્મૃતિમાં કોઈ વાર જમતાં જમતાં
 પણ ‘હરે’ બોલાઈ જતું; અને પછી યાદ આવે ત્યારે હસી
 દેતા. એમનું હાસ્ય હમેશાં મંદ રહેતું અને તે વખતે મુખ પર
 રૂમાલ દાખવાની ટેવ હતી. વાતો કરતી વખતે કુચ્ચને
 ઉઠાળવાની કે રૂમાલને વજ્ર દેવાની ટેવ હતી.

સહજનંદ સ્વામીને કોઈ ધર્મનો લોપ કરે અથવા
 અન્યાયનો પક્ષ લે અથવા ગરીબને પીડે તો જરા કોધની
 ચટકી થતી, પણ તે તરફાળી શકી જતી અને તેની આંટી

ચારિત્ર

પણ બંધાતી નહિ. દરેકના હૃદયમાં પરમેશ્વર વિરાજે છે એ વિચારનું કદી વિસ્મરણ થતું નહિ, એટલે કોઈને દુઃખવતાં એનામાં રહેલા પરમેશ્વર દુઃખાશે એ વિચારથી જોને દુઃખવ્યો હોય તેને કોઈ પણ રીતે ખુશી કરવા વૃત્તિ રહેતી. એમના શિષ્યો કાંઈ વાંકમાં આવ્યા હોય તો એમના હિતાર્થે એ ચીડાતા ખરા, પણ એમના જીવનમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને એમણે શાપ દીધો હોય કે એનું ભુંડું ધન્યુ હોય એવું બન્યું નથી. અતિશય મંતાપથી લાલ થઈ ગયા હોય એવું એક વાર એમને વિષે લખાયું છે. જ્યારે પેરાગીઓના મારથી એમણે સાધુઓના નાંસા પર સોળ હઠેલા જોયા ત્યારે એમણે જમીન પર પોતાના હાથ અક્ષાળી દીધા અને બોલ્યા, ‘અરેરે, પાપીઓએ મારા સાધુઓને આવા માર્યા!’ પણ એટલા સંતાપમાંયે એમના મુખમાંથી એક પણ દુરિચ્છાદર્શક વાક્ય નીકળ્યું નહિ.

ઉલટું નાનું બાળક પણ કોઈ રીતે એમનાથી નારાજ થયું હોય, તો એને રાજી કર્યે જ એમને કળ વળતી. એક વાર સભામાં સર્પ નીકળ્યો, તેને લીધે કાંઈક ગડબડ થઈ; તેથી તે જગ્યાએ સહજનંદ સ્વામી જવાને ઉઠ્યા. એ જતા હતા એટલામાં એક બાળક એમને પગે લાગવા આવ્યો. ઉતાવળમાં સહજનંદ સ્વામીએ એને હાથ પકડી દૂર કર્યો. છોકરો કંખવાણો પડી ગયો. સર્પનો મભરાટ દૂર થયા પછી સ્વામિનારાયણ પાછા આસને આવીને બેઠા. છોકરાની એમને વિસ્મૃતિ થઈ ન હતી. એને પાસે બોલાવી બેસાડ્યો અને પ્રસાદી અપાવી ખુશ કર્યો.

સહજનનંદ સ્વામી

પોતાનું ખુદ દરનાર ઉપર પણ એ દયા કરવા તત્પર રહેતા. વીસલનગરમાં એક શૌભારામ લાચી હતો, તે સત્સંગીઓ ઉપર બહુ દ્વેષ રાખતો. સત્સંગીઓને ન્યાત બહાર મુકાવવામાં એ અગ્રેસર હતો. સત્સંગીઓનો અગ્રેસર બળદેવ નામે એક નાગર હતો. એક દિવસ શૌભારામે બળદેવને કહ્યું, 'બળદેવ, તારા સ્વામિનારાયણુ ભગવાન હોય તો હું તે કોમનો ધણો દોડ કઈ છું, છતાં કેમ સાજેતાએ રૂંદ છું? એ મને આંધળો ન કરી નાખે?' બળદેવે કહ્યું, 'અલ્યા, હાથે કરીને શું કામ અંધાપો માગી લે છે?' શૌભારામે કહ્યું, 'જો સ્વામિનારાયણુ ભગવાન હોય તો હું આઠ દિવસમાં આંધળો થાઉં એમ માગી લઉં છું.' એના માગ્યા પ્રમાણે જ થયું. સ્વામિનારાયણુ ત્યાર પછી કેટલેક વખતે વીસલનગર પધાર્યા. એમણે શૌભારામના અંધાપાની વાત સાંભળી એટલે કહ્યું, 'એમ! મારે લીધે એ આંધળો થયો? ત્યારે ચાલો, આપણે એને ઘેર જઈ એને દર્શન આપીયે.' દયાળુ ધનરયામ એને ત્યાં જતો હોતો પધાર્યા ખરા, પણ હજુ શૌભારામનું કર્મ કુટેલું જ હતું. એણે સ્વામિનારાયણુને ભગવાની ચોખ્ખી ના પાડી અને કહેવડાવ્યું કે હું જમવા ખેડો છું તે નહિ મળી શકું. પછી સહજનનંદ સ્વામી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

એ વીસલનગરમાં જ બળદેવનો મામે લાલદાસ પણ સહજનનંદ સ્વામીને દ્વેષી હતો. લાલદાસ ગામનો સુખો કે કાષ્ટક એવો અધિકારી હતો. એ સત્સંગીઓને બહુ કનડતો. એકવાર એણે બધા સત્સંગીઓને તાડકામાં ઉભા રહેવાનો

કુકમ કર્યો. બધા સત્સંગીઓ તડકામાં ઉભા રહ્યા છે એમ સાંભળી, બળદેવ અને એની મા ઉદયકુંવર પણ જઈ તડકામાં ઉભાં. સિપાઈઓએ બળદેવ અને એની માને ઘેર ચાલી જવા કહ્યું, પણ એમણે એ વાત ગણુદારી નહિ. એટલે સિપાઈએ જઈને, બા સાહેબ અને બાણુબાઈ પણ તડકામાં ઉભાં છે તે ખસતાં નથી એમ લાલદાસને કહ્યું. લાલદાસ એ જગ્યાએ આવ્યો અને બંદેન તથા બાણુજને ઘેર જવા વીનવ્યાં. ઉદયકુંવરે શાંતમણે જવાબ દીધો કે બધા જશે ત્યારે અમે પણ જઈશું. બંદેન અને બાણુજ તડકામાં ઉભાં રહે એ લાલદાસથી સહન ન થયું, એટલે એણે બધાને છોડી મુક્યા.

સ્વામિનારાયણને જ્યારે વીસલનગરમાં સત્સંગીઓ ઉપર પડતા ત્રાસની ખબર પડી ત્યારે એમણે ત્યાં જવાનાં નિશ્ચય કર્યો. ધણુઓએ તેમ કરતાં એમને વાર્યા, તેથી માત્ર એક સેવકને લઈ એ ઓગ્ધીંતા વીસલનગર નીકળી ગયા. બળદેવને ત્યાં ઉતારેા કરી, એમના આવ્યાની ખબર લાલદાસને પહોંચાડવા કહ્યું. બળદેવે આનાકાની કરી, પણ આજ્ઞા જ થઈ એટલે લાલદાસને જાણ કરવી પડી. લાલદાસ તો ક્યારે સ્વામિનારાયણ હાથમાં આવે અને એને કેદ કરે, એમ તકથી જ રહ્યો હતો. એણે ત્રીસ આરખોને સ્વામિનારાયણને પકડવા મોકલ્યા. આરખ જમાદાર બળદેવને ત્યાં આવ્યો, પણ સ્વામિનારાયણની તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈ એને પકડવાનું મન જ થયું નહિ. એ તો લાલદાસની પાસે પાછો ગયો અને કહ્યું કે એવા ઓલિયા પુરુષને કું નહિ પકડું. જંગલી આરખમાં

સહજનનંદ સ્વામી

પણ આવો ફેરફાર જોઈ લાલદાસ વિસ્મય પામ્યો. પણ એટલામાં પાઠળ જુએ છે તો સ્વામિનારાયણ એને ઘેર જ આવી ઉભા હતા. એમને જોતાં જ એની ચિત્તવૃત્તિ ફરી મઈ; એના ઉપર સ્વામિનારાયણ વિશે જુદી જ છાપ પડી. એણે ઉઠીને સ્વામિનારાયણનો આદરસત્કાર કર્યો. સ્વામિનારાયણે એને ઉપદેશ કર્યો અને એની શંકાઓનું સમાધાન કર્યું. પરિણામે એ સ્વામિનારાયણનો શિષ્ય થયો.

સંવત ૧૮૬૯ માં તો એમની દયાનાં અનેક ઉદાહરણો થયાં. કાઠીયાવાડમાં અમણોતેરો કાળ બહુ જ બયંકર ગયો. એ કાળ કેટલો બયંકર ગયો હશે તેની કલ્પના કરવાને જે વિગતો પૂરતી થશે. તે વર્ષે ગુજરાતમાં તુવેરનો ભાવ રૂપીયે મણુ હતો અને કાઠીયાવાડમાં ચાર રૂપીયે મણુ હતો; અને ધીને ભાવ સવાશેરીકો હતો; એટલે આજની મોંઘવારીના આવો અમણોતેરમાં પણ બોલાયા હતા. એ વર્ષે દુષ્કાળ પડશે એની આગાહી સ્વામિનારાયણે આગળથી કરી હતી, અને ગામેગામે કાગળો લખાવ્યા હતા કે ઘર વેચી, ઢોર વેચી, ઘરેણાં વેચીને પણ અન્નનો સંગ્રહ કરજો; નહિ તો અન્ન અને જાંતને વેર થશે. કેટલાઓએ એ આજ્ઞા માની અને કેટલાકે અનુષ્ઠાનસ્વભાવને વશ થઈ ન ગણુકારી. દુષ્કાળની બયંકરતા તીવ્ર થતી ગઈ. પૈસા આપતાંયે અન્ન ન મળે એવી સ્થિતિ થઈ. સ્વામિનારાયણે ચોતાના સત્સંગીઓ ઉપર બોલ્લે ન પડે તેટલા માટે સર્વે સાધુઓને કાઠીયાવાડની બહાર રસ્તા મોકલી દીધા અને દર્શનને મિથે પણ એમની પાસે આવવા મનાઈ

કરી. પોતે તે વર્ષે શોક પાળી નખ અને કેશ વધાર્યા. ગુજરાતથી અનાજ મગાવી દાન દેવા લાગ્યા અને પોતે છાના રહી ગામેગામ ફરી સત્સંગીઓની ખબર લેવા માંડી. * દુઃખી સત્સંગીઓને જુદી જુદી રીતે સાદાખ્ય કરી; કોઈને અન્ન આપ્યું, કોઈને ગુજરાતમાં મોકલી દીધા. જૂખ્યાંને અન્નદાન દેવામાં સત્સંગી-ન-સત્સંગી જોવો નહિ એવી એમની આજ્ઞા છે, અને એ પ્રમાણે જ એ પોતે પણ વર્તતા.

પોતે ઘણીવાર ચમત્કાર બતાવતા, અને અગણોતેરામાં ઘણાને પોતાના ઐશ્વર્યથી જ એમણે મદદ કરી હતી. પણ કોઈ રાજા રજવાડાને ચમત્કાર કરી બતાવે એ એમને ગમતું નહિ. વડોદરાના એક શાસ્ત્રીએ એમને એકવાર કહ્યું કે 'કોઈ મોટા માણસને ચમત્કાર કરી બતાવો તો કેટલો બધો સમાસ થાય !' એની ઈચ્છા સયાજીરાવનો રોગ મટાડાવવાની હતી. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, 'મોટા માણસને અને અમને બંને એવું ન મળે. મોટા માણસને ધન અને વૈભવનો મદ હોય, અને અમને વૈરાગ્ય અને ત્યાગનો મદ હોય; મોટા માણસ રાજ થાય તો કોઈ ગામ કે ગરાસ આપે તેની અમને ગરજ

* આ વર્ષમાં સ્વામિનારાયણને ગુસ્સાસ રાખવા પડ્યો હતો. સહનનંદ સ્વામીની શિષ્યશાખા પણી મોટી હોવાથી, એમને કેદ કરવામાં આવે તો એમના છુટકારા માટે બારે ફંડ વસુલ કરી રાજાય એવી બુદ્ધિથી દુષ્કાળપીડિત લોકો અને રાજ્યના આધિકારીઓ સહનનંદ સ્વામીને પકડવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.

સહજનનું સ્વામી

ન હોય, અને એમને ભજન અને સત્સંગ કરાવવાનો આગ્રહ હોય તેની એને દરકાર ન હોય; એટલે અમારે અને એને મળવું ન આવે.'

કોથી, માત્રી અને ઇર્ષ્યાળુ ભક્ત સાથે એમને જવાયે મુલાણુ થતું નહિ, અને કામીનો તો વિશ્વાસ જ ન બેસતો કે એ સત્સંગી છે. વળી જે દાંભિક ભક્તિ કરે એના ઉપર બહુ અણુમરો રહેતો. ભક્તોમાં એમને શરવીર ભક્ત અતિશય ગમતો. જેને નિયમ પાળવામાં શિથિલપણું હોય, જે પોતાને અતિશય દુઃખ સમજતો હોય, જે પરમેશ્વર કરાવશે તો કરશું કહી તદ્દત પુરુષાર્થહીન હોય, જે એવા ઉદ્ગારો કાઢતો હોય કે શું પરમેશ્વરની બધી આગામી કાઢી પાળી શકાય છે, કે શું એક જન્મે કાઢવું કદમાણુ થાય છે, તે ધાર્મિક અને ભક્તિવાન હોય તોપણ એનો સંગ ન કરવો એવો એમનો આગ્રાહ્ય હતો.

શુક્રવેદાંતી એટલે જેનું બદ્ધબ્રહ્માડસ્મિ માત્ર બોલવામાં જ આવી ગયું હોય પણ અનુભવમાં કે વર્તનમાં હિતયું ન હોય, જે ભક્તિ કે જ્ઞાનનું આલંબન કરી લોકોને અધર્મ કે અનીતિને માર્ગે ચઢાવતા હોય, જે પરમેશ્વર કરતાં પૂર્વકર્મ પર વિશેષ ભાર દેતા હોય એવા ઉપર એમને બહુ અભાવ રહેતો, અને એવાનો સંગ ન થાય એવું પરમેશ્વર પાસે માગવા એમના શિષ્યોને ઉપદેશ દેતા. અસ્તુ.

કેટલાક પ્રસંગો

એકવાર સહજનનંદ સ્વામી સારંગપુરમાં* વરસાદના
જલસ્રોતમાં રહેતા હતા; તેવામાં ત્રણ દિવસ સુધી એકસરખી
વરસાદની હેલી થઈ અને ખામમાં ઘણું ઘરો પડવા માંડ્યાં.

તેમાં એક બ્રાહ્મણનું ઘર પણ હતું. એના
ઢોડાની રક્ષા મેળ નીચે દશવીશ ઢોર દમાવા લાગ્યાં.

બ્રાહ્મણ દોડતો સહજનનંદ સ્વામી પાસે આવ્યો અને મદદનો
પોકાર કર્યો. સહજનનંદ સ્વામીએ પાસે બેઠેલા માણસોને દોડી
જવા કહ્યું, પણ કોઈ હાથ નહિ. તે જોઈ સહજનનંદ સ્વામીએ
પોતે દોડીને ખજેથી મેળ હવે જાણી રાખ્યો અને પશુને
બહાર કઢાવ્યાં.

* કાઠીયાવાડમાં બિચાદ પાસે

સહજનનંદ સ્વામી

જુનાગઢ તાબામાં પંચાળા ગામના ઠાકોર ઝીણાભાઈ સહજનનંદ સ્વામીના અતિ પ્રિય શિષ્યો પૈકી ધૈર્ય દેવાની રીત એક હતા. એના છેલ્લા મંદવાડમાં સહજનનંદ સ્વામી એને જોવા ગયા, અને એને ઉપદેશ આપી શાંતિથી દેહ છોડાવ્યો. ત્યારપછી સહજનનંદ સ્વામીએ ઝીણાભાઈની માતાને જોલાવી એક બાજુ બેસી એમની જોડે નીચે પ્રમાણે વાત ચર્ચ કરી:

સહ૦—તમારે ઝીણાભાઈને પંચાળું એક ગામ છે; તેમાં પણ બે ભાગ છે: ઝીણાભાઈનો ને ગંગાભાઈનો. તેને બદલે તમારા ઝીણાભાઈને જુનાગઢનું રાજ્ય મળે તો તમે રાજ કે નહિ ?

મા૦—ત્યારે તો હું બહુ રાજ થાઉં.

સહ૦—જુન ગઢ કરતાં વડોદરાનું રાજ્ય બહુ મોટું છે; તે રાજ્ય ઝીણાભાઈને મળે તો તમે રાજ કે નહિ ?

મા૦—તો તો હું બહુ રાજ થાઉં.

સહ૦—વડોદરાના રાજ્ય કરતાં અંબેજનું રાજ્ય બહુ મોટું છે; તે જો ઝીણાભાઈને પ્રાપ્ત થાય તો તમે રાજ કે નહિ ?

મા૦—ત્યારે તો હું અતિ રાજ થાઉં.

સહ૦—આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય ઝીણાભાઈને મળે તો તમે રાજ થાઓ કે નહિ ?

મા૦—ત્યારે તો હું વળી બહુ જ રાજ થાઉં.

સહૃ—ઝીણુભાઈને ઇંદ્રનું રાજ્ય મળે તો તમે રાજી થાઓ કે નહિ ?

મા૦—ત્યારે તો હું ખૂબ જ રાજી થાઉં.

સહૃ—અને આખા બ્રહ્માંડનું રાજ્ય મળે તો ?

મા૦—તો તો હું અતિશય રાજી થાઉં.

સહૃ—પણ ઝીણુભાઈ તો ત્યાં રાજ્યગાદી ઉપર બેઠા હોય અને તમને અહીં દેખ્યામાં આવે નહિ, તેનું કેમ ?

મા૦—હું જાણું જે મારે દીકરો મોટી રાજ્યગાદી ઉપર બેઠો છે; એમ જાણીને મનમાં બહુ સુખ પામું.

સહૃ—ત્યારે અમે ઝીણુભાઈને સૌથી મોટું રાજ્ય અને મોટું સુખ આપું છે, અને ઝીણુભાઈ તમને પણ ત્યાં તેડી જશે.

એમ કહી ઝીણુભાઈના શય પાસે તેડી ગયા અને શાંત થયાં.

એકવાર સહજનંદ સ્વામી ધોરાજીમાં એક ગરાસીયાને ત્યાં ઉતર્યા હતા. તે વખતે ગોંડળના દરબાર સમઘટિ હાલિમાઈ પણ ધોરાજી આવેલા હતા. સ્વામિ-

નારાયણને ગામમાં આવેલા જાણી દરબારને એનાં દર્શન કરવા જવાની ઇચ્છા થઈ. એક ગરાસીયાએ સલાહ આપી, ‘સ્વામિ-નારાયણ તો સાધુ છે, મારે આપણે રાજાઓએ ત્યાં શું કામ જવું જોઈયે ?’ પણ દરબારને ગાદીનું અભિમાન ઓછું હતું. એણે રસાલા સાથે જ્યાં સહજનંદ સ્વામી ઉતર્યા હતા ત્યાં જવા માંડ્યું. તે જાણી, જે ગરાસીયાને ત્યાં સહજનંદ

સહજનનંદ સ્વામી

સ્વામી ઉતપા હતા તે ઉતાવળો વ્યવસ્થા કરવા ઘેર ગયો, અને સહજનનંદ સ્વામીને દરબારના આગમનની ખબર આપી. ગરાસીયાને દરબારનું સ્વાગત કરવા ખરચ કરવું પડે એ રચનું ન હતું એમ સહજનનંદ સ્વામીએ જોઈ લીધું, અને છૂર્ત જ એક કુંભાર ભક્તને ત્યાં ચાલી નીકળ્યા.

દરબારને રસ્તામાં ખબર પડી કે સહજનનંદ સ્વામી તો કુંભારને ત્યાં જઈ બેઠા. એટલે પેલા સલાહકારે પાછી ખાદીનો મોભો સાચવવાની સલાહ આપી. પણ દરબાર તો સહજનનંદ સ્વામીને મળવા આતુર થઈ રહ્યા હતા. કુંભારને ત્યાં જતાં એને નીચું થવાપણું ન લાગ્યું; પણ કુંભારને ઘેર પોતે આવે છે એમ કહેણુ મોકલ્યું. દરબારનું સ્વાગત કેમ કરવું એ વિષે કુંભાર વિમાસણમાં પડ્યો. પણ સહજનનંદ સ્વામીએ એને નિશ્ચિંતપણે એક ગુણો પાચરવા આજ્ઞા કરી.

હુડીસીંગ આવીને ગુણુ ઉપર બેઠા. સહજનનંદ સ્વામીએ એમને ઉપદેશ દેવા માંડ્યો. ઉપદેશ દેતાં દેતાં એક કમંડળુમાંથી પાણી પીતા જતા હતા. કુંવરને પણ થોડું પાણી પાચું. દરબાર પણ સરળ વૃત્તિના હતા. એણે સંપ્રદાયના વર્તમાન ધાર્યા.

સત્પુરુષનો કિંચિત પણ દુરુદ્ધરનો સંબંધ જીવનું હિત કરવાવાળો છે એવી સહજનનંદ સ્વામીની શબ્દા. અંતમહિમા અડગ મહા હતી. એટલે મનુષ્ય, પ્રાણી અને નિર્માનિતા અને વનસ્પતિને સુધાં જે તે ઉપાયે પણ સત્પુરુષોના સમાગમમાં લાવવા એ અતિ

પરિશ્રમ ઉડાવતા. તેટલા માટે ઝાડોને વર્તમાન ધરાવતા અને પ્રાણીઓને પ્રસાદી ખવરાવતા.

દાદાખાચરની નાની દીકરી માંદી પડી અને બમે એમ ન લાગ્યું, ત્યારે સતોની પંક્તિમાંથી પ્રત્યેક સંતનું પ્રસાદનું અન્ન ભેગું કરી તેમાંથી બે ગ્રાસ પોતે જમીને પ્રસાદી છાકરી માટે મોકલી કે 'જેથી એનું કલ્યાણ થાય.'

તે જ પ્રમાણે દાદાખાચરની ઘોડી માંદી હતી ત્યારે પાણીના વાસણમાં સર્વે સાધુના પગના અંગુઠા ભેળાવી, પોતે તેમાંથી બે અંજલિ ચરણામૃત પીધું અને શેષ પ્રસાદી ઘોડીના કલ્યાણાર્થે મોકલાવી.

એ શ્રદ્ધા સહજનંદ સ્વામીના સિધ્ધોમાં સારી રીતે કિતરી આવેલી જણાય છે. સાધુ સચ્ચિદાનંદ સ્વામી જેતી કરતા ત્યારે જે ઝાડો દાખી નાખવાં પડે કે છેડો કાપેડવા પડે તેને પહેલાં વર્તમાન આપી પછી ઉખેડતા; અને આજ સુધી કોઇ મરતા પ્રાણીના મુખમાં 'સ્વામિનારાયણ' શબ્દનો મંત્રોચ્ચાર કરી પાણીની અંજલિ વડે વર્તમાન ધરાવવાનું દૃશ્ય સંપ્રદાયમાં નવું નથી.*

ગામે છાડેરમાં સહજનંદ સ્વામી પાત્રજભાઈને ઘેર પધાર્યા હતા. જનવાનો સમય થયો ત્યારે **સ્નેહાધીનતા** પાત્રજભાઈની પત્નીએ સ્વામિનારાયણને પીરસવા માંડ્યું. જમતાં જમતાં બાહ્યે પૂછ્યું, 'મહારાજ,

* વર્તમાન ધરાવવો સર્વે અનુયાયીઓને આધકાર છે એ વાત અત્રે નહીં લેવી ઠીક છે.

સહજનનંદ સ્વામી

દૂધ લાવું ?' સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું, 'બલે લાવો.' પછી તે બાઈ "પ્રેમમાં ને પ્રેમમાં ઉઠ્યાં તે હાસની દોણી લાવ્યાં ને મહારાજને દૂધ જાણીને હાથ આપી. તેને મહારાજ પીવા મંડ્યા ને એમ બોલ્યા જે 'આ દુધ તો ભારે ગળ્યું છે, ને માંદ સાકર તાજી છે.' એમ કહીને ત્રણ વાર માગીને બધી હાસની દોણી પી ગયા. પછે તે બાઈ બીજા સાઈ હાસ લેવા ગયાં, તારે ખબર પડી એટલે બહુ પથ્થાત્તાપ કર્યો; અને મહારાજને કે, કે મેં તો તમને હાસ પાછ ને દૂધ તો રહિ ગયું. તારે મહારાજ કે એ તો દુધ હતું. પછે મહારાજને બતાવ્યું. તારે મહારાજ બોલ્યા 'જે તમે અતિ હેતે કરીને પાછ તે દુધ કરતાં ગલિ લાગી.'

"અને કોઈક સમયને વિષે ગામ હિપ્પેટામાં મહારાજ આહિરને ઘેર જઈને કે, 'શું કરો છો ?' તારે તે કે 'મહારાજ, જમિયે છઠ્યે.' તારે મહારાજ કે 'અમે પણ સુખ્યા થયા છીયે તે ખાવા આપો.' પછે તે કે 'મહારાજ, અમારા તો હાથ એકા છે તે તમે તમારે હાથે લઈને જમો.' પછે મહારાજ પોતાને હાથે કાઢલામાંથી ઘેંસ ને દુધ લેને થાંભલાને ઓઠી ગણુ દેઠને જમ્યા. એમ પ્રેમીને ઘેર અણુતેડ્યા આવે છે, ને જીજ્ઞાસુને તો ધ્યાનમાં પણ દુર્લભ છે." (સ્વામી નિર્જીવદાસની વ્રતો. ૪૫૧)

એક વાર સ્વામિનારાયણ બોટાદ (કાઠીયાવાડ)માં દાહા ખાચરના દરબારમાં સમા કરીને બેઠા હતા, તેટલામાં જાલાવાડનો 'એક અતિ વૃદ્ધ ને નિર્ધન એવો, ને અણુ વસ્ત્ર

જેણે પેઘાં છે, ને કંપતાં છે અંગ જનાં, એવો વિગ્ર આવીને મહારાજ સન્મુખ ને સમા કહે ઉભો રયો; ને માથે અતિ જીર્ણ પાદ્ર પાંધેલ તેની ગાંઠને હાથે કરિને સંભાલે તેને મહારાજ એક નજરે જોઈ રયા. 'પછી એક ગાંઠ છોડીને એક રૂપીયો હાથમાં લઈને સહજનનંદ સ્વામી પાસે આવ્યો; તેને મહારાજે લાંબો હાથ કરીને લીધો, અને પૂછ્યું કે 'હાસા, આ રૂપીયો ક્યાંથી લાવ્યા છો?' ત્યારે તે જુદે કહ્યું કે હું ઝંઝાવાડની દાસદે ગયો હતો ત્યાંથી મળ્યો હતો, તે તમને આપવા સાર રાખી મેલ્યો હતો.'

સહજનનંદ સ્વામી—તમારી પાદ્રી ફાટી ગઈ છે તે લઈને નહિ ?

બ્રાહ્મણ—પાદ્રી લઉં તો તમને શું આપું ? મારી પાસે બીજો રૂપીયો નથી, અને આવી પાદ્રીએ પણ ચાલ્યું જાય છે.

આ સાંભળી સહજનનંદ સ્વામીએ મુક્તાનંદ સ્વામીને પૂછ્યું, 'આ વિગ્રને કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું ?' ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે 'એણે સંપૂર્ણ પોતાનું કામ સિદ્ધ કરી લીધું.'

કેટલાક શિષ્યોની વાતો

અવતારી પુરુષનું સામર્થ્ય અને ચારિત્ર એમના પોતાના ઉપર આવી પડેલા પ્રસંગોમાં જે રીતે તરી આવે છે, તેમ એમના સમાગમમાં આવેલા શિષ્યો પર એમણે ઉપજાવેલી અસર ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે. ગુરુની અથવા ગુરુ માટે સખ્ત કસોટીને કેઈ શિષ્ય સહન કરે તો તેણે ગુરુની કાંઈ અસાધારણ મહત્તા અનુભવી હોવી જોઈએ એમ માનવાને હરકત નથી. આટલા માટે ગુરુના ચરિત્ર સાથે એના જુદા જુદા શિષ્યોનાં પ્રાસંગિક ચિત્રો પણ ગુરુને સમજવા માટે વિચારવા યોગ્ય છે. એવાં કેટલાંક ચિત્રો અહીં રજૂ કર્યાં છે.

હીંબડીના શેઠ મૂળજીભાઈ ગઢડામાં ફાદાખાતરના કારભારી થઈને રહ્યા હતા. એવામાં એને ગુરુ દિવે અહીં અને વેશબ્ય એરથી દીકરો બહુ માંદો હોવાના સમાચાર —મૂળજીભાઈ લઈને તેડવા માટે માણસ આવ્યો. મૂળજીભાઈ સહજાનંદ સ્વામીની આજ્ઞા

કેટલાક શિષ્યોની વાતો

પૂછવા ગયા. પહેલાં તો સહજનંદ સ્વામીએ ઘેર જવું જ નોંધ્યે એમ જણાવ્યું. પણ ત્યારે મૂળજીભાઈ પગે લાગીને જવા તૈયાર થયા ત્યારે સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે ‘તારો દીકરો દેહ મેલે, તો તને કાંઈ શોક થાય?’ મૂળજીભાઈએ કહ્યું, ‘તમે એને ધામમાં તેડી જાઓ, તો મને શું કામ શોક થાય?’ એ સાંભળી સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે ‘તારો દીકરો ધામમાં ગયો છે, માટે નદીએ જઈને નાહી આવ.’ એટલે મૂળજીભાઈ નાહી આવ્યા અને મહારાજને પગે લાગીને ખેડા, તથા કોઈ પણ પ્રકારે શોક ન કર્યો.

અમદાવાદમાં નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કર્યા બાદ ગુરુભક્તિ બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરવાનો સહજનંદ સ્વામીએ સંકલ્પ કર્યો, પણ પાસે પૂરતા પૈસા ન હતા. પછી પૈસા ધીરે એવો કોઈ ધનાઢ્ય ભક્ત હોય તો તેની તપાસ કરી. ત્યારે આનંદાનંદ સ્વામીએ લાલદાસ ગોરાનું નામ જણાવ્યું. સહજનંદ સ્વામીએ લાલદાસને બોલાવીને પોતાનો સંકલ્પ જણાવ્યો. લાલદાસે કહ્યું કે મારી પાસેથી નીકળી શકે, પણ હું મારી પત્નીને પૂછીને આપું. સહજનંદ સ્વામીએ પત્નીની સંમતિ લેવા લાલદાસને મોકલ્યો. પત્નીએ કહ્યું, ‘એ રૂપીયા ભગવાને આપણને આપ્યા છે, ભગવાનના છે, માટે ભગવાનને આપો; અને તમે શું સમજીને મારી સંમતિ માગવાની મહારાજની આગળ વાત કહી?’

એટલે લાલદાસે રૂપીયા લાવીને મહારાજ આગળ મુક્યા. સહજનંદ સ્વામીએ તે વડે બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરી.

સહજનનંદ સ્વામી

પંકિત થયા પછી તુર્તજ સ્વામિનારાયણ ખીજે ગામ નીકળી જવાના હતા; માટે હરિભક્તોએ પૂજા કરવાનું સરૂ કર્યું. કોઠારીઓ ભેટના રૂપીયા ગણવાને બેઠા. પૂજાને અંતે ખરાખર સાત હજાર ને અર્ધો રૂપીયો ભેટમાં આવ્યા.

સહજનનંદ સ્વામીએ લાલદાસને એના રૂપીયા પાછા દીધા. તે વખતે લાલદા હાકરે કહ્યું કે 'આ તો ભાતા વળે પણ ન વધ્યું.' સહજનનંદ સ્વામીએ ઉત્તર દીધો, 'હું બેળો છું ત્યાં સુધી તમે ભાતાની શું કામ ચિંતા કરો છો ?'*

ગામ શીયાણીના રાજા ભક્તને સહજનનંદ સ્વામી પર અત્યંત પ્રીતિ હતી. એક વાર એને ગુરુદેવના દર્શન કરવાની અત્યંત ઇચ્છા થઈ. ત્યારે દર્શન કર્યા પહેલાં અન્ન ન જમવાનો નિશ્ચય કરીને એ ઘેરથી નીકળ્યા; તે અઢાર દિવસે ગઢડે પહોંચ્યા અને ત્યાં દર્શન કરીને પછી જમ્યા.

ત્યાર પછી એ પાર્ષદ થઈને સહજનનંદ સ્વામી પાસે રહ્યા. તેવામાં મહિયાવનાં 'ફાયા'એ પોતાનો દીકરો મરી

* યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે અસ્તેય પ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ । પોતાને અત્યંત આવશ્યક વસ્તુ ઉપરાંત જે મનુષ્ય અનાયાસે મળેલી વસ્તુને સ્વીકારતો નથી, પોતે આવશ્યક વસ્તુને પણ જે એના બદલામાં પૂરતી સેવા કે મહેનત કર્યા વિના લેતો નથી કે મેળવવા ઇચ્છા રાખતો નથી, તે મનુષ્યને ન્યારે પોતાની સદિચ્છા પાર પાડવા ધનની કે સામગ્રીની જરૂર પડે ત્યારે ગમે ત્યાંથી પણ તે આવી મળે જ છે. એવો આ સૂત્રનો સાદો અર્થ છે.

કેટલાક શિષ્યોની વાતો

જવાથી એમનો વહીવટ સંભાળી શકે એવો કોઇ માણસ આપવા સહજનંદ સ્વામીને વિનંતિ કરી. ત્યારે સહજનંદ સ્વામીએ રાજા ભક્તને એ કામે જવાની આજ્ઞા કરી.

રાજા ભક્તે તુર્ત જ આજ્ઞા માથે ચડાવી પૂછ્યું, 'હું જન્મવાનું કેમ કરું?' સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, 'શેર લોટ લઇને જમજો.'

રાજા ભક્તે આજ્ઞા એવી અક્ષરશઃ પાળી કે શેર લોટ સાથે મીઠું પણ લીધું નહિ.

કેટલેક દિવસે 'ફૂંખા' અને રાજા ભક્ત સહજનંદ સ્વામીને દર્શન આપ્યાં, ત્યારે 'ફૂંખા'એ કહ્યું કે 'ભક્ત તો ખુબ સારા છે, અને મારો સર્વ વ્યવહાર ઉપાડી લીધો છે, પણ કશું જન્મતા નથી એ દુઃખ છે.' ત્યારે મહારાજે ભક્તને ન જન્મવાનું કારણ પૂછ્યું. રાજાભક્તે કહ્યું, 'શેર લોટની આજ્ઞા આપી હતી, તે પ્રમાણે લઇને ખાઉં છું.' સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, 'બાઇ, શેર લોટ લેવાનું કશું એના અર્થ થી જોળ લેવાં જ નહિ એમ ન હતો.' એટલી એમની આજ્ઞાધીનતા હતી.

રાજા ભક્ત ક્ષાત્ર વૃત્તિના હોવાથી એક વાર ખારવડીયાની પાછળ પડતાં એક ખારવડીયાની જોળી વાગવાથી મરણ પામ્યા.*

* કોઇ પણ શુભોનો અસાધારણ વિકાસ શરવીરતા વિના થઇ શકતો નથી. અઠાર દિવસ ઉપવાસ કરી મુસાફરી કરવી,

સહજનનંદ સ્વામી

દાદા ખાચરના સહજનનંદ સ્વામી પ્રત્યેના નિઃશંક વિશ્વાસની વાતો ગણી શકાય નહિ એટલી થાય. જેમ દાદા ખાચરનો શરવીર સિપાઈ સેનાપતિનો હુકમ નીકળતાં વિશ્વાસ એનો અમલ કરવા જ મંડી પડે, તેમ સહજનનંદ સ્વામીનો જરાક ભાવ પણ સમજતાં—

‘ નહિ શબ્દ કંઈ સામે બોલે
નહિ કેમ કરી કારણ તોળે
કરીને મરવું એક ધર્મ તોળે. ’

સહજનનંદ સ્વામી એમને ત્યાં અઠ્યાવીશ વર્ષ ધર કરીને રહ્યા; સહજનનંદ સ્વામીના શિષ્યો—સંતોના અર્થને એમને ધસારો ભોગવવો પડે, એ તો ઠીક; સહજનનંદ સ્વામીને માટે એમને કેટલાં રાજદરબારી જેખમ સહન કરવાં પડેલાં, તેમાંયે એની

શબ્દશઃ આજ્ઞાપરાયણ થવું, એ સર્વેને માટે શરવીરતા—હિંમત જોઈએ છે. જ્ઞાતદાસ ગોરાની દાન કરવાની વૃત્તિ છતાં જટ લાઇને ધન આપતાં હિંમત ન આલી; કારણકે દાન—સર્વ મિલકતનું દાન—ધનના ઉપર પોતાનો તાબો છે, પોતે ધનને તાબે નથી એવા આત્મ-વિશ્વાસ વિના કેમ સંભવે ? એની સ્ત્રીની ઉદાર વૃત્તિ એવા આત્મ-વિશ્વાસથી ઉપજી હશે એમ ન કહી શકાય, પણ એના ત્યાગ પાછળ લાગણીનું બળ રહ્યું હતું. મનુષ્ય પોતાનાં શરીર, ધન વગેરેનો ભોગ સર્વનો હું સ્વામી હું એવા આત્મવિશ્વાસનન્ય શૌર્યથી કરી શકે અથવા પ્રેમ અને ભયની લાગણીથી પણ કરે. પણ લાગણીની તીવ્રતા થયા વિના કે હિંમત વિના કેવળ બુદ્ધિને સમજવાથી વર્તન થઈ શક્યું નથી.

કેટલાક શિષ્યોની વાતો

ક્ષાત્રવૃત્તિ કરતાં વિશેષ ન ગણીયે; પણ તે બધું છતાં સહજનનંદ સ્વામીએ એમની કસોટી કરવામાંયે બાકી રાખી ન હતી. એક વાર સહજનનંદ સ્વામીએ એમને પોતાનો ગરાસ પોતાની બહેનોને લખી આપવા કહ્યું. તે જ ક્ષણે દાદા ખાચરે એ પ્રભાણે કયું. પછી સહજનનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, ‘હવે તમે શું કરશો ?’ દાદા ખાચર બોલ્યા મહારાજ, ‘ભાવનગરના દરબારમાં જઈને નોકર રહીશ.’ દાદા ખાચર નીકળવાને તૈયાર થયા ત્યારે સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ‘ભાવનગર દરબારની નોકરી કરો તેના કરતાં અહીં રહી તમારી બહેનોનો કારભાર સંભાળો તો ? એ તમને વર્ષે સો રૂપિયા દેશે.’ દાદો કહે, ‘ભલે મહારાજ, જેવી તમારી આજ્ઞા.’

એક વર્ષ સુધી દાદાએ બહેનોની વતી કારભાર ચલાવ્યો. પછી સહજનનંદ સ્વામીએ બહેનોને કહ્યું, ‘તમારે ત્યાગી સ્ત્રીઓને ગરાસ શું કામ જોઈયે ? પાછો દાદા ખાચરને સોંપી દો તો ઠીક.’ બહેનો ભાધ કરતાં નિઃસ્પૃહતામાં ઉતરે એવી ન હતી. તેમણે લેખ પાછો સોંપ્યો અને દાદા ખાચર પાછા દરબાર ગયા.

‘ભક્ત આધીન છે સ્યામસુંદર સદા’ એમ કવિએ ગાયું છે, પણ ગુરુને આધીન કરનાર ભક્ત તે કાણ તેનું દાદા ખાચર અત્યુત્તમ દૃષ્ટાન્ત છે.

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ માંડ્યા પહેલાં એ સંપ્રદાયના મુખ્ય ગ્રંથો તથા સિદ્ધાન્તોનો ઉદ્દેશ્ય કરવો હીક થઈ પડશે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાર્વજનિક ધર્મશાસ્ત્ર એ સહજનંદ સ્વામીની શિક્ષાપત્રી છે, અને તે ઉપરાંત ધર્મામૃત અને નિષ્કામ શુદ્ધિ ત્યાગીઓ માટેનાં વિશેષ પુસ્તકો છે. સંપ્રદાયનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ સહજનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ છે.

શિક્ષાપત્રી એ ૨૧૧ અનુબંધ અને એક ઉપનિષદનું નાનકડું પુસ્તક છે. પોતાના સર્વે શિષ્યોને શિક્ષાપત્રી પાળવાના ધર્મોને એક પત્રરૂપે સહજનંદ સ્વામીએ એમાં દર્શાવ્યા છે. એ ૨૧૨ શ્લોકની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે છે:

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

૧૦ શ્લોક પ્રાસ્તાવિક.

૩૮ શ્લોકમાં સદાચાર, શિષ્ટાચાર, શૌચ અને સ્વચ્છતા તથા સાંપ્રદાયિક ચિહ્નોના ધારણના નિયમો આપ્યા છે.

૧૮ „ સત્સંગીઓએ કરવાનાં નિત્યકર્મોના વિધિ છે.

૯ „ વિશેષ પ્રકારના નીતિના નિયમો છે.

૧૭ „ સત્સંગીઓનાં નૈમિત્તિક કર્મો છે.

૧૦ „ સંપ્રદાયના માન્ય ગ્રંથોની સમજણ છે.

૨૦ „ સંપ્રદાયના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોનો સારાંશ છે.

૧૨ „ આચાર્ય તથા આચાર્યપત્નીના વિશેષ ધર્મો વર્ણવ્યા છે.

૨૨ „ ગૃહસ્થોના વિશેષ ધર્મો છે.

૨ શ્લોક રાજઓના ધર્મને લગતા છે.

૧૬ „ સધવા વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મ પરત્વે છે.

૧૩ „ બ્રહ્મચારીના ધર્મ માટે છે.

૧૫ „ સાધુઓના ધર્મના છે.

૧૦ શ્લોકમાં સમારોપ છે.

શિક્ષાપત્રીની મિતિ સંવત ૧૮૮૨ ના મહા શુક્ર પાંચમની છે.

આ પત્રીમાં પણ મોટા નિયમો અગીયાર મનાયા છે.

મંદિરમાં રોજ સાયંપ્રાર્થના વખતે બોલાતા દોહરાઓમાં એનો સમાવેશ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) હિંસા ન કરવી જંતહી, (૨) પર ત્રિયા સંગકો ત્યાગ;

(૩) માંસ ન ખાવત, (૪) મદ્યકો પીવત નહિ બડબોગ.

સહજનનંદ સ્વામી

- (૫) વિધવાકો સ્પર્શિત નાહ, (૬) કરત ન આત્મધાત;
 (૭) ચોરી ન કરની કાઠુકી, (૮) કલંક ન કોડકો લગાત.
 (૯) નિંદત નહિ કોડ દેવકો, (૧૦) બિન ખપતો નહિ ખાત;
 (૧૧) વિમુખ જીવકે વદનસે, કથા સુની નહિ જાત.

શિક્ષાપત્રીનું લખાણ અતિશય ટુંકું છે, એટલે એનો સારાંશ આપવો અશક્ય છે. એમાંની કેટલીક આજ્ઞાઓ કેવા પ્રકારની છે તેનાં દૃષ્ટાંતો આપીને જ એ બતાવું છું.

આરોગ્યનો વિષય હ્યો:

૩૦મા શ્લોકમાં આજ્ઞા છે કે ગાળ્યા વિનાનું જળ તથા દૂધ ન પીવું, અને જે જળને વિષે ઝીણા જીવ ધણાક હોય તે જળે કરીને સ્નાનાદિક ક્રિયા ન કરવી.

૩૨મા શ્લોકમાં કહે છે કે સોક અને શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલાં સ્થળોમાં મળમૂત્ર ન કરવાં કે થુંકવું પણ નહિ; એ શ્લોકનો ગુજરાતી અર્થ કરતાં નિત્યાનંદ સ્વામી નિષિદ્ધ સ્થાનકો ગણાવે છે તે જીર્ણ દેવાલય, નદી-તળાવના આરા, ચાલવાના માર્ગ, વાવેલું ખેતર, વૃક્ષની છાયા અને ધુલવાડી, બગીચા.

આટલા બે નિયમો જ જે પ્રજા પાળતી થઈ જાય તો ભારતવર્ષના રોજો ટાળવાનો એક ઉકેલ મળી જાય.

વળી વ્યવહાર પરત્વે બે શ્લોક સો. શ્લોક ૧૪૫ તથા ૧૪૬ માં ગૃહસ્થને કહ્યું છે કે,

‘ પોતાની ઉપજ પ્રમાણે નિરંતર ખર્ચ કરવો, પણ તે ઉપરાંત ન કરવો; અને જે ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરે છે

તેને મોટું દુઃખ થાય છે, એમ મનમાં નક્કી જાણવું; તથા પોતાના વ્યવહારકાર્યમાં જોટલા ધનની ઉપજ હોય તથા જોટલો ખર્ચ હોય, તે એયને સંભારીને નિત્ય પ્રત્યે, રૂડા અક્ષરે, પોતે તેનું નામું લખવું.*

બ્રહ્મચારીના ધર્મોમાં પણ નીચેના બે શ્લોક ઠાંકવા જેવા છે:

“બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો ભંગ થાય એવું ગુરુનું વચન પણ ન માનવું;” (૧૮૦)

“જો ક્યારેક સ્ત્રીઓનો અથવા પોતાનો પ્રાણ નાશ થાય એવો આપત્કાળ આવી પડે, ત્યારે તો તે સ્ત્રીઓને અડીને અથવા તે સાથે બોલીને પણ તે સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી અને પોતાની પણ રક્ષા કરવી.” (૧૮૨)

સંપ્રદાયનો વેદાંતસિદ્ધાન્ત એક જ શ્લોકમાં નીચે પ્રમાણે શિક્ષાપત્રીમાં આપ્યો છે:

* એમ લાગવાનો સંભવ છે કે આવા નિયમોને માટે કાંઈ શિક્ષાપત્રીની જરૂર છે ? પણ જોને આવા નિયમો આજ્ઞા રૂપે આપવા પડેલા તેણે કયા વર્ગનું કલ્યાણ કરવા નિરન્તર પ્રયત્ન કર્યા હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. સદ્બ્રહ્મનંદ સ્વામીના શિષ્યો ધણાખરા નીચલા વર્ગનું છે એમ એમની હાંસી કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું. પણ એ જ વસ્તુ એની અપાર કષ્ટતા, દયા અને જનતા માટે લાગણીના પુરાવા રૂપે હમેશાં રહેશે. વાણીયા, પાટીદાર, સુથાર, કડીયા, દરજી, મોચી વગેરે જતોને એમણે કેટલી સમૃદ્ધ અને આચારશુદ્ધ કરી તે વર્ણવી શકાય એમ નથી.

સહજનનંદ સ્વામી

નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ ।

વિભાલ્ય તેન કર્તવ્ય્યા ભક્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા ॥ ૧૧૬

શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓ શરૂ થતાં, પહેલા ત્રણ શ્લોક, તથા આજ્ઞાઓ સમાપ્ત થતાં ઉપાન્ત્ય શ્લોક, સત્યાગ્રહના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે એ પણ ચમત્કારિક છે.

૧૧મા, ૧૨મા અને ૧૩મા શ્લોકમાં અહિંસા વિષે નીચે પ્રમાણે આજ્ઞાઓ છે:

‘અમારા સત્સંગીઓ કોઈ જીવ પ્રાણી માત્રની હિંસા ન કરવી, અને જાણીને તો જી, માકડ, ચાંચડ આદિક જીણા જીવ તેમની પણ હિંસા ક્યારેય ન કરવી; અને દેવતા ને પિતૃના યજ્ઞને અર્થે પણ બકરાં, મૃગલાં, સસલાં, માછલાં આદિક કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી; કેમ જે અહિંસા છે તે જ મોટો ધર્મ છે, એમ સર્વ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

અને સ્ત્રી, ધન અને નાજવની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ કોઈ મનુષ્યની હિંસા તો કોઈ પ્રકારે ક્યારેય પણ ન જ કરવી.’

આ આજ્ઞાઓ સર્વ સત્સંગીઓ માટે છે.

સાધુ પુરુષોને માટે નીચેની આજ્ઞા વિશેષ છે: ‘સાધુ ને બ્રહ્મચારી તેમણે કોઈક કુમતિવાળા દુષ્ટ જન હોય, ને તે પોતાને ગાળ દે અથવા મારે તો તે સહન જ કરવું, પણ તેને સામી ગાળ ન દેવી ને મારવો નહિ, ને તેનું જેમ હિત થાય તેમજ મનમાં ચિંતવન કરવું, પણ તેનું શુંકું થાય એવો તો સંકલ્પ પણ ન કરવો.’ (૨૦૧)

આ વૃત્તિ કેવી રીતે કેળવાઈ હતી તેનું એક દૃષ્ટાન્ત. આપનું ઠીક થઈ પડશે. કાઠીયાવાડના જુનાસાવર ગામમાં કૃપાનંદ સ્વામી વગેરે કેટલાક સાધુઓ એક ગરીબ હરિભક્તને ઘેર ઉતર્યા હતા. ગામના કાઠી દરબારને સ્વામિનારાયણના સાધુઓ ઉપર તિરસ્કાર હતો. એ કહેતો કે એ આવશે તો ગામનાં છોકરાંને ભગતડાં બનાવી બગાડી દેશે. તેથી એણે સાધુઓને ગામમાંથી કાઢી મુક્યા. સાધુઓ ગામ બહાર જઈ પેલા ભક્તના ખેતરમાં રહ્યા અને ભક્ત પણ ત્યાં જઈ બેઠો. સાધુઓએ ભક્તને પૂછ્યું, 'દરબારને કાંઈ સંતતિ છે?' ભક્તે કહ્યું, 'ના મહારાજ, એવા પાપીને સંતતિ શાની હોય?' સાધુઓએ કહ્યું, 'ચાલો ત્યારે આજે આપણે ભજન કરીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ કે એ દરબારને એક ઉત્તમ ભક્ત પુત્ર થઈ એના કુળનું અને ગામનું કલ્યાણ કરે, તથા આવા સાધુઓને પોતાને ઘેર ઉતારે!' પરમેશ્વરે એ પ્રાર્થના સાંભળી અને એનો પુત્ર જીવણો ખુમાણ બહુ પવિત્ર અને સાધુ પુરુષ થયો.

ધર્મામૃત અને નિષ્કામશુદ્ધિમાં ત્યાગીઓના ધર્મો અને ધર્મામૃત અને નિષ્કામ ધર્મમાં કાંઈ દોષ આવે ત્યારે નિષ્કામ શુદ્ધિ કરવાનો પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ છે.

સંપ્રદાયના ત્યાગીઓમાં ત્રણ ભેદ છે: બ્રહ્મચારી, સાધુ અને પાર્શ્વદ. બ્રાહ્મણ વર્ગના ત્યાગીઓ બ્રહ્મચારી કહેવાય છે; ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ સાધુ થઈ શકે છે એ બન્ને પ્રકારના ત્યાગીઓને અષ્ટ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે અને.

સહજનનંદ સ્વામી

ધનનો ત્યાગ રાખવો પડે છે. પણ બ્રહ્મચારીઓ ધાતુપાત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે, જ્યારે સાધુઓ કાષ્ઠપાત્ર અને તુંબડીનો જ ઉપયોગ કરે છે. બ્રહ્મચારી સફેદ ધોતીયું અને ભગવું ઉપવસ્ત્ર પહેરે છે અને લાલ ટોપી રાખે છે; સાધુઓ સર્વાંગે ભગવાં રાખે છે.

પાર્ષદ એ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે પણ આઠે પ્રકારનું નહિ. કેટલાક આચાર્યની આજ્ઞાથી સ્ત્રીઓ સાથે બોલી શકે છે, પણ એમને અડકી શકતા નથી. અપરિશ્દ એમણે પાળવાનો હોય છે, પણ ધનનો સ્પર્શ ન કરાય એમ નથી. એટલે એ મંદિરનો આર્થિક વ્યવહાર સંભાળી શકે છે. એ ભગવાં પહેરતા નથી, પણ શ્વેત વસ્ત્રો જ પહેરે છે. કાષ્ઠ પણ ત્યાગીએ કસુંબા વગેરેથી રંગેલાં કે રેશમી કે જરીની કિનાર વાળાં વસ્ત્રો પહેરવાં અધર્મ ગણાય છે. બ્રહ્મચારી અને સાધુઓ ધણુખરું સીવીને તૈયાર કરેલાં કપડાં,—એટલે બદન કે કફની વગેરે—પહેરતા નથી, પણ એક ધોતીયું અને એક ઓઢવાનું વસ્ત્ર એટલું જ ધારે છે. પાર્ષદોને બદન કે અંગરખો પહેરવાની મનાઈ નથી. એ બધા ત્યાગીઓ માથા ઉપર રુમાલ બાંધે છે. પાર્ષદોનો રુમાલ ઘોળો હોય છે અને બીજા એ આશ્રમવાસીઓનો ભગવો હોય છે. બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુઓ જનોઈ પહેરે છે, પાર્ષદો એ બાબતમાં પોતાના પૂર્વાશ્રમના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે. મંદિરની બહાર ત્યાગીઓ એકલા જઈ શકતા નથી. મંદિર બહાર જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

જણુ હોવા જોઈએ. સભા કે બિક્ષાના કારણુ સિવાય
કે ઘેર જવાની ત્યાગીને મનાઇ છે.

સહજનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતેન્ને સંગ્રહ એ તો ગુજ-
રાતી ભાષાનું એક રત્ન છે. સાધનદશામાં
વચનામૃત આધ્યાત્મિક અને વિચારમય જીવન ગાળવા

નારને ગુજરાતી ભાષામાં આવું પુસ્તક વિચાર્યા વિના
જ ચાલે એમ મને લાગે છે. એ પુસ્તકનું મનન અને
ધ્યાસન કરી એના સિદ્ધાન્તો અને ઉપદેશોને જીવનમાં
સ્વા પ્રયત્ન કરનાર ચડયા વિના રહે જ નહિ. આધ્યાત્મિક
ાન્તોના રહસ્યથી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વ્યાવ-
ક સૂચનાઓથી ભરપૂર ભાષામાં આટલું નાનકડું પુસ્તક

તે વખતના ગુજરાતી ગદ્યનો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમુનો
એની ભાષા બહુ સુદાસર, ટુંકી, એક જ અર્થ દર્શાવનારી,
બણેલાને પણ સમજાય તેવા સહેલા શબ્દો અને સરળ
ચયનાવાળી અને જરૂર પડે ત્યાં અર્થને સ્પષ્ટ કરે
દષ્ટાન્તોવાળી છે. એમાં યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય શબ્દોનો જ
ગ દેખાશે. એમાં કોઇ ઠેકાણે ભ્રમકારક, સંસ્યાત્મક કે
વાત જોવામાં નહિ આવે. એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે એ
ના કહેનારનો સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ વચનામૃતોના સંગ્રહ માટે સત્સંગ સદ્ગુરુ સ્વામી-
મુક્તાનંદ, ગોપાળાનંદ, નિત્યાનંદ તથા શુકાનંદનો
ારી છે. સહજનંદ સ્વામીનો ચિરસ્થાયી આ જ અમૂલ્ય

સહજનનંદ સ્વામી

વારસો છે. એ સંગ્રહ મૂળ ગુજરાતીમાં જ થયેલો હોય, સંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ પણ થયો છે. એ ચારે સદ્ગુરુઓ જ્યારે સ્વામિનારાયણ જ્ઞાનવાર્તા કરતા ત્યારે ટિપ્પણ કરી લેતા અને ભોગા મળી પ્રમાણરૂપ થાય એવો એક લેખ તૈયાર કરતા. ચારેમાં સદ્ગુરુ શુકાનંદ સૌથી નાના હતા, અને જ્યારથી એ સંગ્રહાયમાં દાખલ થયા ત્યારથી સહજનનંદ સ્વામીના ખાનગી મંત્રી જેવા હતા. એ સંગ્રહને વર્તમાન સ્વરૂપમાં મુકવા માટે આઘ ખરડો શુકાનંદ સ્વામીની કલમથી થયેલો છે એમ કહેવાય છે. કવિ દલપતરામે એ કાર્યનું શ્રેય મુક્તાનંદ સ્વામીને આપ્યું છે અને એમની સ્તુતિ પર એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં* પણ એવી જ જાતનું વિધાન છે, તે કદાચિત બૂલબૂલેલી માહિતી પરથી હશે અથવા માનાર્થે હશે. વળી એક વચનામૃતમાં નિત્યાનંદ સ્વામીએ તે દિવસ મુધીનાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ સહજનનંદ સ્વામીને બતાવ્યો અને તે જોઈ એ બહુ ખુશ થયા એમ લખાયેલું છે. નિત્યાનંદ સ્વામી ઉદ્ધવ સંગ્રહાયના સકલ હાર્દન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે પણ કેવળ એ કાર્યના નેતા તરીકે હશે.

પણ ચારે સદ્ગુરુઓએ સાથે મળી તેને એક સ્વરૂપ આપ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે અને એ બહુ સાઈ થયું છે. એ

* કવિ દલપતરામનું વિધાન આ પ્રમાણે છે:

વચનામૃત દરિવદનકં વર્ણપુટ કરી પાન :

લિલ્લ સુ સર્વ જાતસંગકો, દીનો જીવનદાન ॥

(પુરુષોત્તમચરિત્ર અ. ૨.)

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

ચારે સદ્ગુરુઓના સહકાર્યથી એ પુસ્તક ખીલકુલ પાઠભેદ વિનાનું થઇ શક્યું છે.

યદ્યપિ વચનામૃતમાં પાઠભેદ નથી તોપણ સંખ્યાભેદ તથા વસ્તુભેદ થયો છે. વચનામૃતની જૂની આવૃત્તિમાં વચનામૃતોની સંખ્યા ૨૬૨ ની છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે દશ વર્ષમાં (છેલ્લાં દશ વર્ષનાં વચનામૃતો જ સંગ્રહ થયો છે) માત્ર ૨૬૨ વચનામૃતો થઈ ન શકે; એટલે મૂળ ખરડાઓમાં એની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પણ ચાર સંગ્રહકોએ એમાંથી એમને યોગ્ય લાગ્યાં એવાં ૨૬૨ વચનામૃતો તાત્ત્વી કાઢી પ્રમાણરૂપ પુસ્તક બનાવ્યું. સંવત ૧૯૨૧માં અમદાવાદના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજીએ વચનામૃતોનું સંશોધન કરાવ્યું. એમણે મૂળ ખરડાઓ પણ શોધ્યા અને એમાંથી ૧૧ વિશેષ વચનામૃતો તથા કેટલાંક વચનામૃતોમાં વિશેષ વિધાનો ઉમેરી અમદાવાદની આવૃત્તિમાં દખલ કર્યાં. એવી રીતે અમદાવાદની વચનામૃતની આવૃત્તિમાં ૨૭૩ની સંખ્યા થઈ છે. એ નવાં ઉમેરેલાં વચનામૃતોની બાબા દેખીતી રીતે કાંઈક જુદી પડે છે. વળી એ અગીયારે વચનામૃતોમાં નરનારાયણ દેવ સંબંધી એક નવીન વિષય સમાન છે; એ વિષય બાકીનાં ૨૬૨ વચનામૃતો પૈકી એકેમાં નથી. વળી ૨૬૨ વચનામૃતોમાં સહજનંદ સ્વામીના ચમત્કારોની વાતોનો ઉલ્લેખ ન થાય, પણ કેવળ આધ્યાત્મિક વિષયોનો જ સમાવેશ થાય એવી દૃષ્ટિ રાખેલી જણાય છે; એ દૃષ્ટિ આ વચનામૃતોમાં નથી સચવાઈ. આ સર્વે કારણોને લીધે એ નવીન ઉમેરેલાં વચનામૃતો સર્વમાન્ય નથી થયાં.

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

હવે સંપ્રદાયનો જ્ઞાનમાર્ગને શો આદેશ છે તે ઉપર વિવેચન કરવા ધાડું છું. મેં એવો આદેશ સ્વામિનારાયણીય મુકાયેલો સાંભળ્યો છે કે સ્વામિનારાયણ જ્ઞાનમાર્ગ ધર્મમાં ઉડું રહસ્ય નથી. એ કેવળ જીવિનાના સદાચારીઓનો પંથ છે, પુષ્ટિમાર્ગનો કે કોઈ બીજા વૈષ્ણવ પંથનો એ એક ફાંટો જ છે, પણ તેનો કોઈ સ્વતંત્ર મત સિદ્ધાંત નથી. આ આક્ષેપ કેવળ સંપ્રદાય વિષેના અજ્ઞાન મુકાયેલો છે, એ હું બતાવવા ઇચ્છું છું.

સર્વે વેદધર્મોના મૂળ પાયો સ્વાનુભવ છે. પોતા મળેલા અનુભવને સિદ્ધાન્તની રીતે સમજવામાં વાદોની રચના થાય છે. એ અનુભવ જોઈએ એછોવત્તો-પૂર્ણ હોય તેટલો વાદ ફેર થાય જ. સંપૂર્ણ સત્ય સર્વે વાદોથી પર, સ્વયંસિદ્ધ

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

અન્યોના આધારોથી પર હોવું જોઈએ.* તેથી આ સિદ્ધાંતોના સમર્થનમાં હું અત્રે પડીશ નહિ. આપી શકાય એવું પ્રમાણુ તે સહજનનંદ સ્વામીનાં નીચેનાં વાક્યો છે:

“ આ જે વાર્તા છે તે અમે પ્રત્યક્ષ દેખીને કહી છે, માટે એમાં કાંઈ સંશય નથી.” (વચના. ગ. પ્ર. ૬૪)

વળી પાછું,

“ આ જે અમે તમને વાત કહી, તે સર્વે શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે ને અનુભવમાં પણ એમ જ દઢ છે. અને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈને તમને આ વાત કહી છે, ને જો પ્રત્યક્ષ જોઈને ન દઢી હોય તો અમને સર્વે પરમહંસના સમ છે.”
(વચના. ગ. મ. ૧૩)

સાધારણતઃ એમ કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત મત માન્ય હતો. મતં વિશિષ્ટાદ્વૈતં મે એમ શિક્ષાપત્રીમાં વાક્ય છે. બ્રહ્મસૂત્ર વેદાંત મત અને ગીતા ઉપરનાં રામાનુજ બાળ્યોને તેમણે પ્રમાણુરૂપ ગણ્યાં છે, તથા ગુરુ પરંપરામાં રામાનુજને આદિ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તોપણ એ બન્ને સંપ્રદાયો બધી રીતે એકસરખા જ છે એમ કહી શકાય નહિ; અને સહજનનંદીય તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ રામાનુજીય દૃષ્ટિ કરતાં અગત્યનાં બાબતોમાં ભિન્ન પડે છે, એમ માફ માનવું છે.

* ‘સ્વામિનારાયણીય જ્ઞાન માર્ગ’ ઉપર પાછળ મોંઘ જુઓ.

સહજાનંદ સ્વામી

પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા એ સ્વામિનારાયણીએના
 દષ્ટિ દેવ છે. એનો સ્વામિનારાયણરૂપે
 પરમાત્મા આ પૃથ્વીમાં અવિર્ભાવ થયો એવો એમના
 અનુયાયીએનો આગ્રહ છે. માયાનાં તત્ત્વોથી
 થયેલો એમનો આકાર નથી તેથી એને નિરાકાર કહે છે,
 પણ વસ્તુતઃ એ દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે. એ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને
 રામાનુજ સંપ્રદાયમાં ચતુર્ભુજ વર્ણવેલું છે, અને એ મતને
 અનુસરી રામાનુજીએ લક્ષ્મીનારાયણની ઉપાસના કરે છે.
 સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પરમાત્માની દ્વિભુજ મૂર્તિની
 ઉપાસના છે. બહુભુજપણે જણાવું એ પરમાત્માની વિભૂતિ છે.
 એ પરમાત્મા એકદેશી છે પણ એકદેશી છતાં સર્વ ઠેકાણે
 બાસી શકે છે. જેમ રાજા એક દેશમાં રહ્યા છતાં પોતાની
 સત્તા વડે આખા રાજ્યમાં બાસે છે તેમ; અથવા એમનું જ
 દષ્ટાન્ત લઈ કહું તો, “ જેમ કોઈક પુરુષે સૂર્યની ઉપાસના
 કરી હોય, પછી સૂર્ય તેને પોતાના સરખી દષ્ટિ આપે
 ત્યારે તે પુરુષ જ્યાં સુધી સૂર્યની દષ્ટિ પોહોંચતી હોય ત્યાં સુધી
 દેખે, અને વળી જેમ સિદ્ધ દશાવાળો પુરુષ હોય તે હજારો
 ને લાખો ગાડિ ઉપર કોઈક વાત કરતો હોય, તે જેમ પાસે
 વાર્તા કરે ને સાંભળે, તેમ જ લાખો ગાડિ ઉપર કોઈક વસ્તુ
 પડી હોય તેને મનુષ્યના જેવડા હાથ તેણે કરીને ઉપાડે, તેમ
 શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એકરૂપે રહ્યા થકા પોતાની ઈચ્છાએ કરીને
 જ્યાં દર્શન દેવાં હોય ત્યાં દર્શન આપે છે, અને એકરૂપ
 થકા અનંતરૂપે બાસે છે.....અને ભગવાનને અંધમાં

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

ચાપક કહ્યા છે, તે તો મૂર્તિમાન છે તે જ પોતાની સામર્થ્યએ રીતે એક ઠેકાણે રહ્યા થકા દર્શન આપે છે; પણ આકાશની ઠે અરૂપ થકા વ્યાપક નથી. ” (વચના. વ. ૧૩.) એ પરમાત્મા સર્વેના નિયંતા અને કર્મફલપ્રદાતા છે, અને સર્વને પ્રકટિદાતા છે તથા દયા, પ્રેમ, શાંતિ વગેરે અનેક કલ્યાણકારી ગુણે યુક્ત છે; એ અદ્વિતીય છે, એટલે એના જેવું કોઈ છે નહિ, થશે નહિ, થઈ શકે નહિ. એ પરમાત્માની મૂર્તિ મનસ્થામ છે, પણ અતિશય તેજને લીધે રયામ નથી લાગતી પણ શ્વેત જણાય છે; ક્યારેક તો એ મૂર્તિ મુક્તના મંડળથી વેંટાયેલી હોય છે, અને તે સર્વે મુક્ત એક નજરે ભગવાનની મૂર્તિ સામું જોઈ રહે છે. અને ક્યારેક એ સર્વે મુક્તને પોતાની મૂર્તિમાં લીન કરી દઈ, પુરુષોત્તમ એકલા જ રહે છે. એ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં ભાગ ત્યાગ કરી શકાય નહિ; એટલે પ્રેમ દેહ અને શુભ ગુણ છે તેમ પરમેશ્વરની ધનરયામ મૂર્તિમાં કોઈક પરમેશ્વરનો આત્મા છે, એ સમજણ સહજનનંદ સ્વામીને માન્ય જણાતી નથી.

એ પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન—એની ચિત્તશક્તિ—તે બ્રહ્મ છે. એને અક્ષરધામ, અમૃત, પરમપદ અને **મહાર અથવા બ્રહ્મ** ચિદાકાશ એમ પણ કહે છે. એ “કોટિ કોટિ સૂર્ય, ચંદ્ર ને અગ્નિ તે સર્ગખંડાકાશમાન છે, ને દિવ્ય છે, ને અત્યંત શ્વેત છે, ને સચ્ચિદાનંદ પ છે.” જે સર્વ બ્રહ્માણ્ડોમાં વ્યાપીને રહ્યું છે, જેમાં બ્રહ્માણ્ડો અણુ અણુ પેઠે ઉડતાં ફરે છે, તે એ સર્વવ્યાપી

સહજ્ઞાનંદ સેવામી

તત્ત્વ છે. ચારે દિશામાં અને અધોઉર્ધ્વ એ અપાર છે. સગુણ નિર્ગુણ* એ રૂપે એ ભાસે છે. સગુણરૂપે એ સ્થૂળ કરતાં પણ અતિશય સ્થૂળ છે, કારણકે વિશ્વથી પણ એ વિશેષ છે. નિર્ગુણ રૂપે એ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે એ સર્વત્ર વ્યાપી શકે છે. વળી એ સાકાર અને નિરાકાર બે રૂપે છે. નિરાકારરૂપે એ સર્વે બ્રહ્માણ્ડોને ધારણ કરનાર, અનંત અને તેજોમય, દિવ્ય વસ્તુ છે. જ્યાં પરમાત્મા વિરાજે છે ત્યાં એ અક્ષરનું મધ્ય છે. સાકારરૂપે એ દિવ્ય તનુધારી પરમાત્માની સેવામાં રહેલું સ્વરૂપ છે.

પરબ્રહ્મ તથા બ્રહ્મ બન્ને આદિ તથા અંત રહિત છે. એમનો સંબંધ નિત્ય છે. ઉત્પત્તિ કે પ્રલયકાળનો કોઈ વિકાર એમને થતો નથી; કારણકે એમને માયાનું બંધન નથી. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયાવસ્થા માયાને સંલગ્ન છે.

માયા એ ત્રીજું અનાદિ તત્ત્વ છે. માયા આત્મતિક પ્રલય કાળે બ્રહ્મમાં લીન રહે છે. ઉત્પત્તિ માયા અને ઇશ્વર કાળે પરમાત્માની દ્રવ્યથી બ્રહ્મ પુરુષ રૂપે થઈ પોતામાંથી માયાને ઉપજાવે છે.

* સગુણ અને નિર્ગુણ શબ્દોનો સંપ્રદાયમાં સમજાતો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો યોગ્ય થશે. સગુણત્વ અને નિર્ગુણત્વ એ બે વસ્તુતઃ અક્ષરની શક્તિઓ છે. અક્ષર સ્વતઃ તો નિર્ગુણ જ છે એટલે માયાના વિકારે રહિત છે; પરંતુ એની જે શક્તિ વડે તે સગુણ ક્રિયા એટલે માયાના વિકાર ઉપજાવવા શક્તિમાન થાય છે તેને સગુણરૂપ કહે છે; અને જે શક્તિ વડે તે માયાના વિકાર રહિત એવી જે મુક્તકોટિને ધારવા સમર્થ થાય છે તેને નિર્ગુણરૂપ કહે છે. વિશેષ માટે પાછળ નોંધ જુઓ.

સહજનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

આ માયાને પ્રકૃતિ કે મૂળમાયા કે મહામાયા પણ કહે છે. અને પુરુષને મહાપુરુષ કહે છે.^૧ બહુધા શ્રુતિમાં આ મહાપુરુષ રૂપે પુરુષોત્તમને વર્ણવ્યા છે. માયામાંથી ઈશ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. ઈશ્વર એ જીવની પેઠે પણ દેહ અને પણ અવસ્થાધારી સત્ત્વ છે. એ મુક્ત નથી, પણ બદ્ધ છે. એના પણ દેહને વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અબ્યાકૃત કહે છે. એની પણ અવસ્થા તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય છે. ઈશ્વરમાંથી જડચિદાત્મક પ્રધાનપ્રકૃતિ^૨ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રધાનપ્રકૃતિ અને ઈશ્વરના જોડકાંને પ્રધાન-પુરુષ કહે છે. એ પ્રધાન-પુરુષ અનુક્રમે અનિરુદ્ધ, પ્રલુપ્ત અને સંકર્ષણની ઉપાસના કરીને બ્રહ્માણ્ડને હપજવવા, નીભાવવા અને સંહારવા સમર્થ થાય છે. એવા પ્રધાન-પુરુષ અગણિત છે. બ્રહ્માણ્ડ બ્રહ્માણ્ડ પ્રતિ એકેકે પ્રધાન-પુરુષ છે. જ્યાં સુધી ઈશ્વર અનિરુદ્ધ, પ્રલુપ્ત અને સંકર્ષણની ઉપાસના કરે છે, ત્યાં સુધી એને ઉત્પત્ત્યાદિક ઘટમાળમાં જોડાયલાં રહેવું પડે છે. તેમજ પ્રલય કાળે મહામાયામાં લીન

૧ લાગવતમાં સ્ત્રીકૃષ્ણને અનિરુદ્ધ, પ્રલુપ્ત, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એ ચતુર્બૃહરૂપે વર્ણવ્યા છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય રૂપ ક્રિયામાં અન્વયપણે સ્ત્રીકૃષ્ણને કલા હોય ત્યારે અનુક્રમે એ પહેલાં ત્રણ સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાય છે; અને તેથી એ ત્રણ સ્વરૂપને સ્ત્રીકૃષ્ણનાં સગુણરૂપ કહે છે. એ ક્રિયાથી પર, સ્વતંત્રપણે સ્ત્રીકૃષ્ણને વર્ણવ્યા હોય ત્યારે એમને વાસુદેવ અને નિર્ગુણ કહે છે.

૨ પ્રધાનપ્રકૃતિને જડચિદાત્મક કહેવાનો હેતુ એ છે કે એ પોતે તો જડ છે, પણ એમાં બદ્ધ જીવો રહેલા છે, મટિ એ ચિદાત્મક પણ છે.

સહજનનંદ સ્વામી

થઈ ઉત્પત્તિ કાળે પાછા ઉપજવું પડે છે. જ્યારે એ પોતાનું સ્વરૂપ પિછાણી વાસુદેવની ઉપાસના અને સંગ કરે છે ત્યારે એ મુક્ત થાય છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોમાં વ્યાપી રહેલી સત્તા માત્ર ચૈતન્ય વસ્તુ તે જીવ છે. એ વિશેષે

જીવ કરીને હૃદયાકાશમાં રહેલો છે અને સામાન્યપણે આખા શરીરમાં વ્યાપ્યો છે.

એ આજી છે, સૂક્ષ્મ છે, ચિદ્રૂપ છે, ચાતા છે અને જ્ઞાન શક્તિએ કરીને શરીરમાં રહ્યો છે. પ્રલયકાળે પ્રધાનપ્રકૃતિમાં લીન રહેલો જીવ ઉત્પત્તિકાળે પોતપોતાનાં કર્માનુસાર દેહ ધારણ કરે છે. જીવ દેહ વિના કદી રહી શકતો નથી. બદ્ધ જીવનો કારણ દેહ સાથે નિત્ય સંબંધ છે. જ્યારે જીવ મુક્ત થાય છે ત્યારે એની બે પ્રકારની ગતિ થાય છે: ‘જે એ ભગવાનને નિરાકાર જાણીને ધ્યાન ઉપાસના કરે છે તે તો બ્રહ્મસુષુપ્તિને વિષે લીન થાય છે; તે પાછો કોઈ દિવસ નિસરતો નથી, અને કોઈ ઐશ્વર્યને પણ પામતો નથી.’^૧ કારણકે એ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરતો નથી, પણ બ્રહ્મના નિરાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. પરંતુ જે જીવ પોતાને બ્રહ્મરૂપ માની સાકાર, દિવ્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે મુક્ત થયા પછી પરમેશ્વરના સાધર્મ્યપણાને પામે છે; એટલે એને જૂમિ આદિક આઠ પ્રકૃતિથી બિન જે ચૈતન્ય પ્રકૃતિ તેનું બ્રાહ્મ, ભાગવતી કે દિવ્ય તત્ત્વ બંધાય છે. એ તત્ત્વ ધારીને

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

એ મૂળ અક્ષર તથા બીજા મુક્તો સાથે પરબ્રહ્મની સેવા કરતો રહે છે. બ્રહ્મદશાને પામી પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એને જ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયમાં મુક્તિ માની છે. આ રીતે મુક્તો અનેક છે. મુક્ત જેટલો પરમાત્માને જાણે છે તેટલી શક્તિ તો તે પોતે જ મેળવી લે છે, પરંતુ પરમાત્મા તો તેને અપાર ને અપાર જ રહે છે. જેમ ચકલી, કાગડો, સમળી, ગરુડ વગેરે પક્ષીઓ પોતપોતાની પાંખના બળ પ્રમાણે ઉંચે ચડી આકાશનું માપ કાઢે છે, અને જેમ જેમ તે ઉંચાં ચડે છે તેમ તેમ આકાશનો મહિમા વધારે જાણે છે તોપણ સર્વેને આકાશ અપાર જ રહે છે, તેમ જ મુક્તોનું પણ છે. બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છુટાતું નથી; એથી નીચેની સર્વે સ્થિતિમાં ઉત્પત્તિ-પ્રલયાવસ્થા રહી જ છે. તોપણ માયિક દેહ એ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાયરૂપ નથી. અર્થાત્ જીવનમુક્તિ શક્ય છે. આમલીના શેકેલા બીજને જેમ ફાટરૂં ખરી ના પડે ત્યાં સુધી વળગી રહે તેમ જીવનમુક્તને એના દેહો ખરી ન પડે ત્યાં સુધી વળગી રહ્યા હોય છે, પણ તેને એનું બંધન લાગતું નથી.

ઉપર કહ્યું કે પરમાત્મા તથા બ્રહ્મ ઉભય દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે, અને મુક્ત થયેલ આત્માને પણ ચૈતન્ય પ્રકૃતિનું દિવ્ય, સાકાર તનુ બંધાય છે, તેનો સહેજ ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. ચૈતન્ય પ્રકૃતિ એ તે શી વસ્તુ છે કે જેથી સાકાર તનુ થઈ શકે ? અને તે તનુને અને એના શરીરને કેવો સંબંધ છે ? આવી બે શંકાઓ કાઢવામાં આવે છે. બે દાખલાથી એ

સહજનનં સ્વામી

સમજી શકાશે. એક ખાંડનું રમકડું લો. તે સાકાર છે પણ ખાંડથી બિન્ન નથી. એ રમકડું શરીર સુદ્ધાં ખાંડ છે. ખાંડ અને રમકડું (શરીર) એમાં ભેદ નથી. વળી એક ખીજનું દષ્ટાન્ત—આપણામાં એમ મનાય છે કે ભમરી ઇયળને લાવીને દરમાં પૂરે છે, અને તે ઇયળ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્વયં ભમરીરૂપ થઈ જાય છે. આત્માનું બ્રહ્મરૂપ થવું, એ ઇયળનું ભમરીમાં વિકાસ થવા જેવું છે; અને એનો દિવ્ય દેહ બંધાવો એ ખાંડનું રમકડામાં ફેરવાવા જેવું છે. ઇયળના ભમરીરૂપે વિકાસમાં જેમ જડ પ્રકૃતિ કોઈ અગમ્ય શક્તિથી કાર્ય કરે છે, તેમ આત્માને સાકાર બનવામાં જે પરમેશ્વર પ્રેરિત શક્તિ કાર્ય કરે છે, તે જ ચૈતન્ય પ્રકૃતિ છે.

આ રીતે સ્વામિનારાયણને મતે આત્મા સાકાર થઈ જાય છે, અને બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ સાકાર છે જ. જેમ જીવ દેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે અને દેહનો સ્વામી છે, તેમ જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ, તથા માયા અને માયાનાં કાર્યમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે અને તેથી એ સર્વે પરમાત્માનાં શરીર કહેવાય છે.

સ્વામિનારાયણને મતે જે સુક્તિ માની છે તે ઉપર સમજવી. સુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે એવા સબ્દો એ મતે પણ વપરાય છે; પણ એ જેમ જળમાં જળ મળી જાય છે, જ્વાળામાં જ્વાળા મળી જાય છે એવો પ્રવેશ નહિ; પણ, જેમ લોભીનો ધનમાં પ્રવેશ થાય છે, વાંઝીઆનો ધડપણમાં આવેલા પુત્રમાં પ્રવેશ થાય છે, હરણનો વાંસળીમાં

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

પ્રવેશ થાય છે તેવો મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પરમેશ્વરમાં અખંડ વૃત્તિ રહેવી એ અહાદશાનું એક ચિહ્ન છે.

હવે સ્વામિનારાયણને મતે મનાયેલી મુક્તિનાં સાધન ઉપર આવું છું.

મુક્તિનાં સાધન

ઋતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પરમાત્માનું
 ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને જીવસત્તાશ્રિત
 જ્ઞાન અનુભવ એ ત્રણે દ્વારા જ્ઞાન થાય ત્યારે
 જ મુક્તિ થાય એમ માન્યું છે. એટલે
 કે રામકૃષ્ણાદિક અવતારનાં ઇન્દ્રિયો દ્વારા દર્શન—સ્પર્શાદિક
 થયાં હોય, પણ અંતઃકરણમાં એમને વિષે પરમેશ્વરપણાની
 નિષ્ઠા અને જીવમાં પરમ તત્ત્વનો અનુભવ ન થયો હોય તો
 એ જ્ઞાની ન કહેવાય. તેમજ શાસ્ત્ર દ્વારા પરમાત્મા સંબંધી
 પરોક્ષપણે નિશ્ચય કર્યો હોય, પણ જો ઇન્દ્રિયો અને અનુભવથી
 એ નિશ્ચયનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય તો તે પણ પૂરો જ્ઞાની
 ન કહેવાય; એટલે ત્યાં સુધી એની મુક્તિમાં વિભ્ર રહે છે.
 માટે મુક્તિનાં સાધનમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ અત્યંત
 આવશ્યક છે.

મુક્તિનાં સાધન

એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં ઉપાસના જોઈએ.

ઉપાસના ઉપાસના એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
પરબ્રહ્માદિ સંબંધી નિષ્ઠા.

નિષ્ઠાના બે પ્રકાર છે. સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ; તે પ્રત્યેકમાં પાછા કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા ભેદ થાય છે.

કેટલાક માણસો મનુષ્યના જેટલા જ કામાદિક દોષોવાળા પણ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલા ઋષિ-મુનિ કે દેવોને પરમેશ્વર માની તેમાં જ નિષ્ઠા રાખે છે. આ કનિષ્ઠ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે. આ પ્રકારના ભક્તોની પરમેશ્વરની કલ્પના ઈદ્રાદિક દેવો કે મનુ આદિક ઋષિઓ સુધી પહોંચે છે.

કેટલાકને મનુષ્ય કરતાં વિશેષ કામાદિક દોષો જેવું દેખાય, તોપણ ઋષિ અને દેવોથી વિશેષ પ્રતાપશાળી સર્વોમાં પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રહે છે. દાખલા તરીકે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરને કામાદિક દોષોથી હારેલા માનીને પણ તેમાં પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રખાય છે. આ મધ્યમ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે.

કેટલાકને જેને તે પરમેશ્વર માને છે તેમાં ગમે તેવા કામાદિક દોષ જુએ તોપણ તેમને વિષે શંકા થતી નથી; કારણકે એ એમ સમજે છે કે ‘ભગવાન તો સર્વના કર્તા છે, ને પરમેશ્વર છે, ને સર્વના ભોક્તા છે માટે જે જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે તે અન્યપણે નિયંતા રૂપે રહ્યા જે ભગવાન તે થઈ જ પ્રવર્તે છે; તો એ તો થોડીક એવી નીચ જેવી ક્રિયા કરે, તેણે કરીને એમને બાધ નથી.’* આ ઉત્તમ સવિકલ્પ

* ગચનામૃત. શ્લો. ૧૨.

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

નિશ્ચય છે. આવી જાતની સમજણથી જ કૃષ્ણાદિક અવતારોના ચરિત્રોમાં દોષો વર્ણવીને પણ ઉપાસના રહી શકે છે.

આ ત્રણે નિષ્ઠા સવિકલ્પ કહેવાય છે, કારણકે એ ત્રણેમાં ભક્ત તેમજ ભગવાનનો દૈહિક અને પ્રાકૃતભાવ જ લક્ષમાં રહે છે. ભક્ત પોતાને દેહ સ્વરૂપ માને છે અને પોતાના પરમેશ્વરના દૈહિક કે અન્વય ભાવને જ ભજે છે. આથી ઉલટું નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમાં દૈહિક ભાવનો લોપ થતો જાય છે.

કનિષ્ઠ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો પરમાત્માને નિર્લેપ, અહરૂપ, કર્તા છતાં અકર્તા જાણે છે; અને તેથી પરમેશ્વરમાં દેખાતી સર્વે શુભ અશુભ ક્રિયા ભસ્મ થઈ જાય છે એમ ધ્રુમાને છે; પણ એનો પોતાનો દેહભાવ હજી ટળ્યો નથી.

એથી આગળ વધેલો ભક્ત નિર્ગુણ વાસુદેવને પોતે ષડ્ભૂમિઓ^૧ રહિત થઈને ભજે છે. પુરાણોમાં વર્ણવેલા શ્વેતદ્વીપવાસી નિરંજનમુક્તોની આ સ્થિતિ છે. એમને પણ હજી પોતાનું અહા સ્વરૂપ પ્રકટ થયું નથી; માટે એ મધ્યમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો છે.

પરંતુ, ‘અણાવરણે યુક્ત એવાં જે કોટિ કોટિ અહ્માણડ તે જે અક્ષરને વિષે અણુની પેઠે જણાય છે, એવું જે પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ધામ રૂપ અક્ષર, તે રૂપે પોતે રહ્યો થકો પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરે,’^૨ તે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો છે.

૧ ભૂમ-તરસ, હર્ષ-સોઠ અને જન્મ-મૃત્યુ એ ષડ્ભૂમિઓ છે.

૨ વચનામૃત. લો. ૧૨.

મુક્તિનાં સાધન

આવો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય એ મોક્ષમાર્ગનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

ખીજું સાધન ભક્તિ છે. ભાક્ત એટલે પ્રકટ પરમેશ્વરમાં માહાત્મ્યના જ્ઞાને સહિત રહે. પ્રકટ એટલે
ભક્તિ શું ? એ શબ્દ લાંબા વખતથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં વપરાતો આવ્યો છે. સંપ્રદાય

એમ માને છે કે પરમેશ્વરના અવતાર અથવા એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંત નિરંતર પૃથ્વી પર વિચરતા હોય જ. જો એમના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય તો એને ઓળખીને એની ભક્તિ કરવી તે પ્રકટની ભક્તિ છે. એમના અવતાર ન હોય તો એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતને ઓળખી, એમના પ્રભુ સાથેના સંબંધને લઈને એમની ભક્તિ કરવી, તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે. *

એ બન્નેમાંથી કોઈને પણ જોગ થઈ ન શકે એમ હોય ત્યારે છટ દેવની પ્રતિમામાં પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ રાખવી તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે. એમ કરતાં કરતાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તુલસીદાસ, સુરદાસની મારફતે એ મૂર્તિમાંથી પરમેશ્વર પ્રકટ થાય, બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતનો યોગ પણ થાય

* આ વાક્યને આ રીતે સુધાર્યું હોય તો ન ચાલે ?
 'પરમેશ્વરના અવતાર રૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ સંત નિરંતર પૃથ્વીપર વિચરતા હોય જ. એને ઓળખીને એની ગુરૂ રૂપ હરિ તરીકે ભક્તિ કરવી તે પ્રકટની ભક્તિ છે. એમને અભાવે ભૂત કાળમાં થઈ ગયેલા અવતારોની ભક્તિ કરવી ઘટે. પણ બ્રહ્માદિક કાલ્પનિક દેવોની ભક્તિ તો અતિશય પરાક્ષ છે.'

સહજાનંદ સ્વામી

અને એને ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને અનુભવ ત્રણે દ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ એની ભક્તિ સફળ થાય.

પણ હાથી નજર આગળથી જામ ત્યારે એને ઓળખવો નહિ અને એના ગયા પછી એનાં પગલાં જોઈ કહેવું ‘અહોહો, હમણા અહીંથી ગયો તે તો હાથી હતો,’ એવી રીતે પ્રભુના અવતારોનો કે સદ્ગુરુનો મહિમા સમજવો એ પ્રકટની ભક્તિ નથી પણ પરોક્ષ ભક્તિ છે. નારદ સનકાદિકનો આજે મહિમા ગાવો તે પરોક્ષ ભક્તિ છે. આજે જગતમાં નારદ સનકાદિક જેવા મંત્ર હોય તેને શોધી તેનો મહિમા સમજવો અને એમાં પૂર્ણ રસ્તો બાંધવો તે પ્રકટની ભક્તિ છે. તે જ પ્રમાણે અનુમાને કરીને માયા અને માયાનાં કાર્યથી પર, નિર્ગુણ, સમ્યક્જ્ઞાનંદરૂપ પરમતત્ત્વની પ્રતીત કરીને તે તત્ત્વની ભક્તિ કરવી તે પરોક્ષ ભક્તિ છે; પણ તે તત્ત્વનાં દષ્ટિગોચર સ્વરૂપ જે અવતારો તેની ભક્તિ તે પ્રકટની ભક્તિ છે. આ ઉપરથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં દ્વિભુજ મૂર્તિની ઉપાસના હોવાનું કારણ પણ સમજાશે.

મૂર્તિમાંથી પ્રભુને પ્રકટાવવા, તેમજ પ્રભુના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય ત્યારે તેને ઓળખવા એ સહેલું નથી.

એ કુંચી બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુની પાસેથી જ
મળી શકે છે.

પ્રગટ પ્રમાદર હોય પુનિ દગ બિન નહિ દેખાત ।

સંત વિના ત્યોં પ્રગટ પ્રમુ, જનકો નહિ સમજાત ॥

(દલપતરામ)

મુક્તિનાં સાધન

વળી બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ ભલ્યા વિના પોતાના પુરુષાર્થથી બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું એ અશક્ય છે. માટે ભક્તિમાં મુખ્યત્વ સત્સંગ*નું છે. આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સત્સંગનો અતિશય મહિમા કહેવા છે;—એટલે સુધી કે સંપ્રદાય અને તેના અનુયાયીઓ સત્સંગ અને સત્સંગીઓને નામે જ ઓળખાય છે. આ સંપ્રદાયમાં સત્સંગ એ પ્રથમ છે અને સત્સંગ એ છેવટ સુધી પણ છે. મુક્ત થયા પછી પણ સત્સંગ તો કરવાનો જ. કારણકે ચડવાનું નથી એવી દશા તો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે કદપી જ નથી. જેટલો પ્રભુનો મહિમા જાણી શકાય એટલો જાણતા જવાનો છે અને એટલા ઉંચા ચડતા જવાનું છે. જેવા સદ્ગુરુનો સંગ અહીં એને પ્રાપ્ત થાય, તેટલો એ અહીં ઉંચો ચડે; મુક્તકોટિમાં ભલ્યા પછી પણ પરમાત્માનો વિશેષ સંગ કરે અને આગળ વધતો રહે. એ રીતે આદિથી અનંતત્વ સુધી સત્સંગનું પ્રધાનપણું છે.

સત્સંગનો લાલચુ કદી દોષદર્શી નથી થઈ શકતો; એ તો કેવળ ગુણગ્રાહક જ હોય. આ કારણથી ખીજના દોષ ન જેવા માટે વારંવાર સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોને તાકીદ આપી છે. જે દોષદર્શી થાય છે તે સત્સંગી નથી થઈ શકતો.

મોક્ષમાર્ગમાં સત્સંગનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈ સ્વામિનારાયણે કહ્યું છે, કે જે કેવળ આત્મનિષ્ઠ થઈ જડ અને

* સત્સંગ શબ્દનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે: સત્ કહેતાં (૧) આત્મા, અને (૨) પરમાત્મા; તથા સત્ કહેતાં (૩) સત્પુરુષ અને (૪) સ્વચ્છાત્મ એ ચારનો સંગ તે સત્સંગ.

સહજનનંદ સ્વામી

ઉન્મત્તની માફક વર્તે છે અને અતિશય નવૃત્તિપરાયણ રહે છે, તેના કરતાં જે થોડી પ્રવૃત્તિ ધારણ કરી ખીજાઓને ચડાવે છે તે શ્રેષ્ઠ છે. સ્વયં તો એટલે સુધી કહે છે કે જન્મ લેવાનું કાંઈ નિમિત્ત ન હોય, 'તોપણ અંતરમાં (અમે) એમ વિચારીએ છીએ, જે જન્મ ધર્યાનું કોઈક કારણ ઉત્પન્ન કરીને પણ સંતના મધ્યમાં જન્મ ધરવો.' (વચના ગ. મ. ૪૮)

સંપ્રદાયમાં મુક્તિનું ધ્યેય કેવળ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવી એ નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એ છે. માટે આત્મનિષ્ઠા એ અન્તિમ સાધ્ય નથી, પણ એક મહત્ત્વનું

તોપણ સાધન જ છે. એ સાધણ પાર
આત્મનિષ્ઠા પડ્યા વિના મોક્ષ એટલે ઉત્પત્તિ—પ્રલયના ચક્રમાંથી છૂટી શકાય નહિ, માટે ભક્તિને અંગે આત્મનિષ્ઠા અવશ્ય ગણાય છે. પણ સ્થૂળ દેહ છતાં જ આત્મદર્શન થવાની જરૂર નથી.

વળી એમની મુક્તિનું ધ્યેય સાક્ષોક્ત્યાદિ ચતુષ્ઠય નથી, પણ પરમાત્માની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ છે. માટે વૈરાગ્ય એ પણ ભક્તિને અંગે જોઈએ. વૈરાગ્ય એટલે ઉદાસી ધારણ

કરવી કે બાહ્ય ત્યાગ રાખવો એ નથી, પણ
વૈરાગ્ય પ્રભુ સિવાય ખીજે સર્વમાં—સાક્ષોક્ત્યાદિમાં પણ—પ્રીતિ રહિત થવું—ખીજા સર્વમાં અનાસક્તિ થવી એ જ વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્યં જ્ઞાનમ્વીતઃ શ્રદ્ધાગ્નેરવસ્તુષુ ।

અર્થાત્ મુક્તિ માટે સંન્યાસી થવાની આવશ્યકતા નથી. પણ સંન્યાસી અને ગૃહીમાં બ્રહ્મ રિયતિએ પહોંચ્યા પછી પણ

મુક્તિનાં સાધન

એક ફેર રહે છે. તે એ કે સંન્ધ્યાસીને શુદ્ધતા જેવી સિદ્ધિ હસા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; એટલે ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. પણ ગૃહસ્થને જ્યાં સુધી દેહમાં વર્તે છે ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી, પણ જનક રાજની માણક કેવળ જ્ઞાન જ વૃદ્ધિ પામે છે. દેહનો લય થયા પછી બનેલી ગતિ સરખી છે.

પ્રભુની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં એની ધર્મમયાદૌત્વ પાલન આવી જ જાય. ધર્મ એટલે દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, વટલવું-વટલાવવું નહિ વગેરે શારીરિક ધર્મો તથા સત્ય, અહિંસા, દાન, દયા, ઇત્યાદિક પ્રહાર્યર્થ, અહિંસા, દાન, દયા, ઇત્યાદિક સુદૃઢ ધર્મો તથા વર્ણાશ્રમના ધર્મોનો ભંગ પ્રભુનો ભક્ત ન જ કરી શકે.

પણ કેવળ ધર્મથી મોક્ષ નથી, કેવળ વૈરાગ્યથી મોક્ષ નથી, કેવળ આત્મનિષ્ઠાથી રહિત ભક્તિથી પણ મોક્ષ નથી; અને ઉપાસનાની દૃઢ નિષ્ઠા વિના એ ચારે હોય તો તેનો પણ મોક્ષ નથી. જેનામાં ઉપાસના સહિત ધર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનની મિલાવટ હોય તે જ કેવલ્ય મોક્ષનો અધિકારી છે, તે જ પરમ ભાગવત અથવા એકાંતિક ભક્ત કહેવાય છે.

પણ દેવામિનારાયણ સંપ્રદાય મહાવનારો ધર્મ છે, એટલે સ્વસ્થમવસ્થ ધર્મસ્ય વ્રાયત મહત્તો મહાત્ । જેને એકાંતિક ભક્ત થવાની આજ્ઞા મળી નથી તેને પણ નિરાશ થવાનું કારણ

સહજનનંદ સ્વામી

નથી. તે જો મોક્ષને માર્ગે છે અને સત્સંગ કરતો રહે છે, તો તેને પાછા પડવાનું છે જ નહિ. જ્યોત્સ્નામ્સિદ્ધસ્તતો યતિ વરાંગતિમ્ । જન્મનો અર્થ કેવળ મૃત્યુલોકનો જન્મ નહિ, પણ ઇશ્વરકોટિ સુધીમાંનો કોઈ પણ જન્મ. મોક્ષને માર્ગે ચાલનારની ભુંડામાં ભુંડી ગતિ થશે તોયે તે આજ કરતાં સારી હશે, એવો એને દઢ વિશ્વાસ રાખવાનો છે.

આ ઉપરાંત સહજનનંદ સ્વામીનો નીચેનો ખાસ સિદ્ધાન્ત પણ નોંધવા જેવો છે. કેટલાક લોક ઇશ્વરચ્છા અને સંકેતને જ અને કેટલાક પૂર્વકર્મને જ મનુષ્યના સુખદુઃખનું કારણ ગણે છે. સહજનનંદ સ્વામી કહે છે કે મનુષ્યનાં સુખદુઃખના દેશ, કાળ, કર્મ, ક્રિયા, મંત્ર, ધ્યાન, દીક્ષા અને સંગ—એવા આઠ હેતુઓ છે. તેમાં કોઈ વખતે એકનું પ્રધાનપણું હોય છે, તો કોઈ વખતે બીજનું હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, આગબોટ બુડવાથી અનેકનાં મરણ થાય, ત્યાં પૂર્વકર્મનું પ્રધાનપણું માનવું એ ભૂલ છે; ત્યાં બળવાન કાળ એ જ પ્રધાન છે. ડામર જેવાના હાથે અનેક નિર્દોષ પુરુષો માર્યા ગય ત્યાં દુષ્ટ પુરુષનો સંગ એ પ્રધાન કારણ છે; ધ્રુવ અથવા પ્રલ્હાદ જેવા બાળકને વેરાચ થવો એમાં સત્પુરુષોનો સંગ એ બળવાન છે. ગાંધીજી જેવાના ઉપદેશથી અનેક જનોના મનમાં સાત્ત્વિક ભાવની વૃદ્ધિ થવી એ સત્પુરુષનું બળ દર્શાવે છે; બીજારીને એકાએક રાજ્ય મળવું, એ પૂર્વકર્મનું બળ સૂચવે છે. આગબોટ બુડવા છતાં એકાદ માણસ બચી ગય ત્યાં પણ પૂર્વકર્મનું અતિ-સવ બળ દેખાય છે. દારૂ આદિનું વ્યસન પડવું એમાં ક્રિયા

સુકિતનાં સાધન

કે સંમનું બળવાનપણું છે. મારવાડ જેવામાં પાણીની હાડમારી વેડવી પડે ત્યાં દેશ એ જ પ્રધાન છે.

આ રીતે જ્યાં જેનું બળ હોય ત્યાં તે સમજવું જોઈએ; પણ એક જ વસ્તુને સર્વત્ર લાગુ ન કરી શકાય. પણ આ સર્વથી પર ઇશ્વરેચ્છા પણ એક હેતુ છે. આ સર્વ હેતુઓમાં ઇશ્વર એ સાક્ષીરૂપે તો છે જ, પણ કવચિત્ પોતાની ઇચ્છાથી સીધી રીતે હેતુ થાય; કારણકે એ કર્તુમકર્તુમન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે. આ રીતે પાંચ વર્ષના ધ્રુવને સ્તુતિ કરવાની શક્તિ આવવી એમાં ઇશ્વરેચ્છા જ કારણ છે.

આ દુકામાં સહજનંદ-દર્શન છે. એ સંપૂર્ણ નથી પણ આ માર્ગમાં કેટલું રહસ્ય છે તેનો ખ્યાલ એ પરથી આવી શકશે. સ્વામિનારાયણીય જનો રાજ સાયંપ્રાર્થનામાં જે સાત વર માગે છે તે ત્રીયે પ્રમાણે છે:

- (૧) નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ નિશ્ચય તવ, ધનસ્થામ;
- (૨) માહાત્મ્ય યાત્રા યુત ભક્તિ તવ એકાંતિક, સુખધામ.
- (૩) મોહિ મેં તવ ભક્તપત્નો, તામેં કોઈ પ્રકાર;
દોષ ન રહે કોઈ જાતકો, સુનિયો ધર્મકુમાર.
- (૪) તુમારો અરૂ તવ ભક્તકો દ્રોહ કયુ નહિ હોય;
- (૫) એકાન્તક તવ દાસકો દીજે સમાગમ મોય.
- (૬) નાથ, નિરંતર દર્શ (૭) તવ દાસનકો દાસ;
- એહિ માણું કરી વિનય હરિ, સદા રાખિહુ પાસ.
- હે કૃપાલુ, હે ભક્તપ્રતિ, ભક્તવ સન્ન સુનો બાત,
- દયાસિંધુ સ્તવન કરી, માણું પરમ સાત.

સહજનનું સ્વામી

દરેક સંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર વિસિષ્ટ સંસ્કારો પાડે છે; તે પ્રમાણે સુસ્ત સ્વામિનારાયણીય જનોમાં નીચેના સંસ્કારો રૂઢ થયેલા દેખાશે.

(૧) ઉઠીને તુર્ત જ પથારીમાં બેઠા થઈ જઈ સ્વામિનારાયણતું નામ સ્મરણ કરવું, તથા ધ્યાન એટલે અંગચિંતન કરવું.

(૨) જેમ બને તેમ વહેલા ઉઠી, વ્યાવહારિક કર્મોના આરંભ કર્યા પહેલાં સ્નાનાદિક નિત્યકર્મ આટોપી લેવાં; અને પૂજાદિ કર્યા પહેલાં ખાવું-પીવું નહિ.

(૩) રોજ પ્રભુની માનસી પૂજા કરવી; તેમાં કેટલાક દિવસમાં બે વાર, અને કેટલાક ત્રણ કે પાંચ વાર સુધી કરે છે.

(૪) એકાદશીતું વ્રત કરવું; વ્રતને દિવસે દહાડે ઉધવું નહિ તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ચોમાસામાં કાંઈક ભક્તિતું વિશેષ વ્રત લેવું.

(૫) ગૃહસ્થે વિધવાનો સ્પર્શ તજવો; મંદિરમાં સ્ત્રી પુરુષોએ પરસ્પર સ્પર્શ થવા દેવો નહિ.

(૬) ગાળ્યા વિના દૂધ કે જળ પીવાં નહિ.

(૭) દારૂપાન, માંસભક્ષણ, બિંબચાર, ચોરી અને વટલવું-વટલાવવું તે પાંચ પાપ કદી ન કરવાં.

(૮) આત્મનિવેદી ભક્તે દરેક વસ્તુ પ્રતિમાને ધરાવીને જ ખાવી.

(૯) મંદિરે અથવા ગામમાં મંદિર ન હોય તો ઘેર સામગ્રીના દરવી અને ભજન ગાવાં.

મુક્તિનાં સાધન

(૧૦) રાત્રે સૂતાં પહેલાં સ્વામિનારાયણનાં સ્વાભાવિક ચેષ્ટાનાં પદ ગાવાં.

(૧૧) આચાર્ય, સાધુ તથા બ્રહ્મચારીને સામા મળે ત્યારે ' જય સ્વામિનારાયણ ' કહી પ્રણામ કરવા તથા ગૃહસ્થોએ પરસ્પર નમસ્કાર કરવા.

(૧૨) પરમામથી ત્યાગીઓ આવે તો નાનાએ મોટાને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરવા, અને સરખે સરખાએ ઉભા થઈ ભેટવું.

(૧૩) સ્વામિનારાયણને સર્વ અવતારના અવતારી, પર-બ્રહ્મ માની, તેને જ ધ્યેય અને ઉપાસ્ય માનવા; તેના અવતારોને પણ માનવા અને પૂજવા; બીજા દેવોને પ્રણામ કરવા; પણ અવતારો સિવાય બીજા દેવોનું કે બ્રહ્મવેતાનું પણ ધ્યાન ન કરવું.

(૧૪) સત્સંગીની કદી અવગતિ થાય નહિ અને દાખડો કરે તો આ ને આ જન્મે મોક્ષ મળે, અને અંતકાળે પ્રભુ અને તેના સંતો દર્શન દહી તેડી જાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી.

(૧૫) સત્સંગીના સુખદુઃખનો હેતુ ઇશ્વરેચ્છા જ છે પણ કાળ કે કર્મ નથી. એટલે સુખદુઃખ આવે તે સત્સંગીના કૃત્યાણુ માટે જ ઇશ્વર પ્રેરે છે; પછી તે કાળ અને કર્મના નિયમ મુજબ જ બલે હોય.

(૧૬) સત્સંગીને દુઃખ આવે, તો તે ધણું આવવાનું હતું તેમાંથી થોડેથી મટ્યું એમ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી; સત્સંગીને ' શાંતિનું દુઃખ કાટે જાય. '

સત્સંગનાં સ્વામી

(૧૭) કોઈ પણ સંજોગમાં ભુલા, દેવ, દેવી કે મંત્ર માનવા નહિ, બૂતાદિકનો વ્હેમ લાગે તો નારાયણકૃપા અથવા હનુમાનસ્તોત્રનો જપ કરવો.

(૧૮) સત્સંગના નિયમ, સ્વામિનારાયણ વિષે પરમેશ્વર-પણાનો નિશ્ચય અને ભગવદી સત્સંગીની પક્ષ રાખવામાં પાછા ન પડવું.

પાછલો ઇતિહાસ

હવે સહજનનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થયા પછીનો સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ ટુંકામાં કહું.

સહજનનંદ સ્વામીએ પોતાના સર્વે શિષ્યોને બે આચાર્યો પૈકી એકના નેતૃત્વ તળે મુક્યા એમ જણાવ્યું છે; પણ એમાં એક અપવાદ હતો. માત્ર સહજનનંદ સ્વામીથી સક્રિયમાં ઉતરે એવા એક સાધુ સ્વામી ગોપાળાનંદ હતા. એ સાધુ મહુ જૂના ન હતા, પણ એમની પુદ્ગિ, વિદ્યા, યોગસિદ્ધિ, શતાન્ત અને વ્યવહારકુશળતા અને તે સાથે આત્મનિષ્ઠા—એ સર્વેને લાઇને એ જોવા સાધુ થતા તેના જ સર્વના અમરપુત્ર થતા. સહજનનંદ સ્વામીએ પોતાના હેઠોત્તમ સમયે ગોપાળાનંદ સ્વામીને બેઉ આચાર્યોના મધ્યસ્થ તરીકે નીમ્યા, અને મુકતાનંદ સ્વામી વગેરે સર્વે સાધુ બ્રહ્મચારીઓને એમની આગામાં રહેવા

સહજનનંદ સ્વામી

ફરમાવ્યું. ઉચ્ચ સ્થિતિને પામવા ઇચ્છતા સર્વે સત્સંગીઓ—
ગૃહી તેમજ ત્યાગીઓ—એમનાં સમાગમ કરવા ઇચ્છતા. પણ
એમનો સ્વભાવ કાંઈક આકરો હશે એમ લાગે છે. સત્સંગની
મર્યાદાનો અણુ માત્ર પણ ભંગ એમનાથી સહન થઈ શકતો
નહિ. અમદાવાદના કેટલાક અગ્રણીઓથી એ સ્વભાવની
બરદાસ્ત થઈ શકી નહિ, તેથી એમને પાછળથી બેઉ દેશના
મધ્યસ્થ તરીકે રહેવાનું બન્યું નહિ અને વડતાલ દેશમાં જ
પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળવું પડ્યું. સંવત ૧૯૦૮માં એ
અક્ષરનિવાસી થયા.

એવા જ બીજા સાધુ તે સ્વામી ગુણાતીતાનંદ હતા.
એમને જીનામઠ અને એની આજીવનનાં ગામોની સંભાળ
સોંપવામાં આવી હતી. એ સાધુ પણ જ્ઞાની અને ઉત્તમ વક્તા
હતા. જ્ઞાનનું અંમ તે એમનું જ ગણાતું. હજુએ એમના
શિષ્યોની પરંપરામાં ધણાક છે અને કેટલાક જીદા પડેલા,
પણ એમની પરંપરામાં પોતાને મણવામાં અભિમાન માને છે.
જ્ઞાનોંચની અધિકતા એ એમનું ખાસ લક્ષણ ગણાય છે.

પહેલાં બે આચાર્યો અયોધ્યાપ્રસાદ અને સુવીરજી
અનુક્રમે સહજનનંદ સ્વામીના મોટા અને નાના ભાઈના પુત્રો
હતા. બંને આચાર્યોનું જ્ઞાનનું ઉત્તમ હતું. વચ્ચનામૃતમાં
અયોધ્યાપ્રસાદજીએ દેવ મિનારાયજીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે
‘આ સંસારને વિષે એવો પ્રશ્ન હોય કે આટલું પહેર તે
સંસારની વિદ્યમણમાં રહો હોય, અને મને તેનું મોક્ષ

પાછલો ઇતિહાસ

અયોગ્ય કર્મ પણ થઇ જતું હોય, અને એક ધડી કે બે ધડી ભગવાનનું ભજન કરતો હોય, ત્યારે તે ભજને કરીને તેણે દિવસ બધામાં પાપ કર્યું હોય તે બળે કે ન બળે ?' એના ઉત્તરમાં સ્કહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, ' ભજન કરવા બેસે તે સમે, ભજનના કરનારાનાં ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ ને જીવ એ સર્વ એકાગ્ર થઈને જો ભજનમાં જોડાય, તો એવી રીતે એક ધડી કે અરધી ધડી પણ જો ભગવાનના ભજનમાં જોડાય તો સમગ્ર પાપ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે.' *

આ ઉત્તર તે અયોધ્યાપ્રસાદજીને જીવનમંત્ર થયો. એ ધ્યાનરથ થાય ત્યારે કોઈ પણ વિશ્લેષ એમને નડી શકતો નહિ. એક વાર એ શાલ ઓઢીને ધ્યાન ધરતા બેઠા હતા. શાલમાં વીંછી ભરાઈ રહ્યો હશે તેણે એમના વાંસામાં ડાખ માર્યા, પણ આચાર્યશ્રી તો નિયમ પ્રમાણે અરધો કે પોણો કલાક સુધી જરાયે સજવળ્યા વિના બેસી જ રહ્યા. ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી શાલ ઢાઢી નાખી એક સેવકને એ ખંખેરી નાખવા કહ્યું. ખંખેરતાં વીંછી સાંપડયો અને વાંસો ડાખથી સૂજી ગયેલો માલમ પડયો. આવી જતનું ધૈર્ય એમણે સંપાદન કર્યું હતું, અને પોતાને મળેલા ઉત્તરને અનુસરીને પોતાનું વર્તન રચ્યું હતું.

અયોધ્યાપ્રસાદજીને વળી ગાવાનો શોખ પણ સારો હતો, અને પોતે કીર્તનો રચી ભજન કરતા. અયોધ્યાપ્રસાદજી

સાહિત્યના સ્વરૂપ

પછી અનુક્રમે એમના પુત્ર કેશવપ્રસાદ અને પુરુષોત્તમપ્રસાદ નરનારાયણ દેવની માદીના આચાર્ય થયા. એ બેઉ આચાર્યે બહુ ભોળા હોવાથી કેટલાક એમનો અધોગ્રહ લાભ લેતા હતા. પુરુષોત્તમપ્રસાદ પછી એમના દસક પુત્ર વાસુદેવપ્રસાદ તે હાલ અમદાવાદની માદીના આચાર્ય છે. એ આચાર્ય બહુ નાની ઉંમરે માદી ઉપર આવ્યા, અને એમની સમીર અવસ્થામાં જવાબદાર ટ્રસ્ટીઓને હાથે એમના સિદ્ધાંતો વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ. એ આચાર્ય બુદ્ધિશાળી છે અને કાંઈક પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતોનું સંસ્કારો એમના ઉપર પડ્યા છે. હવે એમણે પોતાનો કારભાર સંભાળી લીધો છે.

હાલમાંનારાયણ દેવની માદીના પહેલા તથા આચાર્યે રઘુવીરજી, હામવતપ્રસાદજી અને વિહારીલાલજી હતા. એ માદીના આચાર્યો વિશેષ સાહિત્યપ્રેમી નીવડ્યા. આમળ લખાઈ ગયેલા ગ્રંથોની ટીકાઓ કરાવવામાં અને નવીન ગ્રંથો રચાવવામાં એ આચાર્યોએ બહુ ભાગ લીધો છે. એ દરેક આચાર્યની કાચીદીમાં સંસ્કૃત કે ગુજરાતી નવીન પુસ્તકો લખાયાં. રઘુવીર-આચાર્યના વખતમાં બ્રહ્મચારી અચિત્તાનંદ એ ઉત્તમ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિ થયા. રઘુવીરજીના ભત્રિજા અને વિહારીલાલજી ના જન્મસંબંધથી હાલ કુખ્યપ્રસાદ એ પણ એક ઉત્તમ પંડિત હતા. વિહારીલાલજીએ કવિ દલપતરામને વડતાલમાં જ બોલાવીને રાખ્યા હતા, અને એમણે બ્રહ્મચારી જગદીશજીનામે એક શિષ્ય પણ તેમને કર્યા હતા. એ બ્રહ્મચારીને

નાની વચમાં કાળ થયો, નહિ તો એમની સંતિમાં સત્સંગે વિશેષ મદદ રાખી હતી.*

રુધીરજી ક્રાન્તિપ્રિય હોય એમજી મદિરોએ કારનાર કુસળ મેદારીઓને સંખ્યો હતો, અને પોતે જ્વળ સત્સંગની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ જ લક્ષ આપતા હતા. એ દેશાસિનિ એટલા હીર્ષામુખી નીવડ્યા કે ત્યાર પછીના ત્રણ આઘાતોએના જીવનાવધિ પર્વત એમની જ વ્યવસ્થા ચાલુ રહી. પહેલા ત્રણ આચાર્યો બહુ ડહા, વિનયી અને ભક્તિશીલ હોવાથી સત્સંગીઓમાં અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા.

પણ વિહારીલાલજીના અક્ષરનિવાસ પછી સત્સંગ સૂર્ય પ્રહસ્ત થયો છે તે હજુ સુકાયો નથી. એમના અવસાન પછી લક્ષ્મીપ્રસાદ નામે એક બાળકને કતક લેવામાં આવ્યા. સ્વાર્થી મનુષ્યોએ એમને નાનપણમાં જ અવળે માર્ગે ચડાવ્યા, અને તેને પરિણામે એ આચાર્યપદને મારે અચોખ્ખા હયા. છેવટે સં. ૧૯૬૮ માં એમણે આચાર્ય પદ છોડી દીધું, અને

*હિંદુધર્મમાં એક નિર્ણયતા મૂળથી ચાલી જ આવી છે; તે એ ખીલને નામે ગ્રંથો રચવાની. બધાંએ પુરાણો વ્યાસને નામે ગરૂ છે; 'યોગવાસિકા' ની જવાબદારી વાલ્મીકિ હપર નખાઈ છે. તેમ આ સંપ્રદાયમાં પણ કોઈક ગ્રંથ લખી ખીલ કોણને નામે ચડાવી દેવાથી યતા સત્યના ભંગની ધાસ્તી જ નથી રાખી. આવું આવું સુધી ચાલું આવે છે એ બહુ ખેદકારક છે. પણ દુધમાં દિવિત સર્પની લાજ પડે તેનું એટું પરિણામ આવે તેટલું અસત્યના મિશ્રણથી સર્વ સંપ્રદાયોનું પરિણામ થયા વિના રહેતું નથી. હિંદુ ધર્મના અનેક સંપ્રદાયોની કાળે કરીને અવનતિ આવાં કારણોને જ આપણી છે.

સહજનનંદ સ્વામી

એમની જગાએ હાલના આચાર્ય શ્રીપતિપ્રસાદની પસંદગ કરવામાં આવી.

કમનસીબે આચાર્ય અને કોઠારી શ્રીવર્ધનદાસ વચ્ચે વિગ્રહ સર્જ થયો અને બન્ને પક્ષ કચેરીએ ગયા. શોક્ષ માર્ગ અને કચેરીના ઝગડા એ બે વસ્તુઓ જ એકબીજાથી એટલી વિરોધ છે કે બેમાંથી એકે પક્ષને એ શોભા પમાડી શકે નહિ. કચેરીના ઝગડાને સહજનનંદ સ્વામીની પ્રણાલિકામાં ક્યાંઈ સ્થાન મળ શકતું નથી. સહજનનંદ સ્વામીના સિદ્ધાન્તો અને આચાર્યના બંગ ક્યાં વિના કચેરીના દારમાં બેમાંથી એકે પક્ષ પેસી શકે નહિ એ વસ્તુનું બન્ને પક્ષને વિસ્મરણ થયું છે. પરિણામમાં આખ સત્સંગ પર અધિકારનો ભાસ થાય છે. સર્વત્ર નિરુત્સાહ વર્તે છે

અમદાવાદની માદી પણ એ ઝગડાઓથી મુક્ત નથી આજે ત્યાં પણ પોતાના અખૂટ ધનભંડારને કચેરીમાં અપાવવ પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. કેણુ કહેશે કે સુવર્ણને કીડા ખાત નથી ? જ્યાં સુધી અદાલતો ખુલ્લી છે ત્યાં સુધી લોખંડન તીજેરીઓ પણ ધનને સાચવી શકે એમ નથી.

આ સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયનું હુંકં વૃત્તાંત છે. મારી અભ્યુક્ત માટે હું સપ્રદાયનો અત્યંત ઝણી છું. એ ઝણ આ સેવાથી કાંઈ શીટા એવી પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

નાંધ

પા. ૧૩ પૌરાણિક કથાઓ—પાછલી કથાને શ્રદ્ધા સિવાય બીજો કોઈ આધાર હોય એમ જણાતું નથી. એમ લાગે છે કે ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં જે ભક્તિ યુક્ત ગાન માર્ગ શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવના સંવાદ રૂપે ઉપદેશાયેલો છે, તે માર્ગ સંપ્રદાયના આદિપ્રવર્તકને સંપૂર્ણપણે માન્ય હશે. અને પા. ની નીચેની ટીપમાં જે ૫૧મા પત્રનો ઉલ્લેખ છે, તેમાં 'ઉદ્ધવાદિક શુરુ પરમ્પરા' એવા શબ્દો વપરાયા છે, તે ઉપરથી ઉદ્ધવને આદિ શુરુ સ્વીકારેલા જણાય છે. પણ જે ત્યારે દક્ષિણી સાધુ રામદાસ હનુમાનનો અવતાર મનાય છે તેમ સ્વામી રામાનંદ આગળ જતાં ઉદ્ધવનો અવતાર મનાયા; અને એની અલંકારરૂપે કયેલી કલ્પનામાં જ્યારે વાસ્તવિકતાની શ્રદ્ધા બેઠી ત્યારે ઉદ્ધવના અને સહજનંદ સ્વામીના પોતાનાયે પુનર્જન્મનું નિમિત્ત કારણ

સહજનનંદ સ્વામી

જાણવાની સમાજની જિજ્ઞાસામાંથી આવી કલ્પનાઓ ઉપ
આવી કલ્પનાનું એક વાર બીજ વવાય છે તે કેટલે રૂ
મૂળ નાખે છે અને હિંચું વધે છે, તેનો પાર નથી હો
સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયની એક પણ પ્રાસદ્ય વ્યક્તિ ?
કોઈનો અવતાર નથી મનાઈ એમ ભાગ્યે જ બન્યું છે !
કલ્પનાઓ જેને પ્રથમ સ્કુરી હશે એની એમાં પ્રામા
શ્રદ્ધાએ હશે, પણ તેથી એનું કાલ્પનિક રૂપ ઓછું
નથી. મને પોતાને તો લાગે છે કે એવો પૌરાણિક કથાએ
આધાર હોય તો જ સહજનનંદ સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિ અ-
રહે અથવા વધે એ સ્થિતિ ઇષ્ટ નથી. જો એમનું સીધું જીવ
ચરિત એમને લોકોત્તર ન દાખવી શકે તો આવી કથાએ
આધારે એમને અલૌકિક દેખાડવાની ઇચ્છા નથી.

પા. ૧૬—૧૭ પત્ર પર એ—(પ્રચલિત હકીકત કં
જ્યાં ફરક છે તે ભાગ ઓટા અક્ષરે ઢાળ્યો છે.)

સ્વરિત શ્રી વટપત્તન મહાસુભસ્થાને કૃત નિવાસ સા
ગુણ ગુણાલંકૃત સદસદ વિચાર નિપુણ નરમતિ શ્રદ્ધાદ મે
સંપત્તિ સમાયુક્ત સુહૃદ બુદ્ધિમાન એવં અનેક સુભોપભોષાં
શાસ્ત્રી શોભારામ તથા રાજકાર્ય સમર્થ અષ્ટાદશ વ્યવહ
નિપુણ ચિમનરાવ જનાર્દન એનાતશ્રી ગઢડેથી લિખાવિ
સ્વામિશ્રી સહજનનંદજીના જયસ્વામિનારાયણ વાંચ્યજો. બિજું તમ
પત્ર પરમહંસ ભેહું આવ્યું તે પોતુ. વાંચી સમાચાર જાણ
અને તમે એમ લખ્યું જે તમારા સત્સંગને વિષે અમારે પુ
ગાંઠ પડી છે, પણ તમારા દક્ષિણી લોકમાં અમારી ચાંતિનું કો

તથા અમારા સંપ્રદાયની કારનું પુછવાનો બહુ આગ્રહ સંભરાય છે. બિજાને સંશય છે તે સાફ. તેના સંશય નિવૃત્તિને અર્થે તમને અમે અમારા જન્મપ્રભૃત્તિ સંપ્રદાયની પરંપરા લખી જણાવીએ છે. તે અમારી જન્મભૂમિ અયોધ્યાથી ઉત્તર દિશામાં સરવાર દેશ છે તે દેશમાં મનોરમા નદી છે. તે નદીને વિષે મખૌટા નામે તીર્થ છે તે તીર્થથી ઉત્તર દિશામાં એક મજલન છેટે છપીયા નામે ગામ છે તે ગામ અમારા મામાના ગરાસનેા છે તે ગામને વિષે સરવરીયા બ્રાહ્મણ હરિપ્રસાદ પાંડે એવે નામે છે તે બ્રાહ્મણ સામવેદી છે અને સાવર્ણુ ગોત્રી છે અને કૌથુમી શાખા છે અને બાર્ગવ વૈતહવ્ય સાવેતસ એ નામે તેના ત્રણ પ્રવર છે તે હરિપ્રસાદ બ્રાહ્મણના અમે પુત્ર છીએ અને તે અમારા પિતાના પિતાને સિરનેત રાજ્યે ઇટારગામ આપ્યું તું તે માટે ઇટારના પાંડે એવી અમારી અટક છે તે અમે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરીને પાંચ દિવસ પછે ધર થકિ તીર્થ કર્યા સાફ ચાલિ નીકળ્યા છે પછે મુક્તનાથ ગયા તથા ગંગા સાગર તથા જગનાથ પુરી તથા સેતુબંધ રામેશ્વર ઇત્યાદિક જે તીર્થ ત્યાંહા ફરતા ફરતા દ્રાવિડ દેશમાં તોતાદિને વિષે જીયર સ્વામિ ત્રિદંડિ સન્યાસી મલ્યા તેના શિષ્ય થઇને ચક્રાંકિત થયા અને ત્યાંથી ફરતા ફરતા પંચતીર્થી કરીને ગિરનાર આવ્યા તથા શ્રી રામાનંદ સ્વામી અમને મળ્યા અને શ્રી રામાનંદ સ્વામી થકિ અમે અમારા સ્વસ્વરૂપ જ્ઞાનને પામ્યા અને તે શ્રી રામાનંદ સ્વામિયે અમને શ્રી નરનારાયણ દેવની ઉપાસનાનો વિધિ દેખાડ્યો ને પરમહંસની દિક્ષા દિધિ અને

સહજાનંદ સ્વામી

પુર્વે જે પરમહંસ થયા છે તેમણે સર્વે શ્રી નરનારાયણ દેવની ઉપાસના કરી છે અને તેથી શ્રી નરનારાયણ ધર્મ વિષે રક્ષા છે અને જે પરમહંસ શ્રી નરનારાયણ દેવની ઉપાસના અને ધર્મ તેથી બાજી વરતે છે તે બ્રહ્મ છે અને તે અમારા ગુરુ જે શ્રી રામાનંદ સ્વામિ તે ગયાપુરીને વિષે અંજન નામે બ્રાહ્મણ ઋગ્વેદી કાશ્યપ ગોત્રના આસ્વલાયન શાખાવાળા તેના પુત્ર હતા તે તીર્થને વિષે ફરતા ફરતા ગિરનારમાં આવ્યા ત્યાંહાં શ્રી આત્માનંદ સ્વામિ અમારા ગુરુને મળ્યા તે પછે અમારા ગુરુ શ્રી આત્માનંદ સ્વામિના શિષ્ય થઈને પરમહંસની દિક્ષાને પામ્યા અને ભક્તિયે સહિત નરનારાયણ દેવની ઉપાસના કરી અને શ્રી આત્માનંદ સ્વામિ તે નવાનગરને સમીપે રૂપારેલ નદીને કાંઠે ધુઆવ ગામ છે તે ગામને વિષે બ્રાહ્મણ ચાતુર્વેદિ મોં જગજીવન ભટ્ટ નામે યજુર્વેદી જાતુકર્ણ્ય ગોત્રના માધ્યંદિની શાખાવાળા થયા તેના પુત્ર હતા તે પોતે ગૃહસ્થાશ્રમને વિષે રહીને પછે વૈરાગ્યે કરીને ગૃહસ્થાશ્રમના ત્યાગ કરીને હારિ-કાપુરિમાં માધવાનંદ સરસ્વતિના શિષ્ય થયા ને દંડ કમંડળનું ધારણ કર્યું ને પુર્ણાનંદ એવું નામ ધાર્યું તે પછે પોતે ફરતા ફરતા સમુદ્રને કાંઠે ગોપનાથ મહાદેવના સ્થાનકને વિષે શ્રી ગોપાળાનંદ બ્રહ્મચારી થકી ઉપનિષદનું શ્રવણ કર્યું પછે તે શ્રવણે કરીને બ્રહ્મવિદ્યાને પામીને સમાધિનિષ્ઠ થયા અને તે પછે તે શ્રી ગોપાળાનંદ બ્રહ્મચારિ જે પોતાના ગુરુ તેની આજ્ઞાએ કરીને પરમરહંસ દિક્ષાને પામ્યા ને દંડ કમંડળનો ત્યાગ કર્યો અને શ્રી આત્માનંદ સ્વામિ એવા નામને પામ્યા અને

તે પછે તે જે ગોપાળાનંદ સ્વામિ તેણે પોતાની જે ઉદ્ધવાદિક ગુરૂ પરંપરા તેનું જે રહસ્ય તે આત્માનંદ સ્વામીને સમગ્રપણે કહ્યું તત્ર શ્લોકઃ । શ્રી મહામુનિરુવાચ ॥ શ્રુણુ મદ્રં મહા-
બુદ્ધે રહસ્યં વચ્ચિ તે મમ । કિમપિ વાચ્યં નાસ્ત્યેવ તિનગ્ધ-
શિષ્યાય સદ્ગુરોઃ ॥ ૧ ॥ આદાવુદ્ધવમાહનૈજમમલંજ્ઞાનં તદાત્માતત
આત્માનંદમુવાચ તેન વપુષા ગવિંદમુચ્ચયઃ । આનંદારવ્ય મુનિં
જગદ ચ તતો ગોપાલ યોગીશ્વરં હ્યાત્માનંદમુવાચ મદ્ગુર મથો તેં
વાસુદેવં મજે ।

ધ્યાદિ ગુરૂ પરંપરાની રીત સંપ્રદાયની રીત્ય ચરિત્રામૃત
(?) ને વિશે લખી છે. એવિ રિત્યે શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામી
જે તે પોતાના સંપ્રદાયનું રહસ્ય શ્રી આત્માનંદ સ્વામીને કહેતા
હવા અને શ્રી આત્માનંદ સ્વામિને પોતાના ગુરૂ જે ગોપાળાનંદ
તે થકી આ ઉદ્ધવ આદીક ગુરૂ સંપ્રદાયના રહસ્યને
પામીને અમારા ગુરૂ જે રામાનંદ સ્વામી તેને કહ્યું અને શ્રી
રામાનંદ સ્વામીએ અમને કહ્યું માટે આ રિત્યે અમારો ઉદ્ધવ
સંપ્રદાય છે અને જે રીત્યે ઉદ્ધવ દેહના વેષને રાખે છે તથા
બ્રહ્મચર્યાદીક ધર્મને પાળે છે તેવી જ રીત્યે અમે તથા અમારા
સાધુ તે વરતીયે છીયે અમારા મોટા આચાર્ય જે ઉદ્ધવ તે ભક્તી
દીક્ષાવાળા પરમહંસ છે. તે માટે અમે પણ ભક્તી દીક્ષાવાળા
પરમહંસ છીએ અને આજ્ઞાણ ક્ષત્રીય વૈશ્ય એ ત્રણ વણુને
વિશે ભિક્ષા લખએ છીએ કેમ જે પ્રથમ તો સર્વે આજ્ઞાણ હતા
તે કર્મે કરિને ક્ષત્રિયાદિ વર્ણપણુને પામ્યાછે x x x x x
x અને અમે જ મૃહસ્થને યાનનો ઉપદેશ કરિયે છધએ તેને પંચ

સહજનનંદ સ્વામી

પદાર્થના ત્યાગના નિયમ લેવરાવીએ છધયે (મ) મધ માંસ પરસ્ત્ર ચોરી વટલવું એ પાંચનો ત્યાગ રખાવિને અને અહિંસા ધર્મને વિષે રખાવિએ છધયે x x x x' x x x એવી રીતે સર્વ શાસ્ત્રમાં મઘાદિકનો નિષેધ કહ્યો છે બીજું પરમહંસનિ સંહિતારૂપ એવું જે શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ તથા શાંતિ પર્વને જે મોક્ષધર્મ તથા ભગવદ્ગીતા એ ત્રણ ગ્રંથ અમારા ઉદ્ધવ સંપ્રદાયને વિષે ઇષ્ટ છે અને એ ત્રણ ગ્રંથમાં જેમ કહ્યું છે તેમ અમે તથા અમારા સાધુ તે વર્તિએ છધએ. બિજું આવી રિતે આપણો શુદ્ધ સંપ્રદાય છે તે વાતમાં આપણુ કોઈ રિતે જો ન્યાયે દરિને પુછશે તો ખોટા નાહ પડિએ અને અન્યાયની તો વાત નહિ માટે તમને કોઈ શાસ્ત્ર તથા પુરાણ પુછે તો આવી રીતે સ્પષ્ટ વાર્તા કરજો તથા આ કામળ વાંચી સંભળાવજો બીજું કાશીના શાસ્ત્રિને તથા જોસિ ઝુમખરામને અમારા જ્ય શ્રી સ્વામિનારાયણ કેજો અને આ કામલ વંચાવજો સુમેષુ કિ બહુના સંવત ૧૮૭૮ના પૌષ વદી દ્વિતીયા બુધવારે શ્રી નરનારાયણ

પા. ૨૫ કોમળવૃત્તિ—એમ શંકા ઉઠવાનો સંભવ છે કે આ વાત ખરી નહિ હોય; કારણકે સહજનનાં સ્વામીના પાછલા જીવનમાં એમનામાં બાજીએ ન તોડવા જેટલું અહિંસા જણાતી નથી. પણ એમ માનવાતું કારણ નથી. એક એક વૃત્તિનો વિકાસ જે સમયે થતો હોય છે ત્યાં એનો અસ્વાભાવિક અતિરેક થવાનો હમેશાં સંભવ રહે છે એમો સંપૂર્ણ વિકાસ થયા પછી બ્યારે બીજી વૃત્તિનો વિકાસ થવા માંડે છે ત્યારે પહેલી વૃત્તિ અસ્વાભાવિક સીમા પરથ

ઉતરી એની પ્રકૃતિને માટે જે સ્વાભાવિક મર્યાદા હોય ત્યાં આવીને સ્થિર થાય છે. એમ ન થાય તો ખીજી વૃત્તિને દ્વિતીય અટકી જાય એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક વૃત્તિના શરીર ઉપર એક જાતની તાણ હમેશાં પડતી હોવાથી એ તાણ એટલી ને એટલી તંગ રહે તો પ્રાણને અસહ્ય પણ થઈ પડે. આ જ રીતે નામદેવ તેની સમદૃષ્ટિના વિકાસના કાળમાં કુતરાને રોટલો લઈ જતાં જોઈ એની પાછળ ધી લઈને દોડ્યા હતા. છુકારામ અહિંસાવૃત્તિના વિકાસ સમયે પંખી-ઓને પોતાના આવવાથી ઉડી જતાં જોઈ ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર થઈ બેઠા હતા, અને એક જીવડું શરીર પર બેસી લોહી ચુસવા લાગતાં એ ધરાય ત્યાં સુધી એને લોહી પીવા દેવાની વૃત્તિ રાખી બેઠા હતા. આવાં વર્તન જીવનપર્યંત એમને હાથે થશે જ એમ કહેવાય નહિ. એક એક શુભ વૃત્તિઓને વિકાસ થઈ ગયા પછી જ્યારે એ એની સ્વાભાવિક મર્યાદા પર આવે ત્યારે દેશકાળને અનુસરતી વિવેકદૃષ્ટિને અનુકૂળ રહે; જોકે ત્યારે પણ તત્કાલીન લોકોની તે તે વૃત્તિની મર્યાદા કરતાં અનેકગણી અધિક જ રહે. ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોની એ મર્યાદા તેમની પ્રકૃતિમાં રહેલી પ્રાણશક્તિને અવલંબીને અને એકાદ વૃત્તિની વિશેષતાને લીધે જુદી જુદી હોય.

પા. ૨૮ નીલકંઠના સ્વામી રામાનંદજીનું પત્ર—મૂળ કામળ નીચે મુજબ છે:

સ્વસ્તિ શ્રી જુજનગર મહાશુભસ્થાને ખીરાજમાન સ્વામ શ્રી રામાનંદજી રૂપી સુરજ ઉદય ભયા હે. વાઙ્મી સેવામે ગા

સહજનંદ સ્વામી

લોનસે સેવક બ્રહ્મચારી નીલકંઠ સરગુદાસજી કે દંડવત પ્રણામ વાંચોગે. વિશેષ લિખવા કારણ યોં હે કે હમ ધર્મરે-
અહાસે ચારોં ધામ કરકે અરુ દેશમેં આયા હે. ત્યાંહા તુમહારા નામ સુના કે પશ્ચિમદેશમેં જીવન્મુક્ત પ્રગટ હે. શીર બનમેં ગોપાલ જોગી પાસ રહકે અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ ક્રિયો હે. ઉસ બખતમેં યહ જોગીને કહાયા કે ગિરનારકી છાંયમેં સિદ્ધ મિલેગે. ફિર વાયુ બક્ષ્યા કરકે બહુ દિન રહે હે, પરંતુ પ્રગટ કૃષ્ણકે દરશન ન હુવે. અખી શુદ્ધ ભૂમિ જાનકે યહાં રહે હે, તો આપ યહાં ખીરાજકે હમકું પ્રગટ કૃષ્ણ મીલાઓ. હમ સુના હે કે ધારણામેં દરશન કરવાતે હો. તેસા સ્વામી મુક્તાનંદજી સે સુનકર યહ સાધુકે નિષ્કપટ જાનકે હમ હરે હે. સ્વામીજી ઓર ભટ્ટજી કહે કે હમ યહાં બોલાવેગે વાસ્તે યહાં રહે હે. ભટ્ટજી અમારામજીકે પઠાયે હે તો દોનુ પત્ર પઢ કર હમારે પર કીરપા કરેગે. જેસે ચકોર ચંદકું ચહત હે, તેસે હમ તુમહારે દરશનકું ચહતે હે. તો તુરત દરશન દેહો; નહીં તો તુમહારી સેવામેં આવેગે. સંવત ૧૮૫૬ ક્રાશ્વિન વદી ૫ લીખ્યો હે. તુરત બાંચકે કરુના દષ્ટિ કરોગે. નહિ તો નહિ રહેવે. સ્વામી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી રામાનંદજીકું પહોંચે.

પા. ૨૯ રામાનંદ સ્વામીના ઉદ્દગાર—રામાનંદ સ્વામીએ જે અભિપ્રાયથી વાટ જોનાર આવ્યાનું કહ્યું, તે જ અભિપ્રાયથી નિષ્કુળાનંદ સ્વામી સમજ્યા કે કેમ એ સમજવું કઠણ છે. પણ જેમ પૂર્ણ સદ્ગુરુ દુર્લભ છે, તેમજ

મેક્ષને માટે આટલો પુરુષાર્થ કરનાર, વ્યાકુળતા રાખનાર અને આગળથી સાધનોની તૈયારી કરીને આવેલા શિષ્ય પણ દુર્લભ છે. અને એવા સાધક દેખાતાં આવી ઘટિ ગુરુને ઉઠે તો એમાં નવાઈ નથી. નચિકેતા જેવો શિષ્ય પ્રાપ્ત કરી થમને પણ આવો જ સંતોષ થયો હતો.

શ્રવણયાડપિ बहुभिर्यो न लभ्यः श्रुण्वन्तोऽपे बहवो यं न विद्युः ।
आक्षर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽक्षर्यो ज्ञाता कुशलाऽनुशिष्टः ॥

*

*

*

નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા પ્રોક્તાન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ ।
યાં ત્વમાપઃ સત્ય ધૃતિ ર્બતાડસિત્વાદહ્નો મૂયાન્નચિકેતઃ પ્રષ્ટા ॥*
(કઠોપનિષત્ ૧, ૨. ૭. ૯)

અને જ્ઞાનેશ્વરે પણ શ્રીકૃષ્ણને મુખે સચ્ચિદ્ર પ્રાપ્ત થવાથી ગુરુને કેટલો આનંદ થાય છે તે વિષે જે આવા ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે.

* સાંભળવાને માટે પણ જે (અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો વિષય) બહુને મળતો નથી, સાંભળતાં છતાંયે ધણા જેને નહીં રાકતા નથી, એનો કુશળ કહેનારો મળવો એ આશ્ચર્ય (વિશ્વ) છે; અને એના કથનને સમજનારાયે આશ્ચર્ય છે તથા એવા કુશળ ગુરુથી ઉપદેશાયેલો જ્ઞાતા પણ આશ્ચર્ય છે. * * * હે પ્રિયતમ, સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી ખીલએ બતાવેલી આ બુદ્ધિ તર્કથી પ્રાપ્ત થતી નથી. એ બુદ્ધિ ને તે પ્રાપ્ત કરી છે, તું ખરેખર સત્યને ધારણ કરવાવાળો છે; હે નચિકેતા, તારા જેવો પૂછવાવાળો નહિ મળે.

સહજનનંદ સ્વામી

પા. ૫૦ કડક નિયમન—આ વાર્તા બે વસ્તુ બતાવે છે: (૧) સહજનનંદ સ્વામીને પોતાના શિષ્યોને ચડાવવા માટે મહેનતની પરાકાષ્ઠા કરવાનો સ્વભાવ. સહજનનંદ સ્વામીનાં ‘પ્રકરણો’ એવાં ન હતાં કે જેમાં કેવળ શિષ્યોને જ કષ્ટ સહન કરવાનું હોય, જેટલું શિષ્યને હોય તેથી પોતાને કાંઈ વિશેષ જ હોય. (૨) વળી પોતાના શિષ્યમાં કોઈ વાતની કસર ન રહેવા દેવી એ ઇચ્છા પોતાને સ્વભાવભૂત છે એમ એમણે કહ્યું છે. એ ઇચ્છાએ શરૂઆતમાં શિષ્યોને તીવ્ર સિસ્તમાંથી પસાર કરવા એમને પ્રેર્યા. પણ આગળ ઉપર અનુભવ પરથી જોયું હોવું જોઈએ કે બીજાની ઉન્નતિ કરવાનો આપણો આગ્રહ અને ઉતાવળ કામમાં આવે છે જ એમ નથી. પોતાના જ અંતરમાંથી આત્મોન્નતિ માટે ઉઠેલી વ્યાકુળતા આકાશ પાતાળ એક કરવા જેટલો પુરુષાર્થ કરાવે; એ વ્યાકુળતા સહજનનંદ સ્વામીની કસણી કરતાં હજારગણી વધારે કસોટીને આનંદથી સ્વીકારી લે; પણ વ્યાકુળતાની એવી તીવ્રતા વના ગુરુઆજ્ઞાથી સ્વીકારાયેલો અંકુશ કેટલોક વખત સુધી નિભાવી લેવાય, પણ એમાંથી એક દિવસની પણ છટી મળે ત્યારે ખૂબ હાથ થવા જેવું લાગે. જે વ્યાકુળતાથી સહજનનંદ સ્વામીએ ઘર છોડ્યું, પરિગ્રહ છોડ્યો, શરીર સફળ્યું, હડયોગ સિદ્ધ કર્યો અને શાંતિ થાય ત્યાં સુધી સંતોને શોધવા માટે આખું હિંદુસ્તાન શરી વળ્યા તે વ્યાકુળતા કોઈ બીજાનાં સૂચવેલાં વ્રત કે નિયમ ઉપજાવી શકે છે જ એમ નથી. અનુયાયીઓની ઝોઘી પાત્રતાને લીધે સંપ્રદાયના પ્રવર્તકોએ અનેક વાર

પોતાના ઉપદેશને પાછળથી કેવળ સ્થૂળ ભક્તિ અને સ્થૂળ ધર્મ પ્રધાન કર્યો છે. એ પ્રમાણે સહજનનંદ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે અનેક જનને સમાસ થવા સાર એમણે તપ અને વૈરાગ્યનો પક્ષ મેળો કરી ભાક્તની મુખ્યતા દર્શાવી છે. પણ જ્યારે કોઈ અત્યંત ‘અપવાળા’ મુમુક્ષુ નજરે પડે ત્યારે સહજનનંદ સ્વામીને અત્યંત આનંદ થતો.

પા. ૫૪ શિષ્યો પર સ્નેહ—આ સદ્ગુરુનો સહજ સ્વભાવ છે. શ્રી એકનાથે કહ્યું છે કે:—

ગુરુત્વાચા અહંભાવો । અણમાત્ર પદ્મા હો ધરીના ॥
 શિષ્યા પાસની સંવા બેળ । હેં સ્વર્ગી હી ન સ્મરેં મને ।
 શિષ્યાની સવા કરણ । પદ્યત્વેં પાદળ નિજ શિષ્યાં ॥
 શિષ્ય દેસાવા પુત્રાસમાન । હેં સ્મૃતિવાક્ય અસેં પ્રમાણ ।
 રૂઢિ દેસો નળ નૌણ । શિષ્યા દેસે પૂણે વ્રહ્મત્વેં ॥
 શિષ્ય સેવા કરી નિજ માવાયેં । પરી તો સેવક ન મ્હણેં ત્યાતેં ।
 જ્યાસી ભગવદ્રૂપ સર્વ ભૂતેં । શિષ્ય વેગલા તે થેં સેવકાવેં નુરે ॥

... ..

આપત્યા યોગક્ષેમાર્ચેં સાંકરેં । સ્વર્ગી હી ન ઘાલી શિષ્યા કહે ।
 શિષ્ય સંકટ અતિ ગાઢેં । નિવારી રોકઢેં નિર્જાગેં જો ॥

(ભાગવત અ. ૩. ૨૯૯-૩૦૪)

જેવોં ઘાઠાચેં રહે પાઠ્યેં । હે વ્યાલી ચી વેદના જાણે ।
 કાં શિષ્યાંસી પૂર્ણ બોધ કરણેં । તેથીલ કલ્લવળેં સદ્ગુરુ જાણે ॥

સહજનનંદ સ્વામી

બાલકા લેવવિત્યા લેખે । જેવીં માર્ગી નિર્બોં જાળે ।
કાં શિષ્ય સુલેં સુસ્થાવળે । હે સદ્ગુરુ જાળે પરીપૂર્ણં બોલે ॥ *

(સદર. ઓ. ૬૦૬-૭)

શિષ્યો વધારવાની અને ભેળા કરવાની વૃત્તિથી શિષ્ય પર મમતા દેખાડવી અને સ્વેચ્છાથી આવેલા શરણાર્થીને માટે કરુણ વૃત્તિ, સર્વ શક્તિનું અપર્ણ કરવું એમાં ભેદ છે. એ ભેદ અનુભવથી જ જાણી શકાય.

* અર્થ—‘ હું ગુરુ હું’ એવો અહંભાવ એક અણુમાત્ર પણ સદ્ગુરુ ધરતો નથી. શિષ્યની સેવા લેવી એવું એ સ્વપ્ને પણ મનમાં લાવતા નથી; પણ શિષ્યની સેવા કરવી અને એના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવે જોવું. (એ સદ્ગુરુનો સ્વભાવ છે) સ્મૃતિવાક્ય શિષ્યને કેવળ પુત્રભાવે જોવાનું જ કહે છે; પણ સદ્ગુરુ તો શિષ્યને પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ કરતાં ગૌણ દાષ્ટ્યે જોવાનું સમજતા જ નથી. શિષ્ય પોતાના ભાવથી સેવા કરતો હોય, છતાં ગુરુ તેને કદી ‘સેવક’ સમજતા નથી. જેને સવ પ્રાણી ભગવદ્રૂપ છે, તેને શિષ્ય જુદો—સેવકભાવે કેમ રહી શકે ? પોતાના યોગક્ષેમની કાળજી એ શિષ્ય પર સ્વપ્ને પણ નાખતા નથી; પણ ઉલટું શિષ્યનું વિકટ સંકટ પોતાની શક્તિ અપર્ણ કરી દૂર કરે છે... ..જેમ બાળકની ઉછેર અને પાલનની કાળજી જેણે પ્રસૂતિથી વેદના ખમી છે તે જ માતા પીછાણી શકે તેમ શિષ્યને પૂર્ણબાધ કરવા માટેની સદ્ગુરુની કળકળ (તીવ્રકાળજી) સદ્ગુરુ જ જાણી શકે. બાળકને ધરેણું પહેરાવવાનો આનંદ જેમ માતા જ અનુભવી શકે તેમ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનના અનુભવી સદ્ગુરુ જ શિષ્યના (જ્ઞાનપ્રાપ્તના) સુખથી સુખી થવાનું જાણી શકે.

પા. ૧૨૯ સ્વામિનારાયણીય જ્ઞાનમાર્ગ—સહજનનંદ
સ્વામીના સિદ્ધાન્તોનો વિચાર કરવામાં નીચેની વાતો પણ
ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે:—

૧. એમનાં વચનામૃતો ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના એકાંતમાં
થયેલા સંવાદો નથી, પણ ભર સમાની વાતો છે. સંભવ છે
કે એમાં સામાન્ય સમાજને અનુકૂળ થાય એવી રીતે જ
તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ થયો હોય.

૨. વળી જુદા જુદા અનુભવો થાય તોપણ એક
જ પ્રકારના શબ્દોની યોજના થઈ શકે છે. ‘અહિંસા’ શબ્દની
પાછળ રહેલી ભાવના એ શબ્દ વાપરનાર વ્યક્તિઓમાંથી
ભાગ્યે બે જણની સરખી હોય એમ બને. એવું ધણા શબ્દોને
વાપરે છે. લેખક—વિવેચક માને છે કે અમુક વિષય મેં એટલો
સ્ફુટ કર્યો છે કે એમાં હવે સમજફેર થવાનો સંભવ જ
નથી. પણ એના જ અન્તેવાસી શિષ્યોમાં પણ પાછળથી
એટલા મતભેદ દેખાઈ આવે છે કે એ વિવેચનનો મૂળ અર્થ
જો હશે એ સમજી જ ન શકાય. જ્યાં એકના વિચારોનો
બીજાએ સંગ્રહ કર્યો હોય ત્યાં આવી સમજફેર થવાનો
સંભવ એથીયે વિશેષ છે. એટલે સહજનનંદ સ્વામીના
વચનોની પાછળ રહેલો લક્ષ્યાર્થ એમણે એક રીતે ધાર્યો
હોય અને શિષ્યો જુદી રીતે પણ સમજતા હોય.

૩. તત્ત્વજ્ઞાન વિષેના વાદના પ્રતિપાદનમાં બુદ્ધિ-
પૂર્વક પણ કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોય એમ સંભવ
છે. કેવળ વાદોના વિચારથી કોઈનું કલ્યાણ થયું નથી. શુદ્ધ

સહજનનંદ સ્વામી

વેદાન્તથી અનેક જનો શુભ માર્ગથી પડી ગયા છે. શુદ્ધ ભાવનાવાન મનુષ્યને તત્ત્વજ્ઞાન શાન્તિ દેનારૂં થાય, પણ ચિત્ત વિષયવાસનાઓથી ભરપૂર હોય તેને વાદની ચર્ચા નાસ્તિક પણ બનાવી દે. જે વાદ એવી બેધારી તલવારનું કામ કરે છે તેમાં કાંઈ દોષ હોવો જ જોઈએ એમ માનવાને હરકત ન હોય. એ જ પ્રમાણે જે વાદ મનુષ્યને કલ્યાણને માર્ગથી પડવા નથી દેતો તે વાદમાં સત્યની કોઈ એક બાજુ વિશેષ સારી રીતે સમજાઈ હોય એમ પણ માનવાને હરકત ન હોય.

‘શ્રીજીના પત્રોમાં’ કેટલાક અદ્વૈત મતને પોષનારા પત્રો છે, જ્યારે વચનામૃતમાં સામાન્ય રીતે અદ્વૈતનો નિષેધ છે, તેનું આ પણ કારણ હોઈ શકે. કેટલાંક વચનામૃતો સૂક્ષ્મ વિચારથી અદ્વૈત મતને પ્રતિકૂળ ન હોય એવાં પણ જણાય છે.

૪. બાકી તો, દરેક વાદ કોઈને કોઈ દિશામાં અધુરા માલમ પડવાના જ. તત્ત્વજ્ઞાન એ વાદનો વિષય નથી એમ જાણતા છતાં જ્ઞાનીઓને પણ એને વાદનો વિષય કરવાનો મોહ થાય છે. જેમ દયાની લાગણીને લગભગ સર્વ ઓળખી શકે, પણ કદાપિ સંપ્તોથી એના બરાબર વ્યાખ્યા રચી શકાય જ નહિ; છતાં એને વાદનો વિષય કરવા બેસીએ તો એ પરિચિત લાગણી પણ અપરિચિત જેવી થઈ જાય. તેમ જે તત્ત્વ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ અને સર્વેને સુપરિચિત છે તે (જેમ વાસનાથી તેમ) વાદથી ઓટલા ઢંકાઈ ગયું છે કે કોઈ પણ

વાદ્યો એ પ્રામ થઇ શકશે એમ આશા રાખવી અને જમીનમાં છિદ્ર પાડી અમેરિકા ભણી નીકળવાની આશા રાખવી એ બંને બરાબર છે.

૫. છતાં વાદને અને અનુભવને સંબંધ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. વાદને કહેનારો નહિ, પણ વાદને રચનારો જરૂર કોઇક પોતાના અનુભવને સચુક્તિપણે સમજાવવા માટે જ વાદ રચે છે. આ રીતે દ્વૈત, વિશિષ્ટા-દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત વગેરે સર્વે વાદો અને એ વાદોનાયે નિઃનિરાળા છાયાભેદો અને રચનારાની ભૂમિકાનું કાંઇક જાન કરાવે છે. કેવળ વાદી તો એ ભૂમિકાને ઓળખીયે ન શકે, પણ કિંચિત્ અનુભવી એ ભૂમિકાને ઓળખે છતાં એકના ઉપર જ હમેશાં સ્થિર રહે એવું ન બને (અથવા સ્થિર થયા પહેલાં વારંવાર ઉંચી નીચી ભૂમિકા પર આવે). તેથી કથનસમયની (વાદ ગૃહીત નહિ પણ અનુભવની) ભૂમિકા પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વિવેચનમાં ભાગ મળવે છે.

આ રીતે સહજનંદ સ્વામી કહે છે તેમ “ જ્યારે મુમુક્ષુ પ્રથમ ગુરુ પાસે આવે, ત્યારે વક્તા જે ગુરુ તેને વિષે દેશ, કાળ, સંગ, દીક્ષા, ક્રિયા, મંત્ર, શાસ્ત્રાદીકરું જે શુભ અશુભપણું તથા પોતાની જે શ્રદ્ધા તેનું જે મંદ તિક્ષણપણું તેણે કરીને (જ્ઞાનમાં) એવા ભેદ પડી જાય છે; માટે સારા દેશાદિક સેવવા તથા વક્તા પણ મુઘો શાંત હોય, ને તેમાં કોઈ દોષ ન હોય તે સમે તે થકી જ્ઞાન સાંભળવું ”
(ક્ષેપા ૧૨)

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

હવે સ્વામિનારાયણીય જ્ઞાનમાર્ગમાં બે પ્રકારનું નિરૂપણ જણાય છે: એકને તાત્ત્વિક અને બીજાને (કાંઈ વિશેષ સૂચક શબ્દને અભાવે) પૌરાણિક કહી શકાય. પુરુષ, પ્રકૃતિ, મન, બુદ્ધિ, યત્ત, અહંકાર ઇત્યાદિ સાંખ્ય તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ અને નિરૂપણ એ બહુધા તાત્ત્વિક અથવા પુરાણમિશ્રિત તાત્ત્વિક છે. પણ એ તત્ત્વોના અને જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના નિરૂપણમાં અને પરમાત્માના ‘રાજ્યબંધારણ’ માં પૌરાણિક પદ્ધતિનું કથાનક છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ અથવા મૂળ પુરુષ અને મહામાયા વિષેનું વિવેચન વાંચતાં એ તત્ત્વો * છે એવો ખ્યાલ નથી થતો, પણ એ કાંઈ દૂર રહેનારાં આપણાં સંસારી નરનારીનાં જોડકાં જેવાં—કુટુંબો છે, અને બીજાં તત્ત્વોનાં ‘જેમ માતાના ઉદરમાંથી બાળક નીકળે છે તેમ’ સંસારી પદ્ધતિએ જનક જનીની છે. તે જ પ્રમાણે અક્ષરધામવાસી પુરુષોત્તમ એ ધર્મસત્રાટરૂપે દર્શન દે છે; અને મૂળપુરુષ, મહામાયા, પુરુષ, પ્રકૃતિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ઇન્દ્રાદિક દેવો એ વાઇસ-રાય, ગવર્નર, કમિશનર, કલેક્ટર, મામલતદારના સ્થાને છે, અને જેવું આ જગતમાં મનુષ્યો રાજ્યબંધારણ રચે છે, તેને જ મળતું એનું દિવ્ય રાજ્ય છે એવી કલ્પના થાય છે. અર્થાત્ આ બાગમાં વસાન—તત્ત્વજ્ઞાન થોડું છે, અને કાવ્યકલ્પના વધારે છે.

* તત્ત્વ શબ્દ પણ બહુ અગ્રોહસ અર્થોમાં વપરાય છે; લક્ષણ, સિદ્ધાન્ત, (principle) વિશેષ (નૈયાયિક) પદાર્થ (elements) ધર્મ (attribute) અવસ્થા (state) વગેરે વિવિધ ભાવો તત્ત્વ શાદથી દર્શાવાય છે. એ પણ અહીં એને અગ્રોહસપણે વાપર્યો છે.

નોંધ

આ નિરૂપણમાં બાહ્ય દૃષ્ટિ વિશેષ છે. સહજનનંદ સ્વામીએ કાષ્ઠક પ્રયોજનવશાત્ એનો ઉપયોગ કરેલો માલમ પડે છે; પણ એમણે પોતે જ બાહ્ય દૃષ્ટિની સમજણને મિથ્યા કહી છે. અંતર્દૃષ્ટિએ જોતાં તો અક્ષરધામ—પુરુષોત્તમ—પુરુષ—પ્રકૃતિ તત્ત્વો એક નખ જેટલાં પણ છોટે નથી; એ ધામમાં જવાપણું નથી અને એમાંથી આવવાપણું નથી. એનો નિવાસ હૃદયમાં જ છે, અને એ દેહત્યાગ બાદ પ્રાપ્ય નથી, પણ દેહ છતાં જ પ્રાપ્ય (અથવા પ્રાપ્ત કહીયે તોપણ ચાલે) છે.

પા. ૧૩૨ સગુણ-નિર્ગુણ-નિર્ગુણ શબ્દ અદ્વૈત વેદાન્તની પરિભાષામાં કિંચિત્ જુદા અર્થમાં વપરાય છે. મને પોતાને નિર્ગુણ શબ્દની યોજના જ બરાબર નથી લાગતી. ગુણાશ્રય, ગુણાધાર, ગુણબીજ, ગુણકારણ, ગુણાભાસ (ગુણનો આભાસ જેના ઉપર છે) ગુણશક્તિ એ શબ્દો વિશેષ અર્થસૂચક લાગે છે. પણ એ વિષે ચર્ચા કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ

	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
હિન્દ સ્વરાજ (પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ)	૦-૬-૦	૦-૧-૬
પૂર્વરંગ (કાલેલકર અને નરહરિ)	૧-૦-૦	૦-૩-૦
રામ અને કૃષ્ણ (કિશોરલાલ મણિલાલ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૮-૦	૦-૨-૦
ઐશ્વર્ય ખ્રિસ્ત	૦-૬-૦	૦-૧-૦
હિમાલયનો પ્રવાસ અને કિર્તીમંડીની યાત્રા	૦-૧૨-૦	૦-૧-૦
સ્વદેશ (દુંડી ફ્રેન્ચ વાર્તા)	૦-૩-૦	૦-૦-૬
દેશી રંગ (આચાર્ય રોમ કૃત)	૦-૧૦-૦	પોસ્ટેજ સાથે
સીતાહરણ (ચન્દ્રશંકર શુક્લ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
ગામડાંમાં જન્મે શું કરીશું ? (કાલેલકર)	૦-૨-૦	૦-૦-૬

